

Рівненська міська рада
Науково-редакційна група книги
«Реабілітовані історією. Рівненська область»

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

**ЗА МОСКОВСЬКИМ ЧАСОМ
КОНТРОВЕРСІЇ РАДЯНІЗАЦІЇ РІВНЕНЩИНИ
(КІНЕЦЬ 1930-х – КІНЕЦЬ 1950-х РОКІВ)**

Рівне
ВАТ «Рівненська друкарня»
2011

Рецензенти:

ШАПОВАЛ Ю.І. - доктор історичних наук, професор
(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса
НАН України)

БАРАН В.К. - доктор історичних наук, професор
(Волинський національний університет ім. Лесі Українки)

ТРОФИМОВИЧ В.В. - доктор історичних наук, професор
(Національний університет «Острозька академія»)

Рекомендовано до друку Вченою радою ПВНЗ «Міжнародний
економіко-гуманітарний університет ім. С.Дем'янчука»
(протокол № 11 від 30 червня 2011 року)

*Видано за сприяння Рівненської міської ради відповідно до Програми
підтримки книговидавництва місцевих авторів та популяризації української
книги в місті Рівному на 2011-2015 роки*

Жив'юк А.А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини
(кінець 1930-х – кінець 1950-х років). – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня»,
2011. – 186 с.

ISBN

Книга включає статті, опубліковані автором впродовж 2009-2010 рр. в українських фахових історичних виданнях, як також окремі неопубліковані матеріали. Об'єднані хронологічно і тематично, вони висвітлюють різні сюжети, пов'язані з першою і другою радянizations Рівненщини, ширше – всієї Західної України. Наскрізною фабулою видання є політичне, ідеологічне, економічне, збройне протистояння комуністичної номенклатури, яка утверджувала в краї радянську модель існування, і західноукраїнського населення, що виступало в обороні системи своїх традиційних цінностей.

Для дослідників, викладачів, студентів, учнів, усіх зацікавлених історією України.

ISBN

© Андрій Жив'юк, статті, примітки

Пам'ятаю з дитинства, як баба Ганна завжди робила поправку на «старий час»: від того, який повідомляла Москва, вона віднімала дві години. «Старим часом» для неї був час, що існував за Польщі. «Київський час» для Західної України 1930-х – 1950-х рр. загубився поміж варшавським і московським. На практиці це означало кардинальний злам традиційних устоїв життя західноукраїнської спільноти в умовах спочатку «кресової політики» урядів Речі Посполитої, а згодом першої і другої радянizations краю, здійсненої більшовицьким режимом.

У цій книзі зібрані статті, опубліковані автором впродовж 2009-2010 рр. в українських фахових історичних виданнях, як також окремі неопубліковані матеріали. Об'єднані хронологічно і тематично, вони висвітлюють різні сюжети, пов'язані з радянizations Рівненщини, ширше – всієї Західної України. Наскрізною фабулою видання є політичне, ідеологічне, економічне, збройне протистояння комуністичної номенклатури, яка утверджувала в краї радянську модель існування, і західноукраїнського населення, що виступало в обороні системи своїх традиційних цінностей.

Автор щиро вдячний працівникам Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Волинської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Рівному, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка Національної академії наук України, Національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника Національної академії наук України, Рівненської державної обласної бібліотеки, Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія», Рівненського обласного краєзнавчого музею, Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та колегам з науково-редакційної групи книги «Реабілітовані історією. Рівненська область» за допомогу і сприяння в роботі. Окрема подяка заступникові міського голови м. Рівне з гуманітарних питань Пані Галині Кульчинській, якій належить ідея і сприяння у виданні цієї книги.

ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ БЕГМИ)

Історичні сюжети новітньої української доби, пов'язані з радянською Західної України, знані і незнані водночас. Для їх осмислення та інтерпретації радянська історична наука запровадила канон «золотого вересня», сучасний дослідницький дискурс схиляється до категорій «червоного» або ж «кривавого вересня». Одним з методів переосмислення цих подій може бути їх висвітлення через призму біографістики, зокрема шляхом вивчення діяльності західноукраїнської компартійної номенклатури. Очевидна продуктивність такого підходу зумовлена заідеологізованістю і табуваністю цієї проблематики в радянські часи та інертністю щодо її розробки в сучасній історіографії.

Дослідницьких студій, у яких би розглядалась діяльність партфункціонера Василя Бегми, окрім біографічних довідок у радянських та українських енциклопедіях¹, на сьогодні немає. Журналістські спроби 70-90-х рр. подати цілісний портрет «бійця партії»², «дорогої, незабутньої для ровенчан людини»³ чи «локального» героя, яких чимало створила радянська ідеологія⁴, побудовані на пропагандистських кліше, грішать поверховістю і численними неточностями. Нариси соратників-партизан торкаються лише воєнного періоду, маючи на меті міфологізацію партизанського руху на Рівненщині та ролі в ньому В.Бегми⁵.

Джерельну базу пропонованої студії склали документи компартійних владних органів, які зберігаються в ЦДАГОУ та ДАРО,

¹Бегма Василий Андреевич // Большая советская энциклопедия: В 30 т. – 3-е изд. – М., 1969-1978. – Т.3. – С.75; Клоков В. Бегма Василь Андрійович / В.Клоков // Енциклопедія історії України / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т.1: А-В. – К.: Наукова думка, 2004. – С.211.

²Крашаниця А. Боець партії: до 70-річчя народження В.А.Бегми / А.Крашаниця // Червоний прапор. – 1976. – №2. – 4 січня. – С.2.

³Кравцов Л. Біля бронзового погруддя / Л.Кравцов // Червоний прапор. – 1983. – 23 вересня. – С.4.

⁴Панасенко О. Василь Бегма / О.Панасенко // Рівне вечірне. – 2001. – 5 січня. – С.14.

⁵Кизя Л. Доверие (О секретаре Ровенского подпольного обкома партии В.А.-Бегме) / Л.Кизя. – М.: Политиздат, 1977. – 80 с.; ил.; Збанацький Ю. Бегма / Ю.Збанацький // Зміна. – 1989. – №15-16. – 2 лютого. – С.4.

особовий фонд В.Бегми в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, книги і статті самого В.Бегми⁶, як також документальні публікації з новітньої історії України.

Метою розвідки є з'ясування принципів відбору, особливостей функціонування, наслідків діяльності західноукраїнської компартійної номенклатури шляхом послідовного розгляду обставин потрапляння В.Бегми до «номенклатурного генералітету» Західної України, висвітлення ключових моментів його роботи на посаді першого секретаря Рівненського обкому в період «першої радянзації».

Виклад варто розпочати з констатації, що Василь Бегма, як партноменклатурник першого ешелону, відбувся на Рівненщині. Тому ту частину його партійної і службової біографії, яка передувала призначенню на посаду першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У, доцільно розглядати під кутом його функціональної включеності в процеси соціалістичного будівництва в радянській Україні 20-30-х рр. Інакше кажучи, чим заслужив В.Бегма посаду першого секретаря і наскільки виявився готовим до цієї ролі, зважаючи на досвід попередньої роботи та особисті якості?

Першою і обов'язковою умовою успішної кар'єри для радянського функціонера була бездоганна анкета. Найважливішими критеріями добору керівних кадрів вважалися соціальний стан кандидата, досвід його практичної роботи, членство в партії, участь у громадській роботі.

З анкетою у В.Бегми склалося: пролетарське походження, з 14-ти років – робітник-ливарник, з 17-ти – комсомолец, з 21-го – член ВКП(б). Народився 1(14) січня 1906 р. в Одесі, в робітничому районі Пересип, у сім'ї робітника-ливарника заводу Генна (за радянських часів – Жовтневої революції). Мати була пралею⁷. Існує припущення, що предки В.Бегми походили із запорозьких козаків⁸.

⁶Бегма В. Беспартийный актив – опора партийной организации / В.Бегма. – [М.]: Госполитиздат, 1948; Бегма В. Странички тех лет / В.Бегма // www.molodguard.ru/heroes109.htm.

⁷Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі – РОКМ), од.зб.11344/1в (Автобіографія Бегми Василя Андрійовича, травень 1965 р.), арк.1.

⁸Мальцев Е. В годы испытаний / Е.Мальцев. – М.: Воениздат, 1989 // http://militera.lib.ru/memo/russian/maltsev_ee/04.html

У 1916 р. сім'я В.Бегми переїхала до Херсона, де його батько продовжив працю ливарника на сільгоспмашинобудівному заводі Гуревича (пізніше — імені Петровського). На цьому ж заводі почалась трудова біографія сина. Після смерті в 1919 р. батька, В.Бегма поступив учнем ливарника на судоремонтний завод імені Шмідта, де працював до 1922 р. Згодом він повертається на завод імені Петровського, трудиться там до 1928 р. помічником ливарника, ливарником.

У 1923 р. В.Бегма став членом РКСМ, а в листопаді 1927 р. — членом ВКП(б). Це було покоління вихідців із соціальних низів, можливість для самореалізації яким відкрила радянська влада. Умовою їх успішної кар'єри, окрім робітничо-селянського походження, була беззастережна відданість більшовицькій партії та її вождям. Останнє потрібно було доводити ділом, зразково виконуючи будь-які партійні доручення.

З середини 1920-х рр. невідкладним завданням кадрової політики ВКП(б) стало «висуванство», задеклароване в документах XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.) та продубльоване в рішеннях IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.). Зокрема, в резолюції «Про партбудівництво» з'їзд зазначав, що партійні організації «зобов'язані систематично висувати на керівну партійну, радянську і адміністративну роботу членів партії, а також безпартійних робітників і селян»⁹. Квітневий (1928 р.) пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) проголосив ставку не просто на «висуванців» з пролетарського чи селянського середовища, а на робітників-активістів, які позитивно проявили себе у боротьбі з труднощами та ідеологічними «ухилами»¹⁰.

Попри низку недоліків, інститут «висуванства» давав шанс простим робітникам увійти до номенклатурної касти. До найвищих посад у партійно-державному та господарському апараті пройшли шлях такі «висуванці», як С.Абакумов, А.Бурмістров, Д.Коротченко, М.Лесечко та ін.

У 1928 р. В.Бегма почав сходження шаблями номенклатурної драбини зразу ж з посади завідуючого економвідділом Херсонського окружкому ЛКСМУ, увійшовши одночасно до членів пле-

⁹Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / М.Дорошко. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С.207-208.

¹⁰Там само. — С.211.

нуму і бюро окружкому. В грудні того ж року окружком партії висунув його на першу самостійну керівну роботу — завідуючим Херсонською біржею праці. В автобіографії В.Бегма вказав, що в кінці 1929 р., «після ліквідації безробіття», його рекомендують завідуючим культвідділом Херсонської окружної ради профспілок.

Дозволимо собі висловити тут припущення, що перехід на іншу роботу влаштував молодого функціонера з інших, не пов'язаних з подоланням безробіття, причин. Як відомо, про повну ліквідацію безробіття в СРСР вперше заявила газета «Правда» 7 листопада 1930 р. Оголошення безробітних «поза законом» з притягненням їх до адміністративної відповідальності привело до перетікання безробіття в приховану форму. На це, однак, була воля вождя. Ще влітку 1930 р. реорганізовано наркомат праці і його органи на місцях, керівництво наркомату на чолі з Н.Углановим звинувачено в правому ухилі. Думається, що в історії з поспішним переходом В.Бегми на іншу роботу вперше проявився його номенклатурний хист уникати можливої небезпеки, що особливо надалося йому згодом на посаді першого секретаря обкому.

Не затримався В.Бегма й на профспілковій роботі. В березні 1930 р. він стає секретарем партійного комітету ливарного цеху заводу імені Петровського, де колись розпочався його робітничий шлях. Наступне призначення в кінці 1932 р. — заступником голови Херсонської міської ради профспілок з питань планування і заробітної плати. Однак вже в березні 1933 р. В.Бегма мобілізований, за рішенням ЦК ВКП(б), на роботу в політвідділ радгоспу «Комсомолец» Юр'ївського району Дніпропетровської області¹¹. Відтепер і назажди він належав до номенклатури ЦК.

Політвідділи радгоспів, як надзвичайні органи партійного керівництва на селі, створені відповідно до рішення січневого 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК й ЦКК ВКП(б). Тоді ж, 24 січня 1933 р., ЦК ВКП(б) прийняв постанову про парторганізацію України, яка звинувачена у невиконанні плану хлібозаготівель. Послідували й «організаційні висновки»: знято з посади керівників ряду обласних партійних організацій, другим секретарем ЦК КП(б)У

¹¹РОКМ, од.зб.11344/1в, арк.2.

став П.Постишев. Зміни не оминули й комсомолу: майже повністю оновився склад бюро ЦК, Харківського, Дніпропетровського та Одеського обкомів ЛКСМУ. На лютневому 1933 р. пленумі ЦК комсомолу республіки було визнано, що ЛКСМУ «не виявилася на належній висоті в період хлібозаготівель, не змогла організувати робітничу та колгоспну молодь на успішне виконання цієї серйозної господарчо-політичної кампанії»¹².

Про місце керівного складу політвідділів у тогочасній номенклатурній ієрархії промовляє той факт, що пропозиції обкомів партії про їх склад розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П.Постишевим. До кінця 1933 р. в Україні функціонувало 643 політвідділи МТС і 203 – радгоспів. До них було відряджено 4500 комуністів, які ніколи не проживали в даному районі і ніяк не були пов'язані з місцевими кадрами. Політвідділи, призначені для відновлення втраченого управління сільським господарством, виводилися з підпорядкування райкомам партії, маючи власну систему підпорядкування аж до політуправління при Наркомземі СРСР¹³.

Використовуючи свої диктаторські повноваження, в 1933 р. політвідділи провели чистку керівних та матеріально відповідальних працівників колгоспів, яка охопила 234 тис. голів правління, завгоспів, бухгалтерів тощо. Незважаючи на те, що дедалі більше селян гинуло від голоду, партійно-державне керівництво не припинило тиску на село. На порядок денний стала «боротьба за насіння», про що йшлося у виступі 17 січня 1933 р. перед помічниками начальників політвідділів МТС по роботі з комсомолом генерального секретаря ЦК ЛКСМУ С.Андреєва. Свого апогею голодомор досяг у травні – липні 1933 р. Тільки за офіційними даними у ці місяці в УСРР померло майже 900 тис. чол. Постанова ЦК ЛКСМУ від 19 липня 1933 р. закликала комсомольців і колгоспну молодь: «Підняти класову пильність..., мобілізувати кожного... на найсуворішу охорону недоторканої соціалістичної власності..., на саму нещадну боротьбу з ворогами народу, злодіями». По всій республіці створювалися комсомольсь-

¹²Прилуцький В. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1933 рр.) / В.Прилуцький // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С.75.

¹³Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України. – С.331-332.

ко-молодіжні дружини по охороні соціалістичної власності. Ініціатором цього руху виступила Дніпропетровська комсомольська організація. До 15 липня 1933 р. в області було створено 699 таких дружин¹⁴.

Тобто, опинившись на посаді помічника начальника політвідділу по роботі з комсомолом у радгоспі «Комсомолец», В.Бегма потрапив в епіцентр боротьби, яку вела партія з «класовим ворогом». Пройти таку перевірку, як бачиться, вважалося в номенклатурному клані за особливу чесноту і відкривало перспективи кар'єрного просування. Покоління комуністів, до якого належав В.Бегма, не встигло взяти участь у війні з «внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією» 1917-1922 рр. Тому «шанс», який давала колективізація, належало використати. Чи усвідомлював це вповні В.Бегма? Видається, що так.

1 березня 1940 р. рівненська обласна партійна газета «Червоний прапор» надрукувала передвиборний біографічний нарис про першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегму (безумовно погоджений з ним, вчинити інакше ніколи не наважився б редактор компартійного органу). Серед іншого, у статті йшлося, що «Василь Андрійович пам'ятає, як був викликаний до ЦК, як бесідував з ним Лазар Мойсейович Каганович, і як по волі партії направили у радгосп «Комсомолец» Юр'ївського району на Дніпропетровщині»¹⁵. Окрім цього, у статті роком вступу В.Бегми до комсомолу вказано 1921 р. Очевидно тому, що для героїзації минулого В.Бегми служба 16-річного юнака їздовим кінного резерву по боротьбі з бандитизмом (так вказано в його партійному формулярі) видавалась не надто вагомою. На рік подовжила редакція газети також партійний стаж В.Бегми.

Село Новогригорівка, де функціонував створений у 1929 р. радгосп «Комсомолец», адміністративно належало до Юр'ївської селищної ради. Виразним штрихом для характеристики ситуації в Юр'ївському районі на рубежі 1920-1930-х рр. є інформація з довідки Дніпропетровського окрвідділу ДПУ УСРР про політичне становище у Дніпропетровській окрузі від 20 травня

¹⁴Прилуцький В. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР. – С.76.

¹⁵Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), фонд документів на мікроплівці, інв. №13, кадр 82 (Василь Андрійович Бегма) // Червоний прапор. – 1940. – №43/52. – 1 березня. – С.2).

1930 р. «Куркульська організація, — зазначено в документі, — виникла в 1929 р. у результаті запровадження нових методів хлібозаготівель й охопила своїми осередками Павлоградський, Петропавлівський, Юр'ївський і Близнюківський райони нашого округу»¹⁶. Навесні 1930 р. на цій території спалахнуло селянське повстання. Чи не звідси походить пізніша газетярська розповідь про боротьбу В.Бегми з «куркульським бандитизмом»?

За даними дніпропетровського тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні», в населених пунктах, що знаходилися на території цієї селищної ради, впродовж 1932-1933 рр. померло 347 осіб¹⁷. Як констатувало 15 березня 1933 р. ЦК КП(б)У, серед інших регіонів республіки Дніпропетровщина опинилась чи не в найгіршому становищі: на неї припадало 60% усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70% зареєстрованих смертей. З березня 1933 р. смертність від голоду стала масовою в усіх районах області¹⁸. Житель с. Водяне Юр'ївського району В.М.Бойко згадував, що найтяжче було виживати весною і влітку 1933 р.¹⁹. Саме в цей час В.Бегма з комсомольцями радгоспу нібито споруджував спортивні майданчики, організовував і вигравав з ними районні змагання з волейболу²⁰.

У радгоспі — спочатку на посаді помічника політвідділу по роботі з комсомолом, згодом заступником начальника з партійно-масової роботи — В.Бегма провів більше чотирьох років. У червні 1937 р. рішенням ЦК ВКП(б) він направлений у розпорядження Харківського обкому КП(б)У. Недовгий час працював в обкомі інструктором відділу керівних партійних органів. У грудні 1937 р. В.Бегма посідає першу самостійну номенклатурну посаду — стає першим секретарем Богодухівського райкому партії.

В СРСР та УРСР відбувалася «кадрова революція» 1937-1938 рр. Внаслідок репресивної політики кількісний склад КП(б)У з 1933 до 1938 рр. зменшився наполовину. 24 січня 1938 р. постановою

¹⁶Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В.Даниленко. — К.: Український письменник, 2009. — С.297.

¹⁷Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Дніпропетровська область. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2008. — С.999-1026.

¹⁸Там само. — С.21-22.

¹⁹Там само. — С.1200.

²⁰ДАРО, фонд документів на мікроплівці, інв. №13, кадр 82.

ЦК ВКП(б) першим секретарем ЦК КП(б)У замість С.Косіора було рекомендовано М.Хрущова. Як видно з довідки про прийом М.Хрущовим справ у С.Косіора, тогочасний «некомплект» апарату ЦК КП(б)У складав близько 50%²¹. Упродовж 1938 р. М.Хрущов активно гуртував свою «команду» в Україні — тих, хто приїхав з ним у республіку з Москви, як також місцевих партфункціонерів, які, завдяки його сприянню, швидко пішли «вгору».

До числа останніх потрапив В.Бегма. В липні 1938 р. його переводять на роботу в апарат ЦК КП(б)У на посаду відповідального організатора по Вінницькій, а згодом по Київській області. В грудні 1938 р. він став секретарем Київського обкому КП(б)У по кадрах. Посаду першого секретаря Київського обкому з посадою першого секретаря ЦК КП(б)У суміщав у той час М.Хрущов. Як видно з подальшого кар'єрного злету В.Бегми, йому вповні вдалося скористатися близькістю до першої особи в компартійній ієрархії УРСР, щоб стати для М.Хрущова одним з довірених регіональних керівників.

Для цього, окрім прожитої/пережитої номенклатурної історії 30-х рр., у висліді якої В.Бегма опинився поруч з М.Хрущовим, потрібні були певні особисті якості. Про них можна судити хіба опосередковано. Відмітимо, що В.Бегма заслужив у своєму оточенні на оцінку «крупного партійного працівника», тим вагомішу, що висловлена вона була задовго після його смерті. Маємо на увазі характеристику, яку дав йому Є.Мальцев: «Симпатію він викликав у всіх з першого погляду, й сам ставився до людей з любов'ю і душевною щедрістю. В будь-якій ситуації... миттєво знаходив спільну мову й з рядовими..., й з рівними собі, й зі старшими по... званню та службовому становищу. Це була весела, я б сказав світла, людина, і його авторитету... міг позаздрити будь-хто»²². Значимо, що ця оцінка винесена автором з воєнного часу. До сказаного слід додати вміння В.Бегми балансувати й добре розвинену в нього «номенклатурну інтуїцію», про що вже йшлося. Не був він позбавлений «пози», яка часом межувала із «зазнайством», та претензій на «вождизм», про що йти-меться далі.

²¹Политическое руководство Украины. 1938-1989. — М.: Росспэн, 2006. — С.33-34.

²²Мальцев Е. В годы испытаний.

Освітній ценз В.Бегми на кінець 30-х рр. відповідав загальному станові освіченості в КП(б)У – в 1940 р. 70% членів партії мали лише початкову або взагалі не мали освіти. Свій освітній шлях В.Бегма підсумував в автобіографії 1965 р.: «Закінчив я народну школу. Працюючи на заводі імені Петровського, навчався на курсах підготовки до ВТУЗ сім місяців, потім закінчив робфак при Інституті інженерів водного транспорту в м. Херсоні. Крім того, навчався два роки в Херсонському вечірньому університеті... В 1955 році закінчив Кам'янець-Подільський сільськогосподарський технікум, отримав звання агронома. В дійсний час заочно закінчив 6 курсів Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту». Також з січня 1949 до січня 1950 рр. В.Бегма навчався в Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б) на курсах перших секретарів обкомів партії²³. Характерно, що на цих курсах він опинився після майже десятирічного секретарювання на Рівненщині, як і те, що не прирівнював їх до вищої освіти, зазначивши в автобіографії, що освіту має «незакінчену вищу». З наведеного констатуємо: в кінці 30-х рр. В.Бегма фактично мав початкову освіту, що аж ніяк не завадило його успішній номенклатурній кар'єрі.

Своєрідною легітимацією входження В.Бегми до вищого компартійного клану стало обрання його делегатом з правом вирішального голосу XVIII з'їзду ВКП(б), який відбувся 10-21 березня 1939 р. у Москві. Згодом В.Бегма обирався делегатом XVIII партконференції (1941 р.) та ще чотирьох з'їздів ВКП(б)-КПРС: XIX (1952 р.), XX (1956 р.), XXI (1959 р.) та XXII (1961 р.). За збігом обставин його номенклатурної кар'єри, на жодному з вказаних компартійних форумів (за винятком партконференції 1941 р.) він не представляв Рівненщину: у березні 1939 р. В.Бегма був делегатом за квотою Київського обкому КП(б)У, на наступних з'їздах – Кам'янець-Подільського/Хмельницького обкому і ЦК КПУ. Як перший секретар Рівненського обкому В.Бегма обирався делегатом на XV (1940 р.) і XVI (1949 р.) з'їзди КП(б)У. Загалом його прізвище знаходимо серед делегатів восьми з'їздів українських більшовиків – з XV до XXII (1961 р.) включно. Впродовж цих двадцяти років В.Бегма незмінно нале-

²³РОКМ, од.зб.11344/1в, арк.3.

жав до складу українського більшовицького «ареопагу» – членів ЦК компартії республіки.

Таким чином, на момент початку «визвольного походу» Червоної армії до Західної України номенклатурник В.Бегма, як виглядає, цілком дозрів до нової ролі регіонального керівника: за плечима – 12-річний партійний стаж, 6-річне номенклатурне сходження в «гарячих точках» боротьби на класовому фронті, делегування на всесоюзний партійний з'їзд, але головне – він потрапив до апаратного оточення довіреної особи Й.Сталіна – М.Хрущова, отримавши ідеальний плацдарм для кар'єрного просування, звісно, за умови абсолютної відданості своєму патрону.

4 жовтня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У визначилося з кандидатурами уповноважених з питань організаційно-партійної роботи в новоприєднаних областях (на той час вони відповідали колишнім воєводствам) Західної України. Ними стали М.Г.Мацко (заступник завідуючого оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У) – Львівська область, М.В.Груленко (другий секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У) – Станіславська область, Л.С.Гришук (перший секретар Київського сільського райкому КП(б)У) – Тернопільська область, В.А.Бегма – Луцька область²⁴. Про висунення уповноважених М.Хрущов телеграмою повідомив Й.Сталіна²⁵. Одночасно, згідно з постановою військової ради Українського фронту, до якої входив той же М.Хрущов, В.Бегма очолив обласне тимчасове управління по Луцькому воєводству²⁶.

5 жовтня 1939 р. військова рада Українського фронту затвердила комітет по організації виборів до Народних зборів Західної України в складі 17 осіб. Головою комітету став М.Мацко, одним з членів – В.Бегма²⁷. Характерно, що 9 з 17 членів комітету були громадянами СРСР. Після завершення військової кампанії проти Польщі та здійснення ряду формальних процедур (вибори і рішення Народних зборів Західної України, рішення Вер-

²⁴Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.513, арк.146.

²⁵Сварник І. Радянські документи 1939 р. у фонді Народних Зборів ЦДІА України у Львові / І.Сварник // Матеріали засідань Історичної та Археографічної Комісії НТШ в Україні. – Випуск другий (1995-1997). – Львів, 1999. – С.325.

²⁶Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / В.Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – С.18

²⁷Литвин М. 1939. Західні землі України / М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1999. – С.70, 124.

ховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР), західноукраїнські землі ввійшли до складу УРСР і СРСР.

Робота щодо укомплектування компартійної та радянської кадрової номенклатури в Західній Україні зразу ж після встановлення там радянської влади здійснювалась з відставанням на темп проти кадрового забезпечення та організаційного становлення репресивно-карального апарату. Одна з причин цього, на нашу думку, полягала в показовій демонстрації новою владою дотримання нею формальних процедур: створення владних органів компартія взяла під свій жорсткий контроль лише після виборів до Народних зборів Західної України та проголошення на них радянської влади, як також прийняття рішення про входження західних земель до складу УРСР. Але не тільки. Стихійний кадровий потік владних «самовисуванців» (в основному з місцевих мешканців) згодом був ретельно «профільтрований» органами НКВС на предмет виявлення серед них з метою послідувочої ізоляції неблагонадійних елементів, що наводить на думку про попередню спланованість такої акції.

Відстежуючи процес формування західноукраїнської владної номенклатури впродовж вересня – листопада 1939 р., натрапляємо на неймовірно несподівані випадки, коли на чільних номенклатурних місцях опинялися, зокрема, відомі оунівці. Так, у жовтні – листопаді 1939 р. в одному з відділів Рівненського повітвиконкому працював Андрій Кисіль²⁸, а в Рівненському повіткомі партії (!) Ніл Хасевич²⁹. З огляду на такий характер початкового етапу кадрового наповнення нових владних структур,

²⁸Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т.1. – С.386. Кисіль Андрій Архипович (27.VIII.1912, с. Дермань, Здобунівський р-н Рівненської обл. – 6.VII.1982, Монреаль, Канада). Випускник Рівненської української гімназії, член ОУН з 1930-х рр. В 1943-1944 рр. – керівник відділу розвідки Південної округи УПА, представник на переговорах УПА про перемир'я з угорською армією, входив до центрального проводу ОУН. На еміграції – член видавничої ради «Літопису УПА».

²⁹Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), Рівне, фонд припинених оперативно-розшукових справ, спр.С-22, т.3 (документи зі справи-формуляра Ніла Хасевича), арк.229. Хасевич Ніл Антонович (25.XI.1905, с. Дюксин, Костопільський р-н Рівненської обл. – 4.III.1952, с. Сухівці, Рівненський р-н Рівненської обл.). Син диякона УАПЦ. У 1920-1930-х рр. – студент Академії мистецтв у Варшаві, учасник художніх виставок у Берліні, Празі, Варшаві. Тоді ж став членом ОУН. З 1943 по 1952 рр. – член крайової референтури пропаганди проводу ОУН на ПЗУЗ. Найвідоміший підпільний митець-графік, ілюстратор видань ОУН на ПЗУЗ, автор проекту нагород УПА і грошових знаків «бофонів (волинська серія)». Загинув у бою з оперативною групою МДБ.

бюро Рівненського обкому КП(б)У в своєму рішенні від 1 лютого 1940 р. поставило перед райкомами партії вимогу «рішучіше вести перевірку позапартійних з місцевого активу, одночасно розоблачати ворожий елемент – націоналістів та їх прихильників, які намагаються пролізти в радянський апарат»³⁰.

Зауважимо, що поворотним моментом процесу формування компартійно-радянських органів влади стало запровадження нового адміністративного поділу (область – район замість воеводство – повіт) після 27 листопада 1939 р., коли ЦК КП(б)У та Президія Верховної Ради УРСР прийняли рішення про створення в Західній Україні шести нових областей. Постановою ЦК КП(б)У №860-оп В.Бегму затверджено на посаді першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У³¹, яку він обіймав впродовж десяти років – з 1939 р. до 1949 р. (з лютого 1943 р. до лютого 1944 р. керував підпільним обкомом). Цікаво, що першою відомою особою з прізвищем Бегма на Рівненщині був полковник Яків Бегма – командир 5-го легкого артилерійського полку, що входив до 2-ї пішої дивізії Волинського армійського корпусу, штаб якої дислокувався в 1918 р., за часів гетьманату, в Рівному³².

До складу бюро обкому ввійшло 10 чоловік, до складу облвиконкому 11, з них четверо членів бюро обкому включно з першим секретарем, що відповідало більшовицькому принципу об'єднання влад. Після затвердження 13 лютого 1940 р. політбюром ЦК КП(б)У персонального складу секретарів 30 райкомів партії³³, формування номенклатурної верхівки Рівненської області «першого призову» було завершено. Жодного місцевого вихідця серед неї не виявилось. Географія регіонів України, звідки прибули на Рівненщину відповідальні працівники, була досить широкою: вони представляли 12 областей центральної, північної, східної та південної частин УРСР і м. Київ (найбільше нових назначенців прибуло з Київщини, Дніпропетров-

³⁰ДАРО, ф.400 (Рівненський обком компартії України), оп.1, спр.4 (Копії протоколів №4-12, 1 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, 11 січня – 4 травня 1940 р.), арк.26.

³¹Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. – С.18-21.

³²Монкевич Б. Організація регулярної армії Української держави 1918 р. (підготувала до друку М.Дядюк) // Україна в минулому. – Вип.7. – К.-Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського, 1995. – С.88-90.

³³Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. – С.23-26.

щини і Житомирщини – по б), і лише один чоловік працював раніше поза межами республіки – в Молдавській АРСР. Освітній ценз присланих функціонерів, зокрема перших секретарів райкомів, виявився катастрофічно низьким – лише один з них мав диплом про вищу освіту, решта, в кращому разі, закінчили середню школу, декілька осіб вдовольнялись початковою освітою (до їх числа можна віднести й В.Бегму).

Окрім сформування штату 1-х, 2-х і 3-х секретарів райкомів партії, станом на лютий 1940 р. були повністю укомплектовані інші ключові номенклатурні посади районного рівня: голів райвиконкомів, завідуючих райфінвідділами, райземвідділами, райуповнаркомзагів. Тобто під пильним контролем функціонерів КП(б)У опинились політична, фінансово-економічна, аграрна та заготівельна сфери. Водночас, кадровий некомплект в районах Рівненської області на цей час складав: завідуючі відділами райкомів партії – не вистачало 98 чол., інструктори райкомів – 206 чол., редактори районних газет – 23 чол., завідуючі парткабінетами і штатні пропагандисти – 87 чол., працівники райкомів комсомолу – 42 чол., з 30 інспекторів наргоспобліку працювало лише 5 чол., такою ж була ситуація з керівниками райошадкас, з 44 посад народних суддів зайнято 21, з 30 посад райпрокурорів – 20, з 43 посад слідчих прокуратури – 6, всі 15 посад помічників прокурорів залишались вакантними. Бюро обкому КП(б)У 1 лютого 1940 р. звернулось до ЦК КП(б)У з проханням «командирувати групу партійних працівників» для заповнення вказаних вакансій. Щодо використання «місцевого активу», то він призначався для часткового комплектування кадрів радянських установ, торговельних і кооперативних організацій³⁴.

Окрім заповнення керівних посад в радянських та партійних органах, надіслані зі сходу кадри забезпечили також зростання чисельності місцевих організацій КП(б)У. На листопадовому 1940 р. пленумі ЦК КП(б)У В.Бегма прозвітував: упродовж року парторганізація області зроста майже в десять разів (з 400 до 3969 осіб), абсолютну більшість у ній становили комуністи, які прибули з Великої України (3169 чол.)³⁵.

³⁴ДАРО, ф.400, оп.1, спр.4, арк.25-26.

³⁵Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.Смолій, Ю.Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С.684.

Детальнішу інформацію про якісний склад верхівки Рівненської обласної партійної організації можемо почерпнути з матеріалів I обласної партконференції, що відбулась 23-25 квітня 1940 р. (на той час в області працювало 3009 членів та 2397 кандидатів в члени ВКП(б)³⁶). У роботі конференції взяли участь 182 делегати з вирішальним і 58 делегатів з дорадчим голосом, серед яких було лише 5 жінок (2,1%). Узагальнені дані про склад делегатів відображено в таблиці 1³⁷.

Таблиця 1

	партійний стаж				вік				національність			
	до 1917	1918-1924	1925-1936	1937-1940	до 30	30-40	41-50	51 і більше	укр.	рос.	євр.	інші
делегати з вирішальним голосом	0	23	140	16	14	140	27	1	117	46	16	3
делегати з дорадчим голосом	0	6	44	8	8	42	8	0	32	14	3	9
разом	0	29	184	24	22	182	35	1	151	60	19	12
	освіта					рід занять						
	вища	н/вища	сер.	н/сер.	поч.	парт. роб.	комс. роб.	РСЧА, НКВС	роб. пром.	рад., проф. роб.	роб. з/т	роб. осв. й культ.
делегати з вирішальним голосом	19	6	89	28	40	72	5	49	2	50	8	0
делегати з дорадчим голосом	3	28	1	12	14	15	2	16	1	21	2	1
разом	22	34	90	40	54	87	7	65	3	71	10	1

Звідси легко визначити домінуючий типаж рівненської компартійної верхівки зразка 1940 року: партійний, радянський чи військовий функціонер-«висуванець» середніх років з середньою чи початковою освітою, українець. В цю умовну модель усередненого рівненського номенклатурника практично ідеально вписувався перший секретар обкому КП(б)У В.Бегма, що давало йому очевидну можливість добре розуміти і відчувати своє оточення.

Узагальнену характеристику морально-політичних якостей надісланих на Рівненщину номенклатурних кадрів дав у листі до Й.Сталіна виконуючий обов'язки помічника прокурора Рівненсь-

³⁶ДАРО, ф.400, оп.1, спр.2 (Протокол I-ї обласної партійної конференції, 23-25 квітня 1940 р.), арк.17.

³⁷Там само, арк.18-21.

кої області Сергеев. Він, зокрема, зазначив: «Здавалося б, що зі звільненням Західної України, сюди для роботи мали бути направлені краші сили країни, кришталево-чесні й непохитні більшовики, а вийшло навпаки. Переважно сюди потрапили більші й менші пройдисвіти (від яких постарались позбавитися на Батьківщині)»³⁸.

Навряд чи лист Сергеева дійшов до вождя, проте бюрою обкому, зважаючи на його миттєву й жорстку реакцію, він був розцінений як замах на обласну партійну організацію. В постанові бюро Рівненського обкому КП(б)У від 21 травня 1940 р., підписаною В.Бегмою, зазначалося: «Сергеев, працюючи спеціально по питанню скарг в облпрокуратурі, використав своє службове становище, підібрав ряд фактів, які дійсно мали місце, порушення ревзаконності, на які вже обласні чи місцеві партійні і радянські органи реагували й вжили заходів, ставши на шлях очевидного злісного антирадянського наклепу на партійні, радянські органи, прокуратуру, НКВС і загалом на всю партійну організацію, називаючи всіх пройдисвітами-зłodіями». Виходячи з такої оцінки, бюро обкому винесло вердикт: «За антирадянську наклепницьку заяву на партійну організацію й органи радянської влади виконуючого обов'язки помічника облпрокурора Сергеева притягти до судової відповідальності»³⁹.

Агресивно-наступальна позиція з боку бюро обкому пояснюється просто: його перший секретар В.Бегма та інші члени бюро, як ніхто інший знали, що виступ та оцінка Сергеева відповідають дійсності. Однак визнати це означало підписати собі вирок. Й перш за все тому, що логічним продовженням такої оцінки мало б стати визнання хибності кадрових рішень ЦК КП(б)У.

Що ж до «антирадянського наклепу» з боку Сергеева, то звичайний перегляд протоколів засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У за 1940-1941 рр. дозволяє з'ясувати, що на кожному (!) з них (тобто, як до, так і після виступу Сергеева) розглядалась одна або декілька персональних справ представників регіональної номенклатури, які допустили порушення соціалістичної за-

³⁸ДАРО, ф.400, оп.1, спр.5 (Копії протоколів №2-7 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, 11 травня – 21 червня 1940 р.), арк.66.

³⁹Там само, арк.67.

конності, зловживання службовим становищем або ж досягли крайньої межі морально-побутової деградації. Очевидно, що це була лише вершина айсберга, яка виткнулась назовні.

Двома найпоширенішими видами зловживань владою виявились порушення елементарних прав людини та «розбазарювання держфондового майна», а категоріями номенклатурників, які їх найчастіше допускали – працівники правоохоронних органів (прокуратура, суд, міліція, НКВС) та господарських структур. Так, в різний час були виключені з партії чи піддані партійним стягненням та усунуті з посад прокурори Тучинського району Морозов⁴⁰, Деражненського району В.Літвінов⁴¹, Олександрійського району М.Шевченко, народний суддя Степанського району Б.Одинець⁴², начальники Рафалівського райвідділу міліції М.Долецький, Людвипільського райвідділу міліції Т.Поліщук⁴³, начальник Клесівського райвідділу НКВС Д.Заріцький⁴⁴ та ін. Серед вчинених ними правопорушень знаходимо незаконні обшуки й арешти громадян, безпідставне утримання під вартою, застосування побоїв, привласнення речових доказів, торгівлю паспортами, спекуляцію майном та продуктами тощо. Фатальним для подальшої кар'єри цих та інших псевдокерівників стали, однак, не самі зловживання, а факт їх розголошення. Як сформульовано в постанові бюро обкому про винесення партійного стягнення народному судді Степанського району Б.Одинцеві, він «допустив доведення цієї справи [про «знущання над гр. Бубновським»] до суду, чим самим скомпрометував себе, як комуніста і суддю»⁴⁵.

Важливим напрямком роботи нових органів влади був облік т.зв. «держфондового майна і цінностей» на території області. Постановою Рівненського облвиконкому до цього майна віднесено «безгосподарче майно, бросові товари та цінності, які зна-

⁴⁰ДАРО, ф.400, оп.1, спр.6 (Копії протоколів №8-12 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, 5 липня – 12 серпня 1940 р.), арк.10-11.

⁴¹ДАРО, ф.400, оп.1, спр.8 (Копії протоколів №22-26 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, 24 жовтня – 21 листопада 1940 р.), арк.66-67.

⁴²ДАРО, ф.400, оп.1, спр.13 (Копії протоколів №38-50 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, 4 березня – 6 травня 1941 р.), арк.7.

⁴³Там само, арк.124-125.

⁴⁴ДАРО, ф.400, оп.1, спр.7 (Копії протоколів №13-21 засідань бюро Рівненського обкому КП(б)У, 21 серпня – 16 жовтня 1940 р.), арк.49-50.

⁴⁵ДАРО, ф.400, оп.1, спр.13, арк.7.

ходяться або знаходились на базах, склепах, залізницях, установах і підприємствах» (пізніше сюди також віднесено майно, залишене польськими осадниками після їх виселення). Для виявлення та повного обліку майна, товарів та цінностей, «кому б вони не належали», при облвиконкомі було створено спеціальну комісію⁴⁶. На 21 квітня 1940 р. комісія оцінила й взяла на облік майно вартістю 5 млн. 565 тис. крб., з яких сумою в 3 млн. 102 тис. крб. оцінено майно націоналізованих торгових організацій, підприємств і установ, залишене за ними. За решту майна отримано 1 млн. 200 тис. крб., не реалізовано майна на 1 млн. 263 тис. крб.⁴⁷.

Інший «підсумок» роботи щодо обліку і збереження держфондового майна було підбито в постанові президії Рівненського облвиконкому від 3 квітня 1940 р. «Про стан фінансового господарства в обласних установах і міськфінвідділі м. Ровно», прийнятій за результатами ревізії контролера-ревізора КРУ Наркомату фінансів СРСР по Україні. В пункті першому постанови зазначалося, що «постанова РНК УРСР від 19.X.1939 р. та постанова облвиконкому від 26.XII.1939 р. про облік та схоронення держфондів жодним облвідділом не виконані, значна частина майна невідомо де знаходиться та до того ж не була облікована». Наводились також конкретні приклади зловживань посадовців, в тому числі члена обласної комісії з обліку держфондового майна і цінностей, завідуючого облторгвідділом, члена облвиконкому Гребенюка («комбінував майном», одержав 687 тис. крб. (!), за які довго не звітувався, а потім подав документи, частина яких були «юридично не оформлені, з підчистками та виправленнями, з перебільшеними цінами на вартість окремих речей, без зазначення адреси та прізвищ продавців»). За такі дії Гребенюку оголошено догану і зобов'язано в 10-денний термін юридично правильно оформити документацію, інакше «справу передати в слідчі органи»⁴⁸. Потрібно зауважити, що частина

⁴⁶ДАРО, ф.Р-1 (Фінансовий відділ виконавчого комітету Рівненської обласної ради депутатів трудящих), оп.3, спр.1 (Постанови виконавчого комітету Рівненської обласної ради депутатів трудящих, 1939 – 2 квітня 1941 рр.), арк.1.

⁴⁷ДАРО, ф.Р-1, оп.3, спр.4 (Доповідь народному комісарові фінансів Союзу РСР про фінансову роботу в Рівненській області на 30 квітня 1940 року (з додатками), арк.4, 7зв.

⁴⁸ДАРО, ф.Р-1, оп.3, спр.1, арк.30-31.

держфондового майна передана Гребенюком для обкому і міськкому КП(б)У, облвиконкому (килими, сервізи), секретареві обкому І.Горбатенку та ін.

За порушення фінансової дисципліни, розбазарювання промтоварів, привласнення державних матеріальних цінностей і грошей, «самопостачання, яке межувало з «барахольством», вивіз майна і продуктів у м. Київ для працівників керівних установ до відповідальності були притягнуті директор Рівненської бази Наркомторгу УРСР І.Дегтярєв⁴⁹, керуючий Рівненською облконторою «Держсортфонду» В.Чернявський⁵⁰, директор Рівненського пивзаводу Є.Кондерєв⁵¹ та ін.

Бюро обкому прийняло дві постанови, в яких викрита система розбазарювання держфондового майна в масштабах цілих районів – Людвипільського⁵² і Межиріцького⁵³, до чого була причетна вся керівна районна верхівка – від секретаря райкому КП(б)У і нижче. Зокрема, в Межиріцькому районі, окрім привласнення майна різними керівними особами, організований продуктовий склад для відповідальних працівників, утворена неофіційна каса, кошти з якої витрачались на нелімітне будівництво житлового будинку для керівного складу району тощо.

Апофеозом кадрового розкладу в Рівненській області можна вважати моральну деградацію компартійних секретарів по роботі з кадрами. Секретар Деражненського райкому КП(б)У В.Шихайло був знятий з посади і виключений з партії за систематичну пиятику. Як зазначено в постанові бюро обкому, 30 вересня 1940 р., о 12 год. дня, він «залишив роботу, напився п'яним і ходив в такому вигляді по м. Деражне. По дорозі додому упав біля річки Горинь, де пролежав до 4-х годин дня, поки не був відведений додому двома комуністами району»⁵⁴. Також позбавлений посади і партійного квитка за систематичну пиятику секретар по роботі з кадрами Демидівського райкому КП(б)У Д.Радько. 18 жовтня 1940 р., він, «виконуючи завдання РК КП(б)У по підборі кадрів в місцеві ради депутатів трудящих в одному з сіл

⁴⁹ДАРО, ф.400, оп.1, спр.4, арк.3.

⁵⁰ДАРО, ф.400, оп.1, спр.13, арк.50-51.

⁵¹Там само, арк.52.

⁵²ДАРО, ф.400, оп.1, спр.8, арк.69-70.

⁵³ДАРО, ф.400, оп.1, спр.13, арк.86-87.

⁵⁴ДАРО, ф.400, оп.1, спр.7, арк.150-151.

району, напився п'яним до непритомності і допускав хуліганські вчинки, образивши місцевих селян брудною лайкою, загрожував їм зброєю, вистріливши один раз в повітря»⁵⁵.

Спробою «врятувати обличчя» нової влади на Рівненщині стали рішення ЦК КП(б)У від 28 вересня 1940 р. «Про помилки, що допускаються деякими місцевими парторганізаціями Ровенської та Волинської областей» (стосувалося, зокрема, керівних комуністів Володимирецького району Рівненської області) та від 2 жовтня 1940 р. «Про керівних працівників Мізочського району Ровенської області». Констатуючи порушення революційної законності, пияцтво та побутовий розклад місцевих керівників, ЦК КП(б)У зробив висновок, що «всі ці недоліки сталися внаслідок недостатнього контролю з боку обкому КП(б)У». Це було виразне застереження особисто для В.Бегми.

11 жовтня 1940 р. з'явилася постанова бюро Рівненського обкому КП(б)У з відповідними персональними оргвисновками. В постанові намічалось обговорити рішення ЦК на кушових «закритих зборах парторганізацій та зборах партактиву» в Рівному, Дубному, Сарнах, Здолбунові. Міські та районні партійні комітети і особисто їх перші секретарі зобов'язувались «самим рішучим чином боротися з недостойною, некомуністичною поведінкою, пияцтво окремих комуністів, допущення свавілля, грубе поводження з місцевим населенням і інші дії, що плямують звання більшовика, пам'ятаючи, що всі ці антипартійні дії членів партії дискредитують партійні радянські органи, гальмують успішне проведення господарчо-політичних кампаній і заходів партії і Уряду в районах Західних областей України та полегшують класово-ворожим елементам в проведенні ворожої роботи»⁵⁶.

Здійснюючи господарчо-політичні кампанії, спрямовані на радянізацію Рівненщини (організація і проведення виборів до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР (24 березня 1940 р.), виборів до місцевих рад (15 грудня 1940 р.), утворення колгоспів, радгоспів, МТС, реалізація заготівельних та займових кампаній, розгортання мережі освітніх, культурних, оздоровчих закладів, як також проведення репресій проти реальних і уявних супротивників та вислань з території області певних категорій насе-

⁵⁵ДАРО, ф.400, оп.1, спр.8, арк.54-55.

⁵⁶ДАРО, ф.400, оп.1, спр.7, арк.142-145.

лення), рекрутована для цього ЦК КП(б)У номенклатура не забувала про власне комфортне облаштування на новому місці. Стандартний набір номенклатурних привілеїв включав першочергове забезпечення покращеним житлом, спецхарчуванням, відпочинком за бюджетний кошт, службовими дачами, автомобілями тощо. В умовах Західної України особлива увага була приділена також гарантуванню особистої безпеки компартійних посадовців.

Впродовж грудня 1939 р. – вересня 1940 р. бюро Рівненського обкому КП(б)У прийняло 4 постанови, які стосувались забезпечення житлом відповідальних працівників обласних та міських організацій, облуправління НКВС, командно-політичного складу РСЧА. Потреба в квартирах для присланих керівників різного рівня задовольнялась шляхом надання націоналізованого житла; «ущільнення» осіб і організацій, житлова площа яких перевищувала встановлений Раднаркомом житловий максимум; відселення з обласного центру в сусідні районні міста, зокрема Здолбунів, ряду обласних організацій; введення в експлуатацію недобудованого житла; як також посередництвом самозахоплення квартир і будівель, в першу чергу працівниками силових структур. Не дивлячись на вжиті заходи, проблема забезпечення номенклатурних працівників та їх сімей житлом залишалась гострою до початку радянсько-німецької війни.

Відповідно до прийнятої 1 червня 1940 р. бюро обкому КП(б)У постанови, у зв'язку з відсутністю асигнувань на обладнання та утримання т.зв. «обкомівської дачі», було затверджено витрати в сумі 50 тис. крб. на харчування через їдальню обкому партії і облвиконкому контингенту відповідальних працівників, що мали право на користування дачею. Зокрема, перший секретар обкому і голова облвиконкому отримували на харчування 650 крб. в місяць, секретарі обкому, заступник голови облвиконкому, начальник УНКВС – 450 крб., секретар обкому ЛКСМУ, секретар облвиконкому – 300 крб. Окрім того, завідувачим відділами облвиконкому виділено на харчування 10500 крб. з розрахунку 80 крб. на місяць на одну особу⁵⁷. Зауважимо, що вказана постанова чітко зафіксувала своєрідну табель про ранги місцевої номенклатури.

⁵⁷ДАРО, ф.400, оп.1, спр.5, арк.89-90.

Постановою бюро від 4 травня 1940 р. впорядковувався розподіл між районною номенклатурою «легкових трофейних автомобілів», які виявились сконцентровані в колишніх повітових містах. У сімнадцять районів області передано 34 автомобілі, хоча основний їх парк залишався в обласному центрі. Серед марок «трофейних» автомобілів фігурували «Шевроле», «Паккард», «Сітроен», «Фіат», «Опель», «Татра», «Шкода», «Форд», «Бюік» тощо⁵⁸.

Щоб забезпечити представників режиму від справедливого обурення їх діями і супротиву беззаконню, у місцевого населення відібрали зброю (постанова облвиконкому про здачу вогнепальної зброї і набоїв до 30 січня 1940 р.)⁵⁹, паралельно надавши дозвіл на носіння зброї відповідальним працівникам (постанова обкому від 15 лютого 1940 р.⁶⁰, підтверджена згодом постановою ЦК КП(б)У від 7 квітня 1940 р.⁶¹). Досить швидко, вже у 1940-1941 рр., зброя у руках радянських функціонерів стала перетворюватися зі зняття самооборони у зняття здійснення злочину, зокрема під час проведення виборів 24 березня 1940 р.

На цих виборах депутатами Верховної Ради СРСР від Рівненської області обрані перший секретар В.Бегма, селянин Я.Гриб, організатор жіночого руху У.Єфимчук-Дячук та робітник М.Сафонов. Напередодні виборів, у газеті обкому КП(б)У «Червоний прапор» було надруковано біографічний нарис про першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У під назвою «Василь Андрійович Бегма», у якому, зокрема, йшлося: «Він наводить на території колишнього Луцького воєводства революційний порядок, він допомагає здійснювати справедливий акт гуманізму, повертати землю селянам, а фабрики робітникам. Він наділяє бідноту поміщицьким скотом, інвентарем, бідних жителів міста гарними квартирами»⁶².

Така відверта спроба з боку початкуючого регіонального лідера закласти підмурівок формуванню власного культу не могла за-

⁵⁸ДАРО, ф.400, оп.1, спр.4, арк.153-155.

⁵⁹ДАРО, ф.Р-204 (Рівненський виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих), оп.1, спр.1 (Постанови Рівненського виконавчого комітету, 15 лютого 1939 р. – 20 грудня 1940 р.), арк.9.

⁶⁰ДАРО, ф.400, оп.1, спр.4, арк.54.

⁶¹Кучереп М. Волинь: 1939-1941 рр.: Навчальний посібник / М.Кучереп, В.Вісін. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С.281.

⁶²ДАРО, фонд документів на мікроплівці, інв. №13, кадр 82.

лишитись непоміченою з боку політбюро ЦК КП(б)У, яке відреагувало на публікацію «підлабузницького біографічного нариса про першого секретаря обкому КП(б)У т. Бегму В.А.» рішенням від 15 квітня 1940 р. На перший раз В.Бегма відбувся легким переляком, перекинувши вину на редактора газети. У звіті 1-й обласній партконференції Рівненської області, затвердженому Рівненським обкомом КП(б)У 18 квітня 1940 р., зазначалося: «В обласній газеті від 1.ІІІ.1940 року було надруковано очерк про секретаря обкома тов. Бегма В.А. Дійсно весь очерк, замість правдивого показу ділових якостей партійного робітника, газета, стративши почуття всякої міри, стала на шлях безмежного вихваляння. [...] Цілком вірно і справедливо оцінили цей факт, позбавлений всякої принципіальності і більшовицької справедливості, культивує підлабузництво і зазнайство, давно засуджений партією, політбюро ЦК КП(б)У оголосив догану редактору тов. Овчаренку і вказав на неприйняття мір бюро обкому КП(б)У»⁶³.

Як висновок, зазначимо, що склад компартійної верхівки Рівненської області в довоєнний період, політичні, ділові та моральні якості її чільних представників, у тому числі першого секретаря обкому КП(б)У Василя Бегми, виявились безпосереднім наслідком політичних практик періоду «культу особи» Й.Сталіна: політики «висування», проголошеної ЦК ВКП(б) з другої половини 1920-х рр. та кадрової партійної «революції» 1937-1938 рр. Головним критерієм оцінки ефективності сформованої таким чином номенклатурної касти мав бути не результат діяльності того або іншого керівника, а його особиста відданість вище поставленому партійному вождеві. Така управлінська модель, перенесена в західноукраїнський регіон, в якому впродовж 1920-1930-х рр. культивувались традиційні духовні норми і цінності та розвивались елементи громадянського суспільства, наштовхнулася на нерозуміння й спротив місцевого загалу. Брутальність, помножена на недорікуватість і недалекоглядність компартійних кадрів, з якою проводилась радянська Західної України в 1939-1941 рр., стала однією з головних причин масової участі населення краю в антирадянському русі під час та після радянсько-німецької війни.

⁶³ДАРО, ф.400, оп.1, спр.2, арк.50.

ТЕАТР ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ: *РІВНЕНСЬКИЙ ВИПАДОК*

Теоретики тоталітаризму (Г.Арендт, З.Бжезинський та ін.) ідентифікували його як політичний режим, що встановлює повний, тотальний контроль держави над усіма сферами життя суспільства й особи. Керівна верхівка в тоталітарних державах прагнула досягти цього за допомогою пропаганди, монополії на інформацію, офіційної державної ідеології, терору таємних служб, монопартійної системи, обов'язкового членства в підконтрольних правлячій партії масових організаціях. Одним із засобів тоталітарної пропаганди стало мистецтво. В СРСР правляча компартійна номенклатура жорстко контролювала цю сферу, перетворивши мистецтво в утилітарно-вжитковий інструмент для формування нової людини – будівника комунізму.

Під цим оглядом цікавими видаються дослідження, присвячені історії українського театру тоталітарної доби, що з'явилися останнім часом⁶⁴. Валерій Гайдабура розглянув український театр періоду німецької окупації через подальшу долю його митців в умовах радянського режиму. Ігор Жилінський висвітлив історію театрального мистецтва на Рівненщині, приділивши більшу частину тексту своєї книги його радянському періоду. Авторами залучено багатий фактографічний, у тому числі першоджерельний матеріал, докладно з'ясовано репертуарну складову діяльності театральних колективів тощо. Роблячи концептуальний акцент на національній складовій театрального життя, жоден з дослідників, однак, не розглянув український театр, контрольований нацистським чи радянським тоталітарними режимами, як інструмент пропагандистського маніпулювання з їх боку.

«Я, знаєте, в мистецтві не сильний, мистецтво для мене, це... щось ніби інтелектуальної сліпої кишки, і, коли його пропагандистська роль, необхідна нам, буде зіграна, ми його – джик,

⁶⁴Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталінін: Україна. 1941-1944. Долі митців / В.Гайдабура. – К.: Факт, 2004. – 320 с.; Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини / Наук. ред. Б.Столярчук / І.Жилінський. – Рівне: Видавць О.Зень, 2009. – 660 с.

джик! – виріжемо. За непотрібністю» – таке бачення суспільної ролі театру висловив у 1923 р. Володимир Ленін у бесіді з художником Юрієм Анненковим⁶⁵. Нагадаємо, що Ю.Анненков (1889-1974) – російський живописець і графік, художник театру й кіна, у 1920 р., разом з М.Добужинським і В.Щуко, оформив містерію «Гімн звільненій праці» на площі перед фондовою Біржею в Петрограді, у 1921 р. поставив і оформив масове театралізоване видовище «Взяття Зимового палацу» на Двірцевій площі.

Натомість головний диригент московського Великого театру Нікіта Голованов згадував, що Йосип Сталін бував на багатьох виставах, останній раз – за кілька днів до смерті, 27 лютого 1953 р. Багато артистів театру, з веління вождя, відзначено урядовими преміями і нагородами, зокрема Н.Голованов чотири рази був лауреатом Сталінської премії. Й.Сталін, за словами Н.Голованова, «любив театр і надихав його творчість»⁶⁶.

Годі шукати принципової відмінності між позиціями В.Леніна і Й.Сталіна. Єдине, що перший відводив театрові в радянській системі координат тимчасове місце, другий же подовжив його вік, як необхідного засобу впливу на радянський загаль. При цьому на передній план виходила не особистість актора і творчі пошуки театру, а репертуарна політика, яку визначала і за якою невпинно пильнувала партноменклатура.

Так, 26 серпня 1946 р. оргбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його покращення». В ній, зокрема, зверталася увага на відсутність у репертуарі театрів п'єс радянських авторів на сучасні теми, захоплення постановкою п'єс на історичну тематику, впровадження в репертуар п'єс буржуазних зарубіжних авторів, незадовільна робота драматургів, відсутність принципової більшовицької театральної критики⁶⁷.

На жаль, у працях, присвячених проблемам функціонування компартійно-радянської номенклатури в УРСР, не відображена

⁶⁵Анненков Ю. Дневник моих встреч. Цикл трагедий. В двух томах / Ю.Анненков. – Т.2. – М.: Искусство, 1991. – 269.

⁶⁶Иосиф Виссарионович Сталин. Музыка в его жизни // <http://www.stalin.ru/book.php?action=header&id=57> (відвіданий 3.07.2010).

⁶⁷Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917-1953 / Под. ред. А.Н.Яковлева. Сост. А.Н.Артизов, О.В.Наумов. – М.: Международный фонд «Демократия», 1999. – С.591-596.

в достатній мірі її роль у реалізації політики культурної революції, в тому числі щодо створення й діяльності нового радянського театру⁶⁸. Зовсім відсутній розгляд цієї проблематики в контексті Західної України після вересня 1939 р., що особливо цікаво, бо тут уже усталені форми організації і змістового наповнення радянського театрального життя потрапили на інший світоглядний і культурний ґрунт.

Метою публікації є спроба окреслити взаємостосунки нової влади з театальною громадськістю на Рівненщині в 1939-1941 рр. та в 1944-1945 рр., обставини створення і початковий період функціонування Рівненського обласного драматичного театру. Джерельною базою для написання статті послужили матеріали Державного архіву Рівненської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Рівному, використано окремі документи Державного архіву Волинської області.

І.Жилінський у своїй книзі приділив проблемі, яка нас цікавить, окремий розділ, названий «Становлення професійного театру (1939-1941 рр.)». Він повідомляє, що 20 вересня 1939 р. з ініціативи актора театральної трупи, яка існувала в Рівному за польської влади, Віктора Вікторського (Роземблюма) була створена «Спілка працівників мистецтва». 24 вересня того ж року її зусиллями в Рівному організовано виставу за п'єсою А.Островського «Без вини винні»⁶⁹. Саме ці події взяті за точку відліку щодо появи у Рівному нового театру.

Однак у радянській дійсності подібна самодіяльність була просто неможлива. Така подія, як заснування нового театру, мала статися не інакше як з волі представників влади – центральної і місцевої партноменклатури. Окрім того, для дебютного виступу новий колектив мав би обрати п'єсу радянського автора, поповнивши згодом свій репертуарний портфель творами інших радянських драматургів (у пізнішій постанові бюро обкому КП(б)У йшлося про п'єси К.Треньова «Любов Ярова» і О.Корнійчука

⁶⁸Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / М.Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Фролов М. Компарти́но-радянська еліта в УРСР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування / М.Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 448 с.; Фролов М. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 800 с.

⁶⁹Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини. – С.38.

«Платон Кречет». Акторська трупа повинна була пройти «числище» органів держбезпеки, отримати підсилення з театрів Радянської України, зорганізувати партійний, комсомольський, профспілковий осередки. Про те, що незабаром після «акліматизації» нової влади – утворення 4 грудня 1939 р. Рівненської області, події стали розвиватися саме за таким сценарієм, свідчать постанови бюро Рівненського обкому КП(б)У від 4 березня і 22 липня 1940 р.

19 грудня 1939 р. постановою ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР ухвалено організувати в м. Рівному обласний державний театр української драми. На шляху реалізації цього рішення виникло, однак, ряд проблем. Перша – це приміщення для театру. Передбачалося, що він вселиться в «профільну» будівлю міського театру Зафрана. Однак військове командування поспішило перетворити її в «будинок Червоної Армії»⁷⁰. Обласне компартійне керівництво, в особі першого секретаря обкому КП(б)У Василя Бегми, не змогло, як бачиться, попри апеляцію до ЦК КП(б)У, відібрати це приміщення у військових. Що й не дивно, коли зважити на заслуги і авторитет учасника штурму Зимового палацу, героя громадянської війни, кавалера трьох орденів Червоного Прапора та ордена Леніна, командира 36-ї легкотанкової бригади і водночас коменданта Рівненського гарнізону Михайла Богомолова. Після передчасної ж смерті останнього 5 травня 1940 р., і присвоєння указом Президії Верховної Ради СРСР його імені 36-ій легкотанковій бригаді та будівництва йому пам'ятника в Рівному⁷¹, питання відпало саме собою. Зрештою, для театру виділили пристосоване приміщення, яке займала обласна філармонія⁷².

Іншою проблемою на заваді вчасному, до дня виборів у Верховні Ради СРСР та УРСР 24 березня 1940 р., початкові роботи театру стала низька виконавська дисципліна і зловживання службовим становищем начальника обласного відділу мистецтв Шершеня і призначеного директором театру Кольчинського. Більшовицький підхід до виконання своїх обов'язків вони підмінили прозаїчним «розбазарюванням» націоналізованого майна. Реві-

⁷⁰ДАРО, ф.400, оп.1, спр.4, арк.61.

⁷¹ДАРО, ф.400, оп.1, спр.5, арк.32.

⁷²ДАРО, ф.400, оп.1, спр.6, арк.88.

зією, проведеною контролером-ревізором контрольно-ревізійного управління Наркомфіну СРСР по Україні 8 лютого 1940 р. (повторна ревізія, з тими ж результатами – 28 березня 1940 р.), в облвідділі мистецтв виявлено нестачу майна на суму 8031 крб., заборгованість за підзвітними сумами на 5450 крб. В особисто-му користуванні Шершеня перебувало майно на суму 10560 крб., Кольчинський користувався державним майном на суму 5700 крб. Ревізор зафіксував, що два піаніна знаходяться у власному користуванні відповідно Шершеня і Кольчинського, а третє піаніно «невідомо куди зникло»⁷³ (очевидно, що ці піаніна призначалися для філармонії і театру). Окрім цього, як відмітило бюро обкому КП(б)У, на утримання театру з 5 лютого по 1 липня 1940 р. витрачено 147700 крб. (!), але жодної постановки не здійснено⁷⁴. Невідомою залишилася також доля п'яти квартир, які міськрада мала виділити «для художніх керівників і ведучих акторів»⁷⁵.

За такої бурхливої діяльності щодо самозабезпечення вказаним відповідальним працівникам очевидно не вистачило часу на театральні справи. В постанові бюро обкому КП(б)У від 22 липня 1940 р. вказано, що «директор театру т. Кольчинський підібрав кадри для роботи в театрі не по діловим і політичним ознакам, а по особистим і сімейним міркуванням. Це призвело до засміченості кадрів чужими, вороже настроєними до Радянської влади людьми. Прийнято на роботу 10 чол. біло-емігрантів, які тікали в Польщу з СРСР після революції. Частина з них не має навіть спеціальної освіти і 15-20 років не працювали в театрі»⁷⁶. Характерно, що, виступаючи 24 квітня 1940 р. на обласній партконференції, перший секретар сусіднього Волинського обкому КП(б)У Петро Таценко бідкався тим, що в обласний театр «пролізли націоналісти і петлюрівці», навіть колишні члени Центральної Ради⁷⁷.

Зрештою, бюро Рівненського обкому КП(б)У звільнило директора українського драматичного театру Кольчинського з по-

⁷³ДАРО, ф.Р-1, оп.3, спр.1, арк.29.

⁷⁴ДАРО, ф.400, оп.1, спр.6, арк.88.

⁷⁵ДАРО, ф.400, оп.1, спр.4, арк.62.

⁷⁶ДАРО, ф.400, оп.1, спр.6, арк.88.

⁷⁷Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.П-1 (Волинський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), з жовтня 1952 року – Комуністичної партії України (КПУ), оп.1, спр.1а (Стенограма першої обласної партійної конференції, 24-26 квітня 1940 р.), арк.29.

сади з формулюванням «за бездіяльність, побутовий розклад (багатоженство, п'янство), затиск критики та порушення закону уряду про труддисципліну», виключивши його з ВКП(б). Начальнику облвідділу мистецтв Шершеню вказали «на відсутність... керівництва театром», зобов'язавши його «ще раз переглянути кадри театру, звільнивши їх від чужих людей, і замінити слабкі акторські сили більш кваліфікованими»⁷⁸.

«Перегляд кадрів театру» і звільнення їх від «чужих людей» належали до компетенції іншої структури, не вказаної в рішенні бюро – органів НКВС. Робота в акторському середовищі цієї установою провадилась ефективно – варто згадати використання керівництвом НКВС-НКДБ через агента «Колоніста» (псевдонім Ніколая Кузнецова, який під час німецько-радянської війни опинився в Рівному) актрис Великого театру в Москві для проникнення в дипломатичні посольства іноземних країн⁷⁹.

23 серпня 1940 р. управлінням НКВС у Рівненській області по агентурній справі «Веселуни» були заарештовані Іван Осецький, Вітольд і Валентина Лепешкевичі (актриса Рівненського театру), яким висунуто звинувачення в тому, що вони є учасниками антирадянської групи, на зібраннях котрої обговорюється питання про повалення радянської влади шляхом збройного повстання. З цієї метою вони нібито зберігали в себе вогнепальну зброю⁸⁰.

До кола знайомих Лепешкевичів, які бували в них на вечірках, належали директор українського театру Борис Кольчинсь-

Валентина Лепешкевич-Крещенко

⁷⁸ДАРО, ф.400, оп.1, спр.6, арк.88.

⁷⁹Гладков Т. Кузнецов. Легенда советской разведки / Т.Гладков. – М.: Вече, 2004. – С.66.

⁸⁰ГДА СБУ, Рівне, спр.П-739 (Архівно-кримінальна справа Кірзнера Льва Марковича), арк.33,35.

кий, його заступник Хватов, художній керівник (режисер) театру Олександр Перегуда, завідувач виробничою частиною театру Яків Гофман, директор філармонії Юрій Сікорський, артисти Капітолїна Петрова, Валентина Котленко, Лариса Кругонкіна, Михайло Калинович⁸¹. Зі слів Валентини Лепешкевич, збираючись, вони грали в бридж, танцювали і веселились⁸².

У слідчій справі міститься інформація, яка вказує на існування широкої агентурної мережі НКВС у театральних і побіля театральних колах, як також на «неформальні» стосунки працівників НКВС з актрисами Рівненського театру. Так, слідчий Л.Кірзнер 23 листопада 1940 р. припинив справу проти В.Лепешкевич, 25 листопада заарештована звільнена з-під варти. В той же вечір Л.Кірзнер прийшов на квартиру В.Лепешкевич, згодом вони неодноразово бачились, зустрічі носили «інтимний характер». Про чергове побачення домовлялися по телефону: актриса телефонувала слідчому з театру на його роботу⁸³.

«Конфліктна справа» кандидата в члени ВКП(б) Л.Кірзнера була розглянута на зборах парторганізації УНКВС 15 лютого 1941 р., при чому з'ясувалося, що випадки «зв'язків з місцевими жінками» співробітників УНКВС мали непоодинокий характер. Вина ж Л.Кірзнера полягала в тому, що він вступив у такий зв'язок з жінкою, звинуваченою в антирадянській діяльності, неправомірно припинивши розслідування її справи. Збори постановили виключити його за цей вчинок з кандидатів у члени партії⁸⁴. В той же день Л.Кірзнера взято під варту. 25 березня 1941 р. Військовий трибунал військ НКВС Волинської області засудив його за зловживання своїм службовим становищем «з низьких мотивів і особистої зацікавленості» на 3 роки позбавлення волі⁸⁵.

Щодо В.Лепешкевич, то 31 січня 1941 р. вона була повторно заарештована, їй винесено обвинувачення за ст.54-10, ч.1 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська пропаганда і агітація). 15 квітня 1941 р. справу спрямовано на розгляд Особої

⁸¹ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.1640 (Архівно-кримінальна справа Лепешкевич Валентини Денисівни), арк.18зв.

⁸²Там само, арк.25.

⁸³Там само, арк.62.

⁸⁴ГДА СБУ, Рівне, спр.П-739, арк.44-48.

⁸⁵Там само, арк.82.

наради НКВС СРСР, однак до початку війни рішення по ній не ухвалене⁸⁶. В.Лепешкевич з Рівненської тюрми переведена до Дубенської, де їй довелося пережити масовий розстріл в'язнів 24-25 червня 1941 р. Після Другої світової війни вона виїхала до США, там опублікувала спогади про трагедію в'язнів Дубенської тюрми (під псевдонімами Петренко, Нагірняк)⁸⁷.

Варто зауважити, що серед акторського складу Рівненського міського театру періоду німецької окупації, який подають В.Гайдабура⁸⁸ і І.Жилінський⁸⁹, значний відсоток складають ті, хто працював там за «перших» (1939-1941 рр.) і залишився працювати за «других советів» (з лютого 1944 р.).

Однією з таких була уродженка с. Буша Здолбунівського району Ірина Гринчук, у заміжжі Суворова. З приходом до Західної України Червоної армії вона перебралася до Рівного, де стала акторкою новозаснованого театру. Водночас одружилася з лейтенантом-червоноармійцем, москвичем Костянтином Суворовим. У травні 1941 р. народила сина, перебувши початок німецько-радянської війни в батьківському домі в с. Буша.

В 1942 р. І.Суворова знову перебирається до Рівного і повнюється на роботі в місцевому театрі, яким керував на той час А.Демо-Довгопільський. Тут її всмоктує каламутний потік повсякденного життя «столиці» рейхскомісаріату. Прихильності «богемних примадонн» добиваються водночас представники німецької і української адміністрацій, вчорашні радянські військовополонені, чимало з яких були тісно пов'язані з СД, поліцією чи НКВС. І.Суворова та її подруги і колежанки (як і багато інших молодих жінок, які працювали в місцевих ресторанах, казино,

Посвідка особи Ірини Суворової, видана бурмістром м. Рівне в 1942 р.

⁸⁶ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.1640, арк.72-74.

⁸⁷Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання. - Кн.1 / Упоряд. А.Жив'юк. - Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2006. - С.236-249.

⁸⁸Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним. - С.304.

⁸⁹Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини. - С.60-71.

окупаційних установах) стають інструментом різноманітних агентурних комбінацій і провокацій, розплачуючись за «прихильність» вчорашніх шанувальників сьгоднішнім ув'язненням або розстрілом.

У 1943 р. нацисти заарештували директора українського театру Анатолія Демо-Довгопільського, акторів Бориса Курганова, Ірину Янковську, Ольгу Довгопільську, Ірину Суворову. Перші троє згодом розстріляні, Ольга та Ірина були звільнені. І.Суворова перебувала під арештом двічі. Перший раз причиною стало те, що вона співмешкала з радянським військовополоненим Семеном Шекановим, який у квітні 1943 р. пішов до партизанського загону імені Чапаєва під командуванням Шитова. Під час оборони Києва С.Шеканов командував взводом 3-го особого батальйону військ НКВС, де й потрапив у полон. Після повернення у 1944 р. радянської влади він працював начальником господарської частини тюрми №1 НКВС м. Рівне. Цікаво, що під час проживання І.Суворової з С.Шекановим її квартиру часто відвідували працівники української поліції Пахом Швидкий (дядько Ірини, саме він посприяв її звільненню з-під варти) та Володимир Корнелюк. Пізніше, на допиті в УНКДБ С.Шеканов свідчив про І.Суворову: «За той час, що я з нею жив, нічого негожого я за нею не помічав. Вона проявила себе, як радянська людина. Вона знала, що я маю зв'язок з партизанами, знала декого з моїх товаришів, але нас не видала»⁹⁰.

Вдруге І.Суворова арештована нацистами за зв'язок з урядовцем, який займався спекуляцією. Разом з нею у в'язниці перебували дружина директора театру О.Довгопільська та І.Янковська. Остання потрапила туди як наречена редактора газети «Волинь», функціонера ОУН м. Андрія Мисечка. 16 жовтня 1943 р. І.Янковська, разом з відомим мельниківцем А.Демо-Довгопільським та іншими в'язнями Рівненської тюрми, були розстріляні. І.Суворова, як і О.Довгопільська, вийшли на волю.

Після відновлення в місті радянської влади І.Суворова продовжувала працювати в театрі. 13 листопада 1944 р. вона заарештована УНКДБ в Рівненській області за звинуваченням у співробітництві з німецькими окупантами. В ході слідства їй висунуте інше звинувачення – в антирадянській пропаганді і

⁹⁰ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5753 (Архівно-кримінальна справа Суворової Ірини Андріївни), арк.48,48зв.

агітації (поширення наклепницьких, провокаційних чуток). Доказом цього послужили заяви її співкамерників. Одна з них – до арешту завідувача Гошанською лікарнею, уродженка м. Каховка Миколаївської області – засвідчила на допиті: «Вона стала доводити, що в 1933 році в Радянському Союзі був повальний голод, за якого справа дійшла до того, що батьки з голоду їли своїх власних дітей. Причиною цього голоду, котрий нібито був у СРСР, Суворова вважала неправильну політику радянського уряду, який у великій кількості вивозив хліб за кордон і залишив свій народ без хліба. Коли я зажадала припинити цей мерзотний наклеп, Суворова мені заявила: «Навіщо ви це приховуєте, це ж правда»⁹¹. На очній ставці із заявником І.Суворова визнала: «Я казала про те, що в СРСР у 1933 році був голод, про це я чула від свого чоловіка»⁹².

10 липня 1947 р. І.Суворова засуджена за ст. 54-1а КК УРСР на 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна⁹³. Звільнилася з Печерського табору 10 червня 1954 р.⁹⁴.

Старожилом Рівненського театру був Віктор Розенблюм (Вікторський), який працював тут ще з початку 1930-х рр. – за польської, за радянської, за німецької і знову за радянської влади. В 1939 р. і 1944 р. він навіть деякий час виконував обов'язки директора театру. Подав до органів радянської влади письмову інформацію про працівників театру та їх настрої за часів німецької окупації. Однак довести свою лояльність комуністичному режимові так і не зміг: 23 квітня 1945 р. В.Розенблюм заарештований⁹⁵, а 20 червня 1946 р. Особа нарада при МДБ СРСР ухвалила постанову про ув'язнення його на 4 роки у виправно-трудових таборах «як соціально-небезпечного елемента»⁹⁶. Після звільнення В.Розенблюм мешкав у Бродях. Помер 12 квітня 1961 р.⁹⁷.

В.Гайдабура до своєї книги «Театр між Гітлером і Сталіним» включив нарис «Лицарі блакитної троянди», де йдеться про учасників театральної трупи, що працювала в Ковелі у 1942-

⁹¹Там само, арк.61.

⁹²Там само, арк.71.

⁹³Там само, арк.97.

⁹⁴Там само, арк.101зв.

⁹⁵ГДА СБУ, Рівне, спр.П-4583 (Архівно-кримінальна справа Розенблюма Віктора Григоровича), арк.6.

⁹⁶Там само, арк.58.

⁹⁷Там само, арк.75.

1943 рр. Головними персонажами нарису є драматург Яків Майстренко і режисер Петро Гордійчук. Пізніше, вже в Києві, П.Гордійчуку довелося поставити антирадянську комедію С.Ледянського «Директива з центру». В.Гайдабура зазначив, що за це «по війні режисер теж, як то кажуть, своє одержав», поставивши в кінці речення три крапки⁹⁸.

Варто з'ясувати обставини арешту та ув'язнення П.Гордійчука, який після війни працював художнім режисером Рівненського театру.

Петро Гордійчук

9 листопада 1946 р. його заарештували. Приводом для арешту стали отримані органами НКДБ у ході іншого розслідування викривальні свідчення, як також хвалебні рецензії з київського часопису «Нове українське слово», які стосувалися згаданої вже постановки «Директива з центру». 20 лютого 1947 р.

Судова колегія з кримінальних справ Київського обласного суду засудила П.Гордійчука за ст. 54-3 і 54-10, ч.ІІ КК УРСР до ув'язнення на 10 років у виправно-трудовах таборих з позбавленням його прав на 5 років і конфіскацією майна⁹⁹. Після звільнення П.Гордійчук працював в Актюбінському театрі російської драми. Всі згадані працівники сцени – В.Лепешкевич, І.Суворова, В.Розенблюм, П.Гордійчук – були реабілітовані, як жертви політичних репресій.

Таким чином, можемо сформулювати висновок, що після входження Рівненської та інших областей Західної України до СРСР компартійна номенклатура намагалася поставити під свій контроль всі сторони життя суспільства, між тим і театральну сферу. При цьому вживалися різні методи – від директивних наказів і розпоряджень до здійснення агентурних провокацій у театральному середовищі. Недостатня ефективність цих заходів була пов'язана з людським і часовим факторами.

⁹⁸Гайдабура В. Театр між Гітлером і Сталіним. – С.184-187.

⁹⁹ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5321 (Архівно-кримінальна справа Гордійчука Петра Максимовича), арк.133,134.

МІЖ ЕВАКУАЦІЄЮ І «ДОЦІЛЬНИМ РОЗСТРІЛОМ»: ДОЛЯ В'ЯЗНІВ ТЮРЕМ РІВНЕНЩИНИ НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і стрімке просування військ вермахту вглиб радянської території поставили керівництво НКВС-НКДБ СРСР перед необхідністю термінового вирішення питання щодо подальшої долі заарештованих осіб, які утримувалися в тюрмах, розташованих неподалік західного кордону. Зокрема, на 10 червня 1941 р. у тюрмах УНКВС по Рівненській області утримувалось 1687 в'язнів, з них у тюрмах №1 та №4, м. Рівне – 896; у тюрмі №2, м. Дубно – 738; у тюрмі №3, м. Острог – 53¹⁰⁰.

23 червня 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В.Меркулов підписав цілком таємну директиву № 2445/М, адресовану керівникам органів НКДБ України, Білорусії, Латвії, Естонії, Карелії, Мурманської та Ленінградської областей. В директиві пропонувалось:

1. Проробити питання щодо вивезення переважного числа заарештованих, зарахованих за НКДБ, НКВС, судом і прокуратурою.

Повідомити загальну кількість наявних заарештованих з вказівкою – скільки, за якими органами зараховані і яку кількість заарештованих потрібно вивезти.

Заарештованих вивезти в центральні і східні райони СРСР.

Разом із заарештованими направити деяку кількість працівників для ведення слідства в їхніх справах за новим місцем знаходження.

2. Вжити заходів для відбору з числа архівних справ найбільш важливих, які також направити в Москву, на адресу 1-го спецвідділу НКВС СРСР.

3. Розглянути справи на всіх наявних заарештованих органами НКДБ і скласти списки на тих, кого доцільно розстріляти. В списках вказати ім'я, по-батькові, прізвище, рік народження,

¹⁰⁰Довідка Державного архіву Російської Федерації №869-т від 21.04.93 «Про евакуацію в'язнів з тюрем Рівненської області у 1941 р.» // Фонд РОКМ. – Колекція документів про репресії на Рівненщині, арк.1.

останню посаду чи місце роботи перед арештом, а також короткий зміст звинувачення з вказівкою, чи визнав вину заарештований.

Вказані списки вислати не пізніше 23 липня¹⁰¹.

У той же день, 23 червня 1941 р., о 24 год. на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка надійшла телеграма з Москви за підписом заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишова: згідно наказу наркома НКВС СРСР Л. Берії потрібно було «приступити негайно до евакуації в'язнів з тюрем західних областей УРСР»¹⁰². Тюремне управління НКВС УРСР зразу ж розробило план евакуації і відрядило своїх працівників в тюрми західних областей для її організації¹⁰³. Зокрема, в Рівненську область відповідальні працівники тюремного управління виїхали о 5 год. 24 червня 1941 р. автотранспортом¹⁰⁴.

Однак наступ німецьких військ у напрямку Володимир-Волинський, Луцьк, Броди, Дубно, Рівне розвивався настільки стрімко, що до вечора 24 червня 1941 р. частини 1-ї танкової групи генерала Клейста увійшли на станцію Дубно¹⁰⁵. Тому евакуація заарештованих, що утримувались у в'язниці №2 НКВС м. Дубна, фактично не відбулась. Лише 250 засуджених і підслідних встигли відправити до тюрми №4 м. Рівного з частиною наглядачів і охоронним взводом (з них 20 хворих та інвалідів кинуто в дорозі)¹⁰⁶.

Хронологія трагедії, яка розігралась у Дубенській в'язниці 24-25 червня 1941 р., відображена в доповідній записці її начальника на ім'я начальника тюремного управління НКВС УРСР А.Ф.Філіпова, датованій 28 червнем 1941 р.¹⁰⁷. (У червні 1941 р. начальником Дубенської в'язниці працював Манилюк В.І., політруком — Кабашний Г.К., одним з наглядачів — Черкасов С.Т.¹⁰⁸).

¹⁰¹Кулаковський П. Розстріляні на початку війни / П.Кулаковський // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — №1. — С.192.

¹⁰²Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І.Білас. — Кн.2. — К.: Либідь — Військо України, 1994. — С.225.

¹⁰³Там само. — С.222.

¹⁰⁴Там само. — С.226.

¹⁰⁵Самсонов А. Крах фашистской агрессии. 1939-1945: Исторический очерк / А.Самсонов. — М.: Наука, 1975. — С.136.

¹⁰⁶Довідка Державного архіву Російської Федерації №869-т від 21.04.93, арк.2.

¹⁰⁷Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн.2. — С.333-334.

¹⁰⁸Інформація прокурора м. Дубно «Про факти розстрілу в'язнів в Дубенській тюрмі НКВС в перші дні Великої Вітчизняної війни» // Фонд РОКМ. — Колекція документів про репресії на Рівненщині, арк.3.

Начальник в'язниці повідомляв, що вже 22 червня о 4 год. 40 хв. вона була обстріляна з літаків супротивника. 24 червня о 17 год. на станцію Дубно (в 5 км від в'язниці) прибули вагони для відправки засуджених і підслідних за контрреволюційними статтями. В цей час місто зазнавало бомбардування і артилерійського обстрілу, зі сторони містечка Верба вели наступ 127 німецьких танків. На звернення начальника в'язниці щодо надання допомоги для відправки в'язнів на вокзал начальники районних відділів НКВС і НКДБ відповіли відмовою, мотивуючи її зайнятістю обороною міста (насправді вони разом з партійно-радянським керівництвом Дубна поспішно виїхали до Рівного). Тоді начальник в'язниці зв'язався по телефону з заступником начальника УНКВС по Рівненській області лейтенантом держбезпеки Климовим, який знаходився в обкомі партії. Климов розпорядився (по телефону!), в разі неможливості евакуації, намічений до відправки контингент в'язнів знищити, а решту в'язнів звільнити.

Начальник тюрми доповідав, що, на виконання отриманого розпорядження, засуджених на короткі терміни та «указників» було звільнено. Річ у тім, що 26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила указ про перехід на восьмигодинний робочий день і семиденний робочий тиждень, заборону самовільного залишення робітниками та службовцями закладів і установ, порушники якого притягались до кримінальної відповідальності¹⁰⁹. Всього з Дубенської тюрми №2 було звільнено 170 чоловік¹¹⁰.

О 20 год. 24 червня розпочалося знищення засуджених і підслідних по контрреволюційних статтях, яких нараховувалося 320 осіб. Однак розстріл не був закінчений, оскільки супротивник продовжував наступ на місто. Закритими в камерах залишилось близько 60-70 чоловік. О 22 год. 30 хв. особовий склад залишив в'язницю і відправився до Рівного. Звідси зробимо висновок, що 24 червня розстріляно було 250-260 осіб, що розстріли проводились безпосередньо в камерах, і що тіла ніхто не прибирав, а значить серед них могли бути поранені.

¹⁰⁹Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник В.Верстюк, О.Дзюба, В.Репринцев. — К.: Наукова думка, 1995. — С.433.

¹¹⁰Довідка Державного архіву Російської Федерації №869-т від 21.04.93, арк.2.

Зі спогадів командира ВО «Буг» Василя Левковича – «Вороного», який на початку липня 1941 р. з похідною групою ОУН, керованою Омеляном Грабцем, опинився в Дубні, довідуємось, що адміністрація й охорона Дубенської тюрми покинули її, припинивши розстріли в'язнів, і подалися втікати в напрямі Рівного після нападу на в'язницю бойовиків з с. Рачин (2 км від Дубна) на чолі з Гавриїлом Кривичуном. За словами В.Левковича, «рачинські хлопці», довідавшись про розстріли і роздобувши зброю, обстріляли в'язницю, змусивши охорону до втечі. Тоді порозбивали двері камер з іще живими в'язнями і звільнили їх (серед звільнених був брат Гавриїла Кривичуна Арсен). В.Левкович зазначає, що коли більшовики, зорієнтувавшись у ситуації, повернулись до тюрми, то застали там лише розстріляні ними жертви (автор, посилаючись на місцевих людей, називає цифри 700 розстріляних чоловіків і 211 жінок)¹¹¹.

За даними інших джерел, 25 червня, під час руху до Рівного, особовий склад в'язниці №2 зустрівся з керівництвом Дубенського РВ НКВС і НКДБ, яке слідувало в Дубно «для розвідки» (ймовірно, що повернутись до міста дубенські чекісти змушені були на вимогу обласного керівництва). До них приєднались 10 працівників в'язниці. Супротивником вони пропущені в Дубно, після чого взяті в оточення.

З'явившись вранці 25 червня в Дубенській в'язниці, чекісти на чолі з начальником РВ НКВС Я.Д.Винокуром продовжили розстріли уцілілих і поранених в'язнів, що підтверджують майже всі ті, кому вдалося врятуватися. За деякими свідченнями, він організував також розстріл новобранців до війська, зібраних на території замку¹¹². Повертаючись до Рівного, начальник Дубенського РВ НКВС Я.Винокур, інші працівники НКВС та НКДБ, радянського, партійного і господарського активу в основному загинули під час бою з німецькими військами біля с. Панталія (шосе Луцького перехрестя)¹¹³.

¹¹¹Літопис Української повстанської армії: Бібліотека. – Т.4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. П.Потічний, В.В'ятрович. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2003. – С.15.

¹¹²Рівненщина репресована, депортована, мордована. 1939-1941. – Рівне: Азалія, 1997. – С.67-68.

¹¹³Інформація прокурора м. Дубно «Про факти розстрілу в'язнів в Дубенській тюрмі НКВС...», арк.2.

З доповідної записки начальника в'язниці №2 м. Дубно незрозуміло, чи складались, а потім передавались тюремному управлінню НКВС УРСР «розстрільні списки», але очевидно, що ніхто не вів і не міг вести, в умовах, які склались, обліку виконання вироків. Тому встановити точну кількість розстріляних у Дубенській в'язниці 24-25 червня 1941 р. не видається можливим.

Картину трагічних подій 24-25 червня доповнюють спогади уцілілих в'язнів, свідчення очевидців і родичів розстріляних. Серед тих, хто врятувався назовемо Павлюка з с. Березини Козинського району (був арештований за невиконання завдання з вивезення лісоматеріалу; під час розстрілу поранений)¹¹⁴; Олександра Даниловича Гоньчука з с. Карпилівка Радивилівського району (звинувачувався у крадіжці із сільської крамниці; у в'язниці перебував з 13 червня 1941 р., врятувався втечею, вибивши разом з товаришами замок у дверях камери батареєю від опалення)¹¹⁵; Івана Сторожука, Олександра Малишевського, перед арештом навчались у 8-му класі середньої школи у Рівному (втекли, вибивши двері камери)¹¹⁶; Потапа Чирву, проповідника Української євангельсько-реформованої церкви (УЄРЦ) (важко поранений, лишився калікою на все життя)¹¹⁷; Степана Пастушка з містечка Березне (поранений)¹¹⁸; Валентину Крещенко-Ліпішкевич-Медвецьку, псевдоніми Нагірняк, Петренко з Рівного (переведена до Дубенської в'язниці з Рівного 14 червня 1941 р.; важко поранена; згодом емігрувала до США)¹¹⁹; Олексія Сацюка, відомого освітнього діяча (врятувався втечею; на початку війни – дубенський бургомістр; згодом – на еміграції)¹²⁰; Федора Йосиповича Войтюка (поранений, лишився без ока) та Степана Ярмолевича Поліщука (поранений) з с.Костянець Дубенського району¹²¹.

¹¹⁴Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів. – Вип.4. – Рівне: Азалія, 1997. – С.46-47.

¹¹⁵Там само. – С.54-55.

¹¹⁶Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів. – Вип.1. – Рівне: Азалія, 1993. – С.17-18.

¹¹⁷Рівненщина репресована, депортована, мордована. – С.50.

¹¹⁸Там само. – С.57.

¹¹⁹Крещенко В. Великдень у в'язниці (спомини політв'язня) / В.Крещенко. – Дубно: Просвіта, 1997. – 36 с.

¹²⁰Рівненщина репресована, депортована, мордована. – С.70-77.

¹²¹Там само. – С.78-79.

Загинули під час розстрілів Люба Рудакова та Віра Заборовська, члени кружка Української євангельської молоді (КУЄМ)¹²²; співкамерниці Валентини Крещенко (Петренко) – Ольга Орловська, Стефа Кілярська, Тереза Траутман, Пулковнікова¹²³; жителі с. Костянець Дубенського району Филімон Тихонович Вознюк, Влас Якович Ольховський, Микола Поліщук, Іван Григорович Войтюк (поховані на сільському цвинтарі)¹²⁴; мешканці містечка Клесів Вашук Іван Потапович (1909 р. н.), Трищук Віра Петрівна (1921 р. н.)¹²⁵.

15 листопада 1989 р. прокуратурою Рівненської області порушено кримінальну справу «по фактах публікацій в Дубенській районній газеті «Червона зірка» за 2 вересня 1989 р. статті «Двічі розстріляний» і Рівненській обласній газеті «Червоний прапор» за 24 жовтня 1989 р. «Над ними не було суду» про розстріл в'язнів Дубенської тюрми НКВС в перші дні Великої Вітчизняної війни»¹²⁶ (автором статей був дубенський письменник Микола Пшеничний). У справі встановлено та допитано 68 свідків, у різній мірі поінформованих щодо розстрілів в'язнів. Шестеро з них – О.С.Синевиц, П.С.Дрозд, О.С.Матвійчук, М.І.Кривичун, П.О.Поліщук та вже названий Ф.Й.Войтюк – безпосередньо утримувались у Дубенській тюрмі на момент розстрілів¹²⁷. По м. Дубно і району встановлено 8 в'язнів, які були розстріляні в Дубенській тюрмі на початку війни, а потім поховані родичами на цвинтарях за місцем проживання: Іван Мойсейович Тимошук, 1917 р.н., с. Рачин; Анікій Прибитковський, м. Дубно, вул. Садова; Володимир Гнатович Ковальчук, 1918 р. н., с. Мирогоща; Іван Сергійович Тищук, 1901 р. н., с. Мирогоща; Михайло Сергійович Тищук, 1903 р. н., с. Мирогоща, як також вже названі жителі с. Костянець Ф.Т.Вознюк (1906 р. н.), В.Я. Ольховський (1925 р. н.), І.Г.Войтюк (1920 р. н.)¹²⁸.

Вцілілі в'язні, очевидці і родичі розходяться у визначенні дати початку розстрілів (22, 23 і 24 червня), але сходяться в тому, що

¹²²Там само. – С.50.

¹²³Крещенко В. Великдень у в'язниці. – С.19,21,23.

¹²⁴Рівненщина репресована, депортована, мордована. – С.79-82.

¹²⁵ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6566 (Архівно-кримінальна справа Петрини Федора Микитовича та ін.), арк.310.

¹²⁶Інформація прокурора м. Дубно «Про факти розстрілу в'язнів в Дубенській тюрмі НКВС...», арк.1.

¹²⁷Там само.

¹²⁸Там само, арк.3-4.

розстріли проводились у камерах. Серед виконавців називають в'язничну охорону, енкаведистів і цивільних; Валентина Крещенко (Петренко) свідчить, що розстрілював «корпусовий» з автоматом та загін чекістів з рушницями; поміж ексекуторами багато хто бачив жінку, Олексій Сацюк називає її ім'я – Хана Беренштейн. Як правило, більші камери, де були чоловіки (в окремих до 30 осіб), боялись відчиняти і стріляли та кидали гранати через «кормушки» в дверях, тому гинули не всі, було багато поранених. Живі залишались навіть під час розстрілу безпосередньо в камері (з восьми жінок у камері Валентини Крещенко спочатку загинуло п'ятеро). В камерах-одиначках або двійках стріляли переважно в голову – так були вбиті Филімон Вознюк, Влас Ольховський, Іван Войтюк. Племінниця І.Войтюка Ольга Фенюк згадувала у 1989 р.: «...дядька вбили. Мабуть, із пістолета. Мабуть впритул... Ніколи не забуду маленької круглої дірочки на високому дядьковому чолі»¹²⁹.

Після відходу в'язничної сторожі увечері 24 червня, вцілілим і пораненим допомагали визволитись з камер інші в'язні та люди, що жили біля в'язниці. Частина ув'язнених, скориставшись відсутністю охорони, врятувалась втечею через мур у бік болота; мур долали, зв'язуючи ковдри (коци). Після вступу до Дубна німецьких військ родичі забрали тіла рідних і поховали на місцевих цвинтарях, решта тіл була похована на в'язничному подвір'ї.

Одним з тих, хто уник розстрілу, був Олексій Савич Матвійчук, 1921 року народження, с. Рачин, заарештований за приналежність до ОУН. О.С.Матвійчук утримувався в Дубенській в'язниці, камера №42 на 2-му поверсі. Розстрілу уник внаслідок втечі охорони в'язниці увечері 24 червня, визволившись з камери і перелізши через мур. Восени 1945 р. заарештований вдруге, 9 місяців перебував під слідством і ув'язнений на 10 років ВТТ та 5 років позбавлення прав «як зачаєний ворог», при чому всі звинувачення слідством були взяті з першої справи 1941 р. Покарання відбував в Ухті, тоді на Балхаші в Казахстані. Звільнився в 1955 р. На 1992 р. реабілітований не був¹³⁰.

¹²⁹Рівненщина репресована, депортована, мордована. – С.81.

¹³⁰Спогади Матвійчука Олексія Савича, записані зав. сектором РОКМ Г.Ф.Войчук 9 липня 1992 р. // Фонд РОКМ. – Колекція документів про репресії на Рівненщині, арк.1-3.

Аналогічно склалася доля Миколи Степановича Намчука, 1921 року народження, з с. Листвин Дубенського району. Заарештований 1 жовтня 1940 р., він за постановою Особої наради при НКВС СРСР від 7 червня 1941 р. отримав вирок – 8 років ВТТ «за участь в антирадянській націоналістичній організації», однак до початку війни залишався у Дубенській в'язниці. Майже через 10 років, 21 червня 1950 р., М.Намчук був повторно заарештований. В ході слідства він показав, що його, разом з односельчанами Андрієм Пилиповичем Намчуком та Федором Гаврилюком, у числі інших 50-ти чоловік випустили з в'язниці «якісь військові», що були одягнені так само, як і наглядачі, які обслуговували тюрму¹³¹.

Опитані щодо подій у в'язниці 22-25 червня 1941 р. жителі м. Дубно П.І.Любутов, П.М.Посельський, О.О.Курінна показали, що перед приходом німців охорони у ній, нібито, не стало, і якісь невідомі випустили в'язнів на волю. Хоча в деталях є суттєві розходження, як і щодо того, чиї трупи згодом виявлені в тюрмі (Любутов: німці зігнали у тюрму військовополонених і євреїв, яких там знищили; Посельський: трупи жителів виявили і забрали ще до приходу німців)¹³². Як бачимо, зусилля радянської пропаганди щодо приховання масштабного злочину, вчиненого у Дубенській в'язниці, вже тоді давали перші результати.

Щодо М.Намчука, то навіть якщо наведена ним версія про звільнення була вигаданою, це його не врятувало. В обвинувальному висновку, оголошеному йому слідчим Касьяновим, зазначено: «Враховуючи те, що Намчук М.С. будучи засудженим до 8 років ВТТ у зв'язку з війною був невідомими звільнений з-під варти та покарання не відбув, а притягнутий до відповідальності як соціально-небезпечний елемент... може бути тільки засуджений до адміністративного заслання, постановив: Намчук Миколі Степановичу оголосити рішення Особої наради при НКВС СРСР про засудження і етапувати у ВТТ для відбуття покарання як раніше засудженого»¹³³. З 1950 р. по 1955 р. М.Намчук відбував у Воркуті покарання фактично за те, що не був розстріляний у 1941 р.

¹³¹ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.1110, арк.119.

¹³²Там само, арк.128-136.

¹³³Там само, арк.106.

Післявоєнне продовження мала також справа осередку ОУН у містечку Клесові, організованого керівником ОУН у Костопільському і Сарненському повітах Г.Рибакіом та повітовим референтом пропаганди В.Шабаровським і викритого органами НКВС восени 1940 р. Тоді ж Клесівським РВ НКВС були заарештовані члени осередку Ф.М.Петрина, М.Л.Хомич, Т.Т.Каплюк, Й.О.Степчук, П.П.Цимбаліст, І.П.Ващук, В.П.Трищук. Характерно, що перші троє на час арешту працювали на посадах відповідно конюха Клесівського РВ НКВС, начальника цеху цегельного заводу, секретаря селищної ради, а І.П.Ващук ув'язнювався при польській владі за підозрою в приналежності до КПЗУ¹³⁴. 13 січня 1941 р. всі вказані особи засуджені Рівненським облсудом до різних термінів ув'язнення. На момент початку війни вони утримувались у Дубенській в'язниці НКВС №2.

Віра Трищук

Як встановлено розслідуванням, приведеним Клесівським РВ МДБ у 1951-1952 рр., при відступі радянських військ з Дубна Ф.М.Петрина, М.Л.Хомич, Т.Т.Каплюк, Й.О.Степчук та П.П.Цимбаліст зуміли втекти з тюрми, а І.П.Ващук і В.П.Трищук під час втечі були вбиті. Останнє встановлено відповідно до показів Й.О.Степчука, Т.Т.Каплюка, О.Ф.Кузнєцової (колишня дружина І.П.Ващука), «а також за наявними в Клесівському РВ МДБ агентурними даними»¹³⁵.

Так, Т.Каплюк на допиті, проведеному 27 травня 1952 р. слідчим Деражненського РВ МДБ лейтенантом Михайловим, розповів: «Коли почалася війна і лінія фронту знаходилася під містом Дубном, одного разу в нічний час хтось відкрив камеру, в якій я утримувався разом з іншими в'язнями. Всі в'язні, в тому числі і я, стали тікати з камери, а потім з розташування тюрми». На околиці Дубна втікачів затримали німецькі солдати і повернули до міста в табір. Там Т.Каплюк, разом з іншими

¹³⁴ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6566, арк.257-261.

¹³⁵Там само, арк.310.

затриманими, знаходився близько півмісяця, поки не втік додому, скориставшись поганою охороною¹³⁶. «Чи була охорона в'язнів у тюрмі м. Дубна в момент моєї втечі з тюрми я не знаю, — пояснив Т.Каплюк, відповідаючи на питання, поставлені слідчим, — тому що це все було в нічний час; але коли я втівав з тюрми, на території тюрми було чути постріли, проте хто стріляв я не знаю; також, пробігаючи подвір'ям тюрми, я бачив трупи чоловіків, але хто вони такі були і коли вбиті я не знаю»¹³⁷.

Іван Вашук

Допитана 10 грудня 1951 р. оперуповноваженим Клесівського РВ МДБ старшим лейтенантом Парамоновим О.Кузнєцова повідомила, що про вбивство «при спробі втечі з тюрми» І.П.Вашука і В.П.Тришук їй розповів, після зайняття Клесова німецькими військами, М.Л.Хомич, який «бачив їх вбитими». В липні 1941 р. до жінки приїхав свекор, мешканець с. Вільбівне Острозького району. З її слів, на другий день після відступу радянських військ з Дубна батько пішов до міста, «знайшов могилу, де був заритий» його син і ніби «поставив хрест на могилу»¹³⁸.

Суперечливими видаються дані щодо долі ув'язнених, які утримувались в тюрмі №3 НКВС м. Острог. У спецповідомленні заступника начальника тюремного управління НКВС УРСР Сергієнка від 28 червня 1941 р. зазначається, що відряджений до Рівненської області співробітник тюремного управління Бевзюк о 8 год. того ж 28 червня повідомив по телефону з в'язниці №3 м. Острог: «евакуювати в'язнів через сильне бомбардування не вдалось. Ув'язнені в кількості 77 чоловік розстріляні, трупи зариті». Судячи з повідомлення, розстрілом мали керувати співробітники тюремного управління Бевзюк, Шинкаревський, батальйонний комісар Багдасаров, а здійснювати його — десять рядо-

¹³⁶ Там само, арк.337, 338.

¹³⁷ Там само, арк.340.

¹³⁸ Там само, арк.325-327.

вих 130-ї конвойної дивізії під командуванням молодшого лейтенанта Кузнєцова¹³⁹.

В доповідній записці начальника тюрми №3 НКВС м. Острог Докуніна начальнику тюремного управління НКВС УРСР Філіпову від 8 липня 1941 р. повідомляється, що біля 21 год. 26 червня 1941 р. у м. Острог вступила німецька розвідка в кількості 3-х танків і кількох мотоциклістів, які обстріляли місто і в'язницю (міські органи влади виїхали ще до обстрілу, о 20 год.). Під час обстрілу особовий склад в'язниці на чолі з начальником та разом з представниками тюремного управління НКВС сержантом держбезпеки Бевзюком і військовим комісаром Багдасаровим залишили місто в напрямку колишнього радянсько-польського кордону. У в'язниці замкненими лишилось 74 в'язні, з них 15 підслідних і засуджених за контрреволюційними статтями. Напередодні 4 особи було звільнено за вказівкою начальника облуправління НКВС, а 1 чоловік за розпорядженням РВ НКВС виконаний 23 червня по 1-й категорії (тобто розстріляний).

В с. Вільбівне загін чекістів зустрівся з радянською військовою частиною, командир якої наказав повернутись до Острога. В 0 год. 30 хв. 27 червня особовий склад зайняв в'язницю і, як зазначає Докунін, пробув у ній до 2 год. 30 хв., не уточнюючи при цьому, чим він там займався. Знявши пости, виїхали в РВ НКВС, а звідти о 4 год. відійшли з-під обстрілу в тил військової частини. В часі відходу з Острога Докунін знищив усі документи (треба думати як у в'язниці, так і в райвідділі НКВС), за винятком наказу НКВС №0859 — 1 шт., тюремної справи — 1 шт., по оперроботі — 2 шт. Ці документи, як також особові справи на в'язнів, що залишились у тюрмі (?), передані до тюремного управління НКВС УРСР через Бевзюка¹⁴⁰.

Якщо співставити повідомлення Бевзюка і Докуніна, то перше, що викликає подив, це те, що начальник тюрми повною мовчанкою обходить розстріл ув'язнених (необхідність якоїсь конспірації перед вищим начальством виглядає, в даному випадку, абсурдною). Окрім того, Бевзюк і Докунін розходяться

¹³⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн.2. — С.232.

¹⁴⁰ Там само. — С.247-248.

щодо кількості в'язнів, які перебували на ніч 27 червня в тюрмі: у одному випадку називається 77 чоловік, в іншому – 74.

Не вносить ясності спецповідомлення про становище в тюрмах західних областей начальника тюремного управління НКВС УРСР Філіпова наркомун внутрішніх справ УРСР Сергієнку, де зазначено, що станом на 25 червня в тюрмі №3 м. Острог залишалось 23 чоловіки¹⁴¹. Наступне повідомлення Філіпова Сергієнкові про евакуацію тюрем західних областей від 5 липня 1941 р. (тобто вже після інформації Бевзюка про розстріл в'язнів Острозької тюрми) фіксує: «По в'язницях УНКВС Рівненської і Волинської областей додаткових *достовірних* (курсив авт.) даних немає, за винятком тюрми м. Острог, Рівненської області, в якій з числа 75 в'язнів – 5 звільнені, решта лишились у в'язниці. Всі документи спалені. Особовий склад в кількості 33 чоловік спрямувався до Шепетівки. При відступі 2 чоловік вбито, а за 3-х немає відомостей»¹⁴². Нарешті, узагальнюючий документ без вихідних реквізитів про евакуацію і розстріл в'язнів тюрем України, наведений в книзі І.Біласа, який, судячи з його змісту, міг бути складений не раніше 3 серпня 1941 р., повідомляє: «В м. Острозі – 5 були звільнені, а решта залишились в тюрмі. Причини залишення в'язнів у тюрмі вияснюються»¹⁴³.

Тому логічним видається запитання: чи не дезінформував своє керівництво Бевзюк, повідомляючи 28 червня до Києва про розстріл в'язнів тюрми №3, щоб уникнути неминучого покарання? І друге: наскільки можливим є розстріляти і зарити тіла впродовж 2 годин 77 (чи 74) людей, коли врахувати, що це відбувається під ворожим обстрілом. Характерно, що сліди розстрілу не були виявлені в Острозі ні в кінці червня 1941 р., після вступу туди німецьких військ, ні пізніше.

Навпаки, у 1949-1950 рр. управління МДБ у Рівненській області повернулось до розслідування справ колишніх в'язнів Острозької тюрми. 28 березня 1950 р. поновлено слідство щодо Н.І.Загуменної, жительки с. Могиляни Острозького району, заарештованої Острозьким РВ НКДБ 25 квітня 1941 р. і звільненої з в'язниці №3 м. Острога *німцями* (курсив авт.)¹⁴⁴. Через деякий

час після повторного, у 1950 р., арешту Н.Загуменну звільнили з-під варти. Інший житель с. Могиляни, М.О.Синяк, був заарештований 19 квітня 1941 р. за розповсюдження антирадянських листівок. На початку німецько-радянської війни перебував у в'язниці в м. Острозі. У 1949 р. органи МДБ припинили його справу, оскільки, як зазначено в довідці сільської ради, М.О.-Синяк помер 9 листопада 1941 р.¹⁴⁵, тобто вже під час німецької окупації.

Сліди масових розстрілів в'язнів у червні 1941 р. не знайдено також у Рівному¹⁴⁶, хоча в одному з повідомлень про діяльність ОУН на ПЗУЗ напередодні та на початку німецько-радянської війни від 22 липня 1941 р. називається цифра політичних в'язнів, розстріляних у Рівному – 1000 чоловік, поруч 800 в'язнів, розстріляних у Дубні¹⁴⁷. Вдалося з'ясувати, що в Рівному 22 червня 1941 р. було розстріляно певну кількість людей, засуджених тут напередодні війни до вищої міри покарання.

Зокрема, 14 червня 1941 р. судова колегія з кримінальних справ Рівненського облсуду винесла вирок у справі «контрреволюційної організації, яка іменувалась «ОУН», була сформована «із незадоволених осіб до Радянської Влади» і діяла на території Демидівського району Рівненської області»¹⁴⁸.

Михайло Цибульський (сидить у центрі) з групою молоді

¹⁴¹Там само. – С.237.

¹⁴²Там само. – С.244-245.

¹⁴³Там само. – С.268.

¹⁴⁴ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.1110.

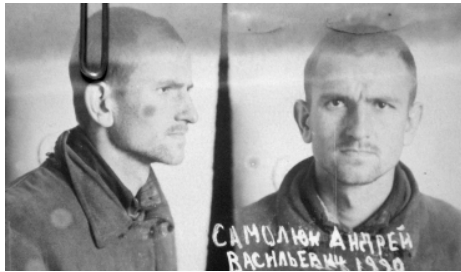
¹⁴⁵ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.3244.

¹⁴⁶Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія. Штрихи до історії краю / Й.Пацула. – Рівне: Азалія, 2005. – С.26.

¹⁴⁷Українське державотворення: Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / під заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука. – Львів: Піраміда, 2001. – С.91

¹⁴⁸ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5811 (Архівно-кримінальна справа Самолюка Андрія Васильовича та ін.), т.5.

Організація, що нараховувала близько чотирьох десятків членів, була створена і керувана Михайлом Цибульським, випускником Луцької гімназії, учителем школи в с. Боремель Демидівського району і водночас надрайонним керівником ОУН під

Андрій Самолюк

псевдом «Чорний». М. Цибульський загинув у ніч з 7 на 8 січня 1941 р., на Різдво, в с. Боремель, у хаті Кучера Ф.П., під час перестрілки зі співробітниками НКВС, котрі оточили будівлю¹⁴⁹.

З 25-ти звинувачених у справі п'ятнадцять засуджено до вищої міри покарання й розстріляно 22 червня 1941 р. у Рівненській тюрмі: Самолюк Андрій Васильович (1920 р. н.), Кондрацький Микола Костянтинович (1917 р. н.), Пясецький Феофан Лазарович (1921 р. н.), Шпарага Феофан Степанович (1921 р. н.), Мельник

Микола Кондрацький

Феофан Пясецький

Михайло Петрович (1919 р. н.), Нищий Петро Павлович (1921 р. н.), Кухарук Іван Захарович (1901 р. н.), Скорбатюк Василь Григорович (1908 р. н.), Токар Федот Іларіонович (1907 р. н.), Станішевський Іларіон Тимофійович (1903 р. н.),

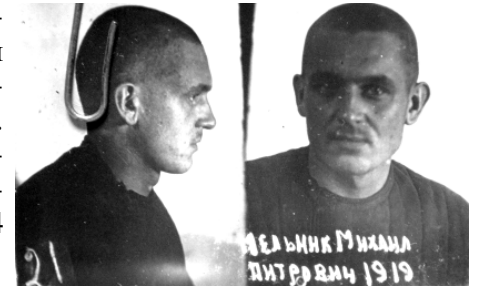

Феофан Шпарага

¹⁴⁹Там само, т.3, арк.188, 211.

Теодорович Микола Никандрович (1909 р. н.), Кримус Іван Якимович (1913 р. н.), Походзей Флор Вікторович (1904 р. н.), Гімбаржевський Олександр Гнатович (1921 р. н.), Охрімчук Степан Федорович (1904 р. н.).

Семеро засуджених до різних термінів ув'язнення померли в тюрмах і таборах: Демчук Андрій Іванович (1911 – 28 серпня 1942 р., під час етапу з Астрахані в Карлаг), Дмитрук Володимир Нефедович (1921 – 12 січня 1942 р., у Астраханлазі), Радчук Микола Самонович (1919 – 6 листопада 1941 р., у тюрмі №3 м. Камишин), Оленицький Іван Якович (1914 – 3 листопада 1941 р., у тюрмі №2 м. Астрахань), Пилипчук Антон Миколайович (1913 – 21 червня 1942 р., у тюрмі №2 м. Астрахань), Кучер Феофан Павлович (1888 – 17 липня 1941 р., у тюрмі №3 м. Камишин), Гончарук Яків Петрович (1889 – 23 січня 1953 р., у Дубравлазі в Мордовії). Всі розстріляні і померлі в ув'язненні 26 листопада 1991 р. реабілітовані прокуратурою Рівненської області відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р. (окрім

Михайло Мельник

Петро Нищий

Іван Кухарук

Василь Скорбатюк

Іларіон Станішевський

— щодо 30 осіб, членів ОУН, серед них Владимирця Сергія Андрійовича («Борсук», «Котусь»). С.Владимирець у 1939-1940 рр. перебував на території, контрольованій Німеччиною, після повернення займався організацією оунівських станиць у тому ж Демидівському, Млинівському і Дубенському районах, за що засуджений до вищої міри покарання¹⁵⁰. Інформації про виконання вироку щодо С.Владимирця, як також змісту вироку і даних про їх виконання стосовно інших підсудних по цій справі виявити не вдалося. За аналогією зі «справою 25-ти» можна припустити, що переважна кількість вироку так само передбачали вищу міру покарання й були виконані в Рівному на початку війни.

Микола Теодорович

У 1941 р. німецька сторона виявляла підвищений інтерес до екзекуцій радянських каральних органів, вчинених у тюрмах. У телеграмі представника Міністерства закордонних справ при Верховному командуванні 6-ї армії капітана Гел-

Іван Крибус

Демчука А.І., якого реабілітовано 27 березня 1990 р.). Лише троє — Безецний В.П., Суничук Ф.С. і Кучер Н.Ф. — відбувши покарання, вийшли на волю і були реабілітовані ще в радянський період.

11 червня 1941 р. Рівненський облсуд ухвалив вирок в іншій контрреволюційній справі

ленталю до інформвідділу МЗС у Берліні про масові вбивства українців при відступі радянських військ з Дубна, йшлося: «В Дубні совети при наближенні німецьких військових частин розстріляли у в'язниці п'ятсот заарештованих як заручників українських чоловіків і жінок. Багато жінок були перед вбивством зґвалтовані. Докладніший письмовий звіт буде поданий після надходження результатів розпочатої перевірки»¹⁵¹. Про розстріли в Рівному і Острозі в документі не згадувалося.

Флор Походзей

Загалом, у перші дні війни, в тюрмах Західної України було страчено близько 10000 в'язнів: у в'язницях Львівської області було розстріляно 2464; у двох в'язницях Дрогобицької області, у містах Самбір і Стрий — 1101; у тюрмах Станіславської області — 1000; м. Луцьк — 2000, Дубно — близько 250, Ковель — 194, Володимир-Волинський — лише засуджених до вищої міри покарання. Із Чорткова Тернопільської області було евакуйовано 954 в'язні, з яких по дорозі розстріляно 123, а в м. Умань — 767. У Перемишльській тюрмі страчено 267 в'язнів¹⁵².

Олександр Гімбаржевський

Маємо визнати, що дослідження, в яких йдеться про масові розстріли політичних ув'язнених на початку німецько-радянської війни, містять на сьомо-

Степан Охрімчук

¹⁵¹Там само.

¹⁵²Киричук Ю. Терор і тероризм у Західній Україні / Ю.Киричук // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — С.589.

¹⁵⁰Там само, т.5, арк.219, 220.

годні серйозну лакуну. Директива В.Меркулова від 23 червня 1941 р. зобов'язувала керівників органів НКДБ «розглянути справи на всіх наявних заарештованих органами НКДБ (курсив авт.)», визначивши, кого з них «доцільно розстріляти». Інакше кажучи, директива стосувалася не тільки тих заарештованих і засуджених, що утримувалися в тюрмах НКВС, а й тих, хто перебував на момент вибуху війни в камерах попереднього ув'язнення при райвідділах НКВС і НКДБ. Згадок про їх долю в історичній літературі виявити не вдалося, однак існують документальні джерела, де зафіксовано такі факти.

Як можна судити з ордеру на арешт, підписаного начальником Межиріцького РВ НКДБ Рівненської області Новіковим, 22 червня 1941 р. його підлеглими було заарештовано селянина з с. Самостріли Межиріцького району Забужка Ничипора Захаровича (1904 або 1905 р. н.), батька трьох малолітніх дітей. У постанові на арешт Н.Забужка його причиною вказано те, що той нібито був членом «повстанської української націоналістичної організації ОУН»¹⁵³. Єдиний протокол допиту заарештованого, проведеного 26 червня 1941 р. старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ НКДБ сержантом держбезпеки Погородним, вмістився на двох сторінках, одна з яких заповнена анкетними даними Н.Забужка, а на іншій зафіксоване його зізнання¹⁵⁴. Далі в справі вміщена довідка 1-го спецвідділу НКВС СРСР від 24 грудня 1942 р. про те, що слідча справа Н.Забужка «евакуйованого в зв'язку зі станом воєнного часу з прифронтової смуги і не виявленого в тюрмах, здана до встановлення заарештованого на тимчасове зберігання в архів 1-го спецвідділу НКВС СРСР»¹⁵⁵.

Про долю Н.Забужка довідуємося з протоколу допиту його дружини Ганни Забужко старшим оперуповноваженим Межиріцького РВ МДБ молодшим лейтенантом Шинциним від 21 березня 1948 р.: «Під час евакуації райвідділу НКВС мого чоловіка розстріляли в містечку Межирічі і закопали його в дворі РВ НКВС. Після того як німці окупували територію Межиріцького району, я труп свого чоловіка, Забужка Ничипора Захаровича, взяла і поховала в своєму селі на самострілівському кладовищі»¹⁵⁶.

¹⁵³ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5011 (Архівно-кримінальна справа Забужка Никифора Захаровича), арк.1,2.

¹⁵⁴Там само, арк.7, 8.

¹⁵⁵Там само, арк.12.

¹⁵⁶Там само, арк.13зв.

Факт розстрілу підтверджує довідка виконавчого комітету Межиріцької районної ради депутатів трудящих від 25 березня 1948 р. про те, що Забужко Н.З. «у червні місяці 1941 року був заарештований Межиріцьким РВ НКДБ, під час евакуації райвідділу в 1941 році заарештований Забужко був розстріляний у м. Межирічі»¹⁵⁷. На підставі цієї інформації 3 квітня 1948 р. слідчий УМДБ Рівненської області молодший лейтенант Дегтярев ухвалив постанову про припинення слідчої справи, в якій зазначено: «У зв'язку з воєнними діями в 1941 році під час евакуації Межиріцького РВ НКДБ Забужко Н.З. був убитий і похований, що підтверджується допитаними свідками – жінкою заарештованого Забужко Г.Ю. і довідкою Межиріцького райвиконкому»¹⁵⁸. Симптоматично, що у постанові слово «розстріляний» замінено словом «убитий», як також у ній не в'яяснено, ким «убитий» Н.Забужко.

Неоднозначною постає історія з реабілітацією Н.Забужка. 19 квітня 1990 р. його син Ярослав звернувся з листом до КДБ при Раді Міністрів УРСР, де заявив: «Мій батько, Забужко Ничипір Захарович, 1904 р. народження, у червні 1941 р. був заарештований органами НКВС в селі Самостріли Корецького району Ровенської обл. і знаходився в НКВС до страти. 27 червня 1941 р. був страчений і похоронений на подвір'ї НКВС біля ясеня. Після відступу Радянської Армії рідними перезахоронений в с. Самостріли на цвинтарі. Мій батько був чесною людиною, злочину ніякого не скоїв. Сумнів нашої родини просить відповіді на такі запитання: 1. За чийм наклепом він був заарештований? 2. В чому його звинувачували? 3. Хто виніс вирок про його страту? 4. Хто був виконавцем вироку?»¹⁵⁹. Далі Я.Забужко просив переглянути справу батька на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. №10086-ХІ «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв політичних репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років».

Спочатку працівники УКДБ по Рівненській області, куди лист Я.Забужка потрапив на розгляд, доповіли своєму керівництву,

¹⁵⁷Там само, арк.15.

¹⁵⁸Там само, арк.16.

¹⁵⁹Там само, арк.21.

що не можуть розглянути клопотання по суті, оскільки ні по обліку УКДБ, ні УВС Рівненського облвиконкому, ні МВС УРСР та СРСР «Забужко Никифор Захарович як заарештований і засуджений у довоєнний час не проходить»¹⁶⁰. Це стверджувалося без огляду на те, що справа зі слідчим матеріалом на Н.З.Забужка за номером 1671 була облікована в УКДБ по Рівненській області ще в 1962 р., а 25 березня 1967 р. переведена її ревізія. Однак незабаром УКДБ і прокуратура чомусь змінили свою позицію, і позаднім числом Н.З.Забужко був реабілітований (висновок прокуратури Рівненської області від 29 травня 1990 р.)¹⁶¹. Довідка про реабілітацію надіслана на адресу сина розстріляного без присутньої відповіді на поставлені ним запитання¹⁶². Система оберігала свої таємниці до останнього.

Водночас із Н.Забужком, 22 червня 1941 р., Межиріцьким РВ НКДБ були заарештовані житель с. Топча Сидорчук Адам Адамович (1904 р. н.) і житель с. Велика Харуча Бондар Василь Іванович (1895 р. н.). Першого звинувачено в участі в «українській націоналістичній організації УНДО», де він виконував обов'язки секретаря і, очевидно, розстріляно в Межиріцькому РВ НКДБ (у постанові про припинення справи від 6 квітня 1948 р. зазначено, що А.Сидорчук «13 липня (?) 1941 р. у зв'язку з воєнними діями і евакуацією Межиріцького РВ НКДБ був убитий»)¹⁶³; другий, на думку оперативників, був «учасником української націоналістичної організації «ОУН» та «членом «Просвітянської хати», філія «ВУО», загинув у 1942 р. від рук радянських партизанів як голова Межиріцької райуправи¹⁶⁴. Обидва реабілітовані 29 травня 1990 р.

На підставі згаданих арештів і розстрілів, здійснених Межиріцьким РВ НКДБ, можна зробити висновок, що місцеві оперативні працівники, отримавши звістку про початок війни, реалізували якийсь план щодо «зачистки» терену від «неблагонадійних елементів», які значились у картотеці органів НКДБ. Ці осо-

¹⁶⁰Там само, арк.26.

¹⁶¹Там само, арк.17.

¹⁶²Там само, арк.31.

¹⁶³ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5013 (Архівно-кримінальна справа Сидорчука Адама Адамовича).

¹⁶⁴ГДА СБУ, Рівне, спр.П-5012 (Архівно-кримінальна справа Бондаря Василя Івановича).

би аж ніяк не були членами ОУН, проте належали до багатших селян (куркулів), входили колись до осередків УНДО чи ВУО, що припинили своє існування ще в 1939 р., та ін., становлячи для радянської влади загрозу, як потенційна «п'ята колона». На доказ втілення такого оперативного плану наведемо інший віднайдений фактаж, котрий стосується Клесівського району Рівненської області.

16 лютого 1945 р. УНКДБ Рівненської області був заарештований ксьондз католицького костелу в містечку Клесів Хоміцький Антон Йосипович. Після однорічного (!) слідства, 5 лютого 1946 р. Військовий трибунал військ НКВС Рівненської області ухвалив вирок щодо ув'язнення А.Хоміцького на 10 років у виправно-трудовах таборах з позбавленням його політичних прав на 5 років і конфіскацією майна відповідно до статті 54-10, частини 2 КК УРСР (тобто ведення контрреволюційної пропаганди і агітації, до того ж за військових обставин).

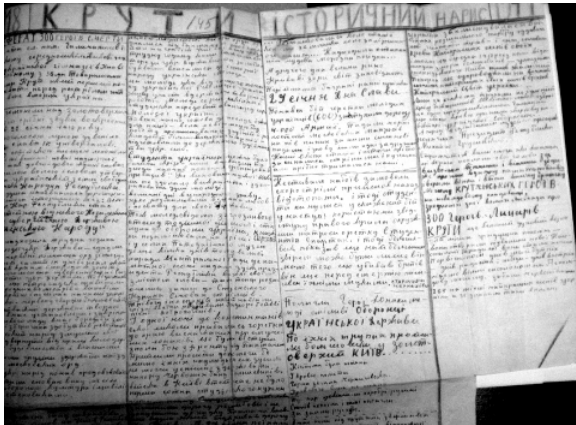
Про провину ксьондза А.Хоміцького перед радянською владою довідуємося зі звинувачувального висновку, складеного 12 січня 1946 р., де, зокрема, йшлося: «В січні 1942 р. на похоронах кількох чоловіків поляків, розстріляних органами радянської влади за антирадянську підривну діяльність при відступі Червоної Армії з м. Клесів, Хоміцький виступав з промовою, в якій висловлював наклепницькі домисли стосовно СРСР і його уряду, вихваляв ростиляних ворогів Радянського народу і закликав присутніх мстити за них всім радянським патріотам»¹⁶⁵. У протоколі судового засідання уточнено, що виступ А.Хоміцького мав місце 6 січня 1942 р. на перепохованні 7-ми людей, котрі утримувалися на початку війни в Клесівському РВ НКВС-НКДБ і були розстріляні під час відступу Червоної армії¹⁶⁶.

Показово, що від покарання А.Хоміцького не врятувала ні його суттєва допомога під час війни загоні «Переможці» під керівництвом Д.Медведева, ні заступництво колишнього заступника командира цього загону, а в 1946 р. – начальника транспортно-відділу НКДБ Ковельської залізниці полковника В.Кочеткова¹⁶⁷. Лише 27 грудня 1946 р., відповідно до ухвали Вій-

¹⁶⁵ГДА СБУ, Рівне, спр.П-54 (Архівно-кримінальна справа Хоміцького Антона Йосиповича), арк.89.

¹⁶⁶Там само, арк.101.

¹⁶⁷Там само, арк.86, 102.

Рукопис історичного нарису «Крути», вилучений під час арешту в О.Гімбаржевського

словами яких, у червні-липні 1941 р., незадовго до відступу з Клесова, органи НКВС заарештували там декількох польських і українських націоналістів: Булана (колишній секретар гміни), 2-ох його синів (один втік), Кокумана, Корпана, Хасевича. Залишаючи Клесів, арештантів розстріляли в лісі за містечком. У кінці листопада 1941 р. (чи то на початку січня 1942 р.) родичі розстріляних відкопали їх і поховали — поляків біля костела, а українців — поблизу церкви. На перепохованні було присутнє майже все тодішнє населення Клесова — близько 1 тис. людей¹⁶⁸.

Щодо евакуації в'язнів з тюрем західних областей України, то відповідно до його плану, затвердженого 24 червня 1941 р., чотири рівненські в'язниці повинні були відправити своїх в'язнів у Нерчинськ, Камишин, Володимир та Омськ. Для цього планувалося використати 49 вагонів¹⁶⁹. До початкового плану евакуації 27 червня було внесено зміни: тепер станціями призначення для рівненського етапу вважались Тюмень, Камишин і Володимир, кількість необхідних вагонів — 32¹⁷⁰.

Зрештою, спецповідомлення, надіслане з Києва до Москви 28 червня 1941 р. фіксує, що 24 червня о 20 год. з Рівненської області було відправлено ешелон з 651 в'язнем, який 26 червня о 10 год. прибув у Ніжин. На шляху слідування ешелону 25 чер-

¹⁶⁸ Там само, арк.66, 67.

¹⁶⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. — Кн.2. — С.223-224.

¹⁷⁰ Там само. — С.230.

вня о 13 год. біля станції Корачі він був обстріляний з літаків супротивника. Під час обстрілу вбито 5 і поранено 12 в'язнів, яких мали зняти з поїзда і розмістити в тюрмі м. Конотоп. Пунктом подальшого слідування ешелону визначалась станція Камишин¹⁷¹. У зведенні про хід евакуації від 19 серпня 1941 р. теж називається Камишин як пункт призначення для в'язнів з Рівненської області¹⁷². До ще одного документа потрапила інформація з поясненням, що в числі 651 в'язня, етапованого з Рівного, знаходилась частина в'язнів з Дубна¹⁷³. Й.Пацула мав підстави вважати, що на кордоні з Росією рівненський етап висадили з вагонів, і далі колони просувались на схід пішки, додаючи, що сліди етапу за межами України втрачаються¹⁷⁴.

У відомості вибуття і руху ешелонів з евакуйованими із тюрем прифронтової смуги в'язнями вказано, що ешелон з Рівного в кількості 550 в'язнів прибув до Камишина і прийнятий в тюрму №3 УНКВС Сталінградської області. В дорозі ешелон обстріляний з повітря: вбито 6, поранено — 14 в'язнів¹⁷⁵.

З архівно-кримінальних справ в'язнів, вивезених з Рівного на схід у червні 1941 р., з'ясовується, що вони були поміщені у тюрмах Камишина і Астрахані (початковий план евакуації передбачав розташування в Астрахані в'язнів Луцької тюрми, однак майже всі вони були розстріляні). Слідство в справах етапованих осіб відновлене/продовжене лише на початку 1942 р. Очевидно, що далеко не всі дожили до того часу. Вироки за-судженим ОН при НКВС СРСР почала виносити з квітня 1942 р., причому переважаючий термін ув'язнення дорівнював 10 рокам ВТТ.

¹⁷¹ Там само. — С.237.

¹⁷² Там само. — С.265.

¹⁷³ Там само. — С.268.

¹⁷⁴ Пацула Й. Волинь — мій біль, моя надія. — С.25.

¹⁷⁵ Довідка Державного архіву Російської Федерації №869-т від 21.04.93, арк.1.

Портрет «премієра Великої Самостійної України» А.Волошина, вилучений під час арешту в О.Гімбаржевського

**ІНСТРУМЕНТАЛІЗОВАНА ЦЕРКВА:
ВИКОРИСТАННЯ КОМПАРТІЙНОЮ
НОМЕНКЛАТУРОЮ ПРЕДСТАВНИКІВ РЕЛІГІЙНИХ
КОНФЕСІЙ У ЗБРОЙНІЙ БОРОТБІ НА ЗАХІДНІЙ
ВОЛИНІ Й ПОЛІССІ (40-І РОКИ ХХ СТ.)**

Як відомо, Велика Вітчизняна війна (ця дефініція якнайкраще відповідає розглянутому нижче історичному сюжетові, оскільки резонує з патріотичним чином Російської православної церкви, здійсненим у 1941-1945 рр. її екзархом, кліром і вірниками) внесла перелом у стосунки керівництва ВКП(б) й РПЦ,

Не допоможе розбійнику Бог, — чекає розбійника острог!

Сатиричний малюнок з брошури, виданої ймовірно ОУН і вилученої під час арешту в грудні 1944 р. у жительки с. Дермань Другий Галини Кравчук

нормалізувавши відносини держави і церкви. Апофеоз державно-церковного порозуміння настав у вересні 1943 р., коли з волі вождя укладено т.зв. «сталінський конкордат». На знаменитій зустрічі Й.Сталіна з трьома митрополитами – місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Сергієм (Страгородським), Ніколаєм (Ярушевічем) і Алексієм (Сіманським) – вони отримали пропозиції, про які, на думку професора Московської духовної академії А.Светозарського, «не могли й мріяти, тобто, їм дозволили все»¹⁷⁶: обрання патріарха (ним 8 вересня 1943 р. став Сергій Страгородський), відкриття храмів, рукоположення священників, звільнення репресованого духовенства, припинення, за допомогою офіційної влади, обновленського розколу, відкриття духовних навчальних закладів – епархіальних курсів, семінарій і академій, видання «Журналу Московської патріархії» та ін.¹⁷⁷

З яких би підстав не виходив Й.Сталін, здійснюючи різкий політичний поворот стосовно православної церкви, це рішення мало в роки війни свою передісторію. Вже 22 червня 1941 р. митрополит Сергій Страгородський звернувся до пастви РПЦ із закликом стати на захист вітчизни. Всього за роки війни патріарший місцеблюститель випустив до 23-х патріотичних послань.

Водночас з ним, до вірних своєї церкви покликалися інші ієрархи РПЦ. Так, у першу річницю початку війни, 22 червня 1942 р., митрополит Київський і Галицький Ніколай Ярушевіч звернувся з посланням до пастви, що знаходилась на території, окупованій німцями: «Виповнився рік, як фашистський звір заливає кров'ю нашу рідну землю. Цей ворог оскверняє наші святі храми Божі. І кров убієнних, і розорені святині, і зруйновані храми Божі – все волає до неба про помсту!.. Свята Церква радіє, що серед вас на святу справу порятунку Батьківщини від ворога повстають народні герої – славні партизани, для котрих нема більшого щастя, як боротися за Батьківщину і, якщо потрібно, й померти за неї».¹⁷⁸

¹⁷⁶Война миров: Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны. Интервью с профессором МДА Алексеем Светозарским // <http://www.pravoslavie.ru/smi/391.htm>

¹⁷⁷Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д.Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – С.187-190.

¹⁷⁸Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве / М.Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999.

Представники кліру РПЦ, які знаходились на окупованій німецькими військами території, зокрема, на Західній Волині й Поліссі, поширювали послання митрополитів і патріарха (усно й через листівки), виголошували патріотичні антинімецькі проповіді, переховували в себе червоноармійців і поранених партизан, відспівували полеглих, виконували обов'язки зв'язкових (часто церкви служили місцем партизанських явок). За ці та інші вчинки багато священників були скарані на смерть німецькою владою, ряд духовних осіб отримали згодом радянські урядові нагороди¹⁷⁹.

Окрім вказаних форм участі представників православного кліру в антинацистському Русі опорі, які узгоджувались з їх саном і духовним статусом, непоодинокими були випадки переступу ними християнських заповідей і безпосередньої участі в діях, що вимагали нехтування мораллю, а то й вели до насильства. Як правило, до цього їх провокували ті чи інші представники компартійної номенклатури. Вказана проблема до сьогодні не сформульована й не висвітлена в науковій літературі. Понижчий розгляд окремих її аспектів (в контексті діяльності не тільки православного, але й католицького кліру) вказує одночасно актуальність і мету нашої розвідки.

Джерельну базу дослідження склали матеріали місцевих та республіканського партійних комітетів КП(б)У, що зберігаються в ДАРО й ЦДАГО України, архівно-слідчі справи репресованих священників з архіву управління СБУ в Рівненській області, окремі опубліковані документи.

На початок — принципова заувага задля уникнення звинувачень в упередженні й вибірковості: таке ж маніпулювання церквою й церковниками, яке мало місце з боку номенклатури ВКП(б), практикували й функціонери ОУН, але те не є предметом розгляду в цій статті. Наведемо лише один приклад.

¹⁷⁹Мышенцев Н. Положение и деятельность Русской Православной Церкви в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Н.Мышенцев, В.Якунин. — Самара: Издательство «Самарский университет», 2001. — 400 с.; див. <http://his.lseptember.ru/2004/17/14.htm>: Якунин В. Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...»: Патриотическая деятельность духовенства и верующих на оккупированных фашистами территориях СССР / В.Якунин; див. <http://www.pagez.ru/olb/281.php>: Дамаскин И. Энциклопедия Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / И.Дамаскин, П.Кошель. — М.: Красный пролетарий, 2001; Священник Александр Колесов. Русская Православная Церковь в период Великой Отечественной войны // Московские епархиальные ведомости. — 2005. — №3-4.

Як засвідчив на допиті 18 лютого 1944 р., після свого арешту органами НКВС, православний священник Олексій Гуменюк¹⁸⁰, у вересні 1943 р., ознайомившись з рішеннями III надзвичайного збору ОУН, які містили положення про відокремлення церкви від держави, він висловив свою незгоду з цим і вирішив опротестувати це перед крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ Дмитром Клячківським. Отримавши таку можливість, О.Гуменюк на влаштованій йому зустрічі з «Охримом»-Д.Клячківським висловився проти прийнятого рішення.

«У відповідь на мій протест, — зафіксував слідчий зі слів О.Гуменюка, — «Охрім» мене, як представника від православної церкви, почав критикувати за відсутність патріотизму. Як приклад навів діяльність греко-католицької і римо-католицької церков. На його думку, вони проводять серед населення активну патріотичну роботу. На завершення розмови «Охрім» мені заявив, що внаслідок того, що православна церква не проявила себе у боротьбі за незалежність української держави, ми були змушені винести рішення про відокремлення її від держави. [...] «Охрім» просив мене передати священникам православної церкви, щоби вони своєю активною громадською позицією намагалися добитися впливового стану у майбутній так званій «незалежній соборній українській» державі»¹⁸¹.

Представники компартійної номенклатури, взамін на своє лояльне ставлення до служителів культу, так само намагалися добитися від них готовності надати будь-яку необхідну допомогу і сприяння партизанському рухові й радянській владі.

Настоятель церкви села Сварицевичі Дубровицького району Рівненської області протоієрей Іван Рожанович використовувався як партизанський зв'язковий, інформатор та парламентар,

¹⁸⁰Гуменюк Олексій Андрійович («Орлик»), народився 15 березня 1919 р. у с. Чорніводи Острозького повіту Волинської губернії, закінчив Рівненську українську гімназію (1939), у 1939-1941 рр. вчителював у Вітківській школі Гошанського району Рівненської області. В кінці 1941 р. висвячений на священника в Почаївській лаврі, з серпня 1942 р. посадив парафію в с. Бугрин на Рівненщині, виконував обов'язки благочинного. Будучи симпатиком ОУН, у кінці липня 1943 р. переходить як священник до УПА. Затриманий 17 лютого 1944 р. у с. Липки Межирізького району Рівненської області, засуджений 5 травня 1944 р. за ст.54-1а і 54-11 КК УРСР до вищої міри покарання, розстріляний 24 червня 1944 р. у м. Києві (див.: Марчук І.В. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур» / І.В.Марчук. — Рівне: видавець Олег Зень, 2009. — С.161).

¹⁸¹ГДА СБУ, Рівне, спр.П-9044 (Архівно-кримінальна справа Гуменюка Олексія Андрійовича), арк.18.

вступаючи в тісний контакт з місцевою підокупаційною адміністрацією і поліцією. Як подає В.Якунін, з метою звільнення партизанських заручників і перевербовки козачого загону РОА та частини поліцейського гарнізону, «з особистою участю отця Іоанна здійснювалися ризиковані кроки «човникової дипломатії» між бургомістром м. Висоцьк Тхоржевським, комендантом поліції полковником Фоміним і партизанським командуванням». Окрім того, в січні 1943 р. І.Рожанович реалізував «військову хитрість» радянського командування на переговорах з есесівським полковником, керівником каральної експедиції проти «партизанського краю», переконавши того в силі партизан і необхідності відступу¹⁸².

В.Якунін подає також інформацію про благочинного Морочнівського району Рівненської області протоієрея В'ячеслава Навроцького, який у період німецької окупації не полишав канонічного спілкування з Московською патріархією, одночасно допомагаючи партизанському рухові. Коли на початку 1943 р. був розгромлений німецький гарнізон у Морочному, отець В'ячеслав зустрів партизан великоднім передзвоном. На честь звільнення відбувся урочистий мітинг, де на трибуні, поруч з генералами і командирами партизанських загонів, стояли благочинний В.Навроцький і настоятель Муравинської церкви Михайло Гребінка. В.Навроцький від імені духовенства РПЦ звернувся зі словами вдячності до партизан, завірив, що «ми, віруючі люди, будемо завжди допомагати і молитися за полеглих ваших товаришів й за вас»¹⁸³.

Дещо інакше інтерпретував цей та інші випадки порозуміння між Рівненським підпільним обкомом КП(б)У та кліром РПЦ на Поліссі комісар партизанського з'єднання під командуванням Василя Бегми Михайло Корчев¹⁸⁴. У його виступі 20 берез-

¹⁸² Див. <http://his.lseptember.ru/2004/17/14.htm>: Якунин В. Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...».

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Корчев Михайло (1910 р.н.), член ВКП(б) з 1939 р., служив у 33-й легкотанковій дивізії Білоруського військового округу. На початку німецько-радянської війни неподалік м. Бобруйськ потрапив в оточення і полон. Після втечі у вересні 1941 р. з концтабору, створив підпільну організацію, а в березні 1942 р. – партизанський загін ім. Сергія, який діяв на території Морочнівського району Рівненської області. З лютого 1943 р. – заступник командира з'єднання партизанських загонів Рівненської області по розвідці, згодом – комісар партизанського з'єднання №1. Після відновлення на Рівненщині радянської влади – заступник голови облвиконкому. 1 серпня 1944 р. бюро Рівненського обкому КП(б)У поновило М.Корчева в членах ВКП(б), оскільки свій партійний квиток він знищив, перебуваючи в німецькому концтаборі (див.: ДАРО, ф.400, оп.1, спр.17, арк.95,96).

ня 1944 р. на обласній нараді партійного активу було чітко означено лінію обкому стосовно церкви, розставлено виразні ідеологічні акценти, тому він вартий розлогішого цитування.

М.Корчев, зокрема, констатував: «Зараз в селах авторитетною фігурою є священик і вчитель. Там, де священик з партизанами – село партизанське, де священик націоналіст – село з націоналістами. У нас був такий факт, що на нашій території духовенство розділялось на 3 частини: одні пішли служити на користь Радянської влади, на користь російського народу, частина духовенства пішла до націоналістів і частина до німців, але коли німці відходили, звісно більший відсоток з них пішли до партизан і незначний відсоток до націоналістів.

Був такий випадок, коли 9 священиків прийшли до мене й кажуть: «Ми хочемо написати листа митрополиту Сергію, але без єпископа, який керує в нашому районі, на нашій території, без його санкції ми не маємо права». Я кажу: «Спробую зв'язатися з єпископом; з яким накажете?».

Вони говорять, що «з Луцьким не можна, це націоналіст, з Пінським не можна, тому що це фашист, з Ковренським Михайлом можна»¹⁸⁵. Довелось послати делегацію до Ковренського Михайла, й у відповідь отримали санкцію щодо надіслання листа.

Духовенство відіграло велику роль на селі. Коли приїжджали в міста і села наші генерали, герої Радянського Союзу – т. Федо-

¹⁸⁵ Очевидно, йдеться про владик: митрополитів – Луцького Полікарпа (Петра Сікорського) і Пінського Олександра (Миколу Іноземцева) та єпископа Володимир-Волинського (Ковельського) Мануїла (Михайла Тарнавського). Існують свідчення щодо контактів з радянськими партизанами не тільки єпископа Мануїла (Михайла) Тарнавського, а й митрополита Олександра Іноземцева. Так, благочинний Пінського західного округу, протоієрей Косма Раїна передавав митрополиту Олександру отримані через партизан газети й листівки, видані Московською патріархією. За свідченням командира партизанського з'єднання, Героя Радянського Союзу генерал-майора В.Коржа, у нього був встановлений зв'язок з митрополитом Олександром, якому через підпільників вручались різні вказівки, поради, як вести роботу проти окупантів; владика проводив з цих питань наради з духовенством Пінської єпархії. Восени 1943 р. в партизанський загін імені С.Г.Лазо, що базувався біля Пінська, з Москви літаком прибула група особливого призначення, завданням якої була зустріч з митрополитом УАПЦ Олександром Іноземцевим, передача йому особистого листа патріарха Сергія й переговори про його виліт спецлітаком до Москви для зустрічі з патріархом (митрополит відмовився від такого кроку через можливі провокації проти його оточення й важкохворої матері, разом з тим гарно прийнявши й заховавши на час комендантської години підпільників Н.Чалея і С.Жаріна) (див. <http://his.lseptember.ru/2004/17/14.htm>: Якунин Вадим. Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...»).

ров і т. Бегма¹⁸⁶, все село виходило з хлібом і сіллю на чолі зі священником зустрічати генералів. Це було справжнє свято в тилу ворога, наприклад, в селах Привитівка, Муравин, Морочне і т.д. для партизан, на честь зустрічі генералів, було приготовлено обід на 26 столів (звісно

Василь Бегма і Віктор Тімофєєв у резиденції рейхскомісара України Еріха Коха

з горілкою). Це був великий мітинг, на якому були присутні до 2000 чоловік, 7 священників і в тому числі отець благочинний

Навроцький Віктор і отець Михайло Гребінка. (Тов. Бегма – «Ти так розповідаєш, що тобі можуть пред'явити зв'язок з попами»). – (В залі сміх).

В.Бегма і В.Тімофєєв у резиденції Е.Коха

пора перейти на твердий російський стілець, який подолає все те, що стоїть на його шляху». Він закликав народ до боротьби проти фашистів, він проклинав українських націоналістів, як зрад-

¹⁸⁶В.Бегма Героєм Радянського Союзу не був.

ників свого народу, як помічників фашизму. Це мало велике значення, й не випадково цей район став партизанським районом, таким районом, де ми впродовж всього часу черпали кращі кадри партизан, кращих зв'язкових, розвідників, підричників»¹⁸⁷.

М.Корчев пропонував розвивати такі контакти й надалі, проти чого принципово не заперечив перший секретар обкому КП(б)У В.Бегма, наголосивши, що священників «використовувати потрібно, щоб вони допомагали піднімати слов'янські народи на боротьбу зі спільним ворогом – фашизмом», але, разом з тим, застеріг від «опори на священників». Відзначивши, що М.Корчев «прекрасно розповів досвід з партизанського життя», В.Бегма налаштував актив: «Повинен попередити, щоб у цьому питанні не було іншого повороту, щоб не зрозуміли т. Корчева неправильно, щоб не зрозуміли так, що потрібно опиратися на священників. Звісно, опиратися на них ми не будемо, а будемо опиратися на маси трудящих міста й села, а до священників ставлення залишається таким, яким було – за програмою нашої партії і конституції». В.Бегма категорично відкинув можливість щодо надання партійними органами допомоги в будівництві й здійсненні ремонту церков, наголосив на недопущенні втручання священників у державні справи¹⁸⁸.

Відомі випадки створення збройних загонів й керівництва ними з боку священників у погодженні з Рівненським підпільним обкомом КП(б)У й обласним штабом партизанського руху. Зокрема, священник села Гута Степанська Рівненської області отець Маріан очолив загін самооборони, погодивши всі організаційні питання з партизанським командуванням зі з'єднання В.Бегми. Для цього він зустрівся з місцевим католицьким ксьондзом Штефаном й переконав його об'єднати зусилля для боротьби з окупантами. Священослужителі знайшли спільну мову й створили спільний загін з тридцяти чоловік, який до приходу Червоної армії захищав свої сім'ї й будівлі від націоналістів¹⁸⁹.

Відповідно до наказу УШПР від 31 липня 1943 р. та наказу Рівненського обласного штабу партизанського руху від 15 серп-

¹⁸⁷ДАРО, ф.400, оп.1, спр.22 (Протокол обласного партійного активу, 20 березня 1944 р.), арк.36-37.

¹⁸⁸Там само, арк.65.

¹⁸⁹Див. <http://his.1september.ru/2004/17/14.htm>: Якунин В. Не прекращалась молитва «О стране нашей, властех и воинстве ея...».

ня 1943 р., в числі інших, було створене польське партизанське з'єднання №3, яким командував спочатку Куницький, а згодом Р.Сатановський¹⁹⁰. На думку польських авторів, з'єднання генерала В.Бегми об'єднало більшість польських підрозділів, що діяли в радянському партизанському русі¹⁹¹. Співпраця католицького кліру з радянськими чинниками здійснювалась як через з'єднання, контрольовані В.Бегмою, так і через загони спеціального призначення НКВС.

Характерним прикладом останньої може служити випадок Антона Хоміцького, 1909 року народження, походив з с. Самолкі Великі Вишкінського району Білостокської області, мав вищу духовну освіту, під час німецької окупації і деякий час після неї служив настоятелем католицького храму в м. Клесів.

16 лютого 1945 р. А.Хоміцький був заарештований УНКДБ в Рівненській області та 5 лютого 1946 р. засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області за «проведення антирадянської агітації серед польського населення»¹⁹². Річ у тім, що костел різко негативно відреагував на положення Люблінської угоди між урядом УРСР і ПКНВ про «евакуацію польських громадян з території СРСР». 17 вересня 1944 р., через тиждень після підписання угоди, в м. Рокитне відбулась нарада щодо її обговорення за участю місцевого ксьондза Фольта, ксьондзів з Сарн, Клесова та Лівачів. Виїхавши після наради в польське село Старики Рокитнівського району клесівський ксьондз А.Хоміцький оголосив віруючим: «Скоро буде переміна. Всі поляки повинні сидіти на місцях. Це земля наша»¹⁹³.

У звинуваченні, висунутому слідством А.Хоміцькому 12 січня 1946 р., йшлося також про те, що в січні 1942 р. на похоронах кількох поляків, розстріляних органами радянської влади за ан-

¹⁹⁰Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.Бажан, А.Кентій, В.Лозицький, О.Ткач. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С.97.

¹⁹¹Див. <http://joanerges.livejournal.com/351296.html>: Ясяк М. Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни / М.Ясяк.

¹⁹²ГДА СБУ, Рівне, спр.П-54 (Архівно-кримінальна справа Хоміцького Антона Йосиповича).

¹⁹³ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Інформація секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми про реагування польського населення Рівненської області на підписання угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення, 17 жовтня 1944 р.), арк.163.

тирадянську підричну діяльність при відступі Червоної армії з Клесова, той «виступав з промовою, в якій висловлював наклепницькі домисли стосовно СРСР і його уряду, вихваляв розстріляних ворогів Радянського народу і закликав присутніх мстити за них всім радянським патріотам». Слідство встановило, що в 1943 р. в Клесівському районі діяла підпільна антирадянська організація ПЗП. А.Хоміцький закупляв для неї боєприпаси, продукти¹⁹⁴, кошти отримувал від керівника Сарненської організації ПЗП Ридзевського («Кобус»)¹⁹⁵.

На свій захист у судовому засіданні 5 лютого 1946 р. А.Хоміцький показав, що в серпні-вересні 1943 р. чотири рази повідомляв радянських партизан про проходження поїздів через ст. Клесів, два рази передавав їм папір, через ксьондза с. Лівачі передавав сіль і соду (по 20-30 кг), також передавав предмети дамського туалету, фарби. В грудні 1943 р. отримав лист від Лисаковського про дислокацію «бульбівців», який передав німецькій жандармерії з метою їх знищення¹⁹⁶. Без огляду на це, А.Хоміцький отримав суворе покарання: за ст. 54-10, ч.П його засуджено на 10 р. ВТТ та 5 позбавлення політичних прав, з конфіскацією майна. Ув'язнення відбував у Воркуті.

27 грудня 1946 р. військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок А.Хоміцькому «за недоведеністю обвинувачення» й закрила справу, підставою для чого, очевидно, послужило те, що на його захист стали учасники спецзагону НКВС «Переможці». Саме з цим формуванням, як з'ясувалось, активно співпрацював А.Хоміцький.

У довідці, наданій колишнім заступником командира загону, начальником ТВ НКДБ Ковельської залізниці полковником В.Кочетковим зазначалося:

«Колишнього ксьондза м. Клесово Хоміцького Антона Йосифовича я особисто не знаю, тобто особисто з ним не зустрічався, але мені відомо, що колишній житель Клесівського ра-

¹⁹⁴ГДА СБУ, Рівне, спр.П-54, арк.89.

¹⁹⁵Ридзевський Владислав («Кобус») – нар. 1887 р., комендант Сарненського інспекторату АК; арештований 22 грудня 1944 р., засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області 1 серпня 1945 р. до 10 років ВТТ; інформації про подальшу долю немає (див. *Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.6: Операція «Сейм». 1944-1946. – Варшава-Київ, 2007. – С.590.*)

¹⁹⁶ГДА СБУ, Рівне, спр.П-54, арк.102.

йону Лисаковський В'ячеслав Олександрович, який був пов'язаний з нашим партизанським загonom, використовував ксьондза Хомітьського за нашим завданням. Так, наприклад:

У 1942 році Лисаковський від Хомітьського регулярно отримував дані військової розвідки, зокрема про наявність і озброєння німецького гарнізону в м. Клесово, які передавав нам, — мені особисто.

В тому ж році, за нашим завданням Хомітьський передав нам через Лисаковського деякі предмети дамського вжитку, якими ми забезпечили нашу розвідницю-радистку, направлену нами в глибокий німецький тил для виконання спеціальних завдань.

Від Хомітьського Лисаковський отримав і передав нам акварельні фарби й кольорові олівці, потрібні нам в заgonі для складання Радянських гасел і плакатів.

Лисаковський через Хомітьського за нашим завданням передав до німецької жандармерії дані про місця стоянок банд українських націоналістів, тим самим ми їх підставили під удар німецьких карателів¹⁹⁷.

Варто зауважити, що заступництво колишніх «медведівців» (Д.Медведев, О.Стехов, В.Кочетков) та їх кураторів з центрального апарату НКВС (П.Судоплатов) виявилось досить дійовим, врятувавши від ув'язнення не одного А.Хоміцького. Для ілюстрації згадаємо хоча б справу керівників здолбунівського підпілля, пов'язаних з Н.Кузнецовим, яких було звинувачено в зradі, проте втручання вказаних вище осіб привело до її закриття.

«Співпраця» між «партійно-радянським активом» і священиками різних конфесій продовжувалася й пізніше: з документів відомо про застілля і пиятики в 1944–1945 рр. у католицького ксьондза с. Лівачі Людвипільського району (з участю райпрокурора, райсудді й райвоєкома); в 1947 р. у православних священиків Зарічненського району (з участю керівника винищувальної групи і секретаря райкому) та ін.

6 березня 1944 р. на засіданні Людвипільського райкому КП(б)У розглянуто «антипартійний вчинок» райпрокурора Ф.Афанасьєва, який після пиятики з народним суддею району М.Анікіним у ксьондза с. Лівачі, відкрив стрілянину з дрібнокаліберної гвинтівки. Стріляв Ф.Афанасьєв, як сказано в протоколі

¹⁹⁷Там само, арк.86.

засідання райкому, «на павліна, що сидів на сараї, в результаті цього павлін був убитий, який належав Лівачівському ксьондзу». Очевидно, що опечалений ксьондз вдався з протестом до райкому, і що найцікавіше райком КП(б)У цей епізод розглянув і наклав на райпрокурора, «за убівство павліна», стягнення¹⁹⁸. Подібне могло статись лише за умови, коли заявник був важливою довіреною особою районного керівництва, яке негайно стало на його захист.

«Справа про павліна» мала значний резонанс: 13 серпня 1945 р., через півтора року (!) після вказаного інциденту в с. Лівачі, начальник райвідділу НКДБ П.Кудикін констатував на засіданні Людвипільського райкому КП(б)У, що «стосовно цього павліна багато балакали»¹⁹⁹, а на засіданні райкому 30 жовтня 1945 р. представник Рівненського обкому КП(б)У Івончик задавався питанням: «Ось убив [Афанасьєв] павліна у ксьондза, за що?»²⁰⁰.

До протоколів засідань Людвипільського райкому КП(б)У потрапив ще один епізод, пов'язаний з лівачівським ксьондзом. 9 березня 1945 р. розглядалось питання про райвоєкома Кір'янова, який «не виконав вказівки райкому КП(б)У в день Міжнародного Комуністичного жіночого свята 8-го березня, не виїхав за вказівкою райкому КП(б)У в село Яцкевичі для проведення загальних зборів жінок, а самовільно виїхав зі своїми співробітниками райвійськкомату в село Лівачі, і влаштували в квартирі ксьондза пиятику з музикою». Райком ухвалив притягти Кір'янова до партійної відповідальності²⁰¹.

Влітку 1947 р. на ім'я редактора газети «Ізвестія» Л.Ільчова надійшла доповідна записка кореспондента цієї ж газети А.Стекольниковою «Про становище в Рівненській області», в якій повідомлялося про численні порушення в регіоні соціалістичної законності. Доповідна записка А.Стекольниковою, за рішенням секретаріату ЦК ВКП(б) від 9 липня 1947 р. (контроль за цим рішенням здійснював секретар ЦК ВКП(б) А.Кузнецов), була передана на розгляд ЦК КП(б)У. «Для пояснення по суті ви-

¹⁹⁸ДАРО, ф.69 (Сосновський (Людвипольський) райком КП(б)У, Ровенська область), оп.1, спр.4 (Проколи №2-18 засідання райкому КП(б)У, 25 березня — 28 грудня 1944 р.), арк.12.

¹⁹⁹ДАРО, ф.69, оп.1, спр.17 (Протоколи №1-25 засідання райкому КП(б)У, 9 січня — 18 грудня 1945 р.), арк.57.

²⁰⁰Там само, арк.64а.

²⁰¹Там само, арк.17,17а.

сунутих звинувачень керівництву Рівненської області» секретар Рівненського обкому партії В.Бегма спеціально викликався в ЦК КП(б)У. Окрім того, Рівненську область, відповідно до вказівки першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, відвідала комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським з метою розслідування «фактів порушення соціалістичної законності».

На нашу думку, лист А.Стекольнікова, коли зважити на надто оперативну і надто серйозну реакцію на нього ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, був інспірований щойно присланим в Україну секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем для «прочистки» партійних кадрів, розставлених до того в республіці М.Хрущовим. Секретар Рівненського обкому В.Бегма, тісно пов'язаний з М.Хрущовим ще з 1939 р., і рівненський керівний «партизанський клан», як одне з найпотужніших такого роду утворень в Україні, виявились надто привабливою для цього мішенню. Розпочата атака на рівненську компартійну верхівку зрештою не була доведена до кінця, причиною чому могло стати зняття Й.Сталіним опали з М.Хрущова і відкликання Л.Кагановича з України.

Серед наведених у доповідній записці А.Стекольнікова фактів фігурував такий. У Зарічненському районі була організована нарада й колективна п'ятика з участю, з одного боку, православних священиків, з іншого – секретаря райкому партії Строни, керівника винищувальної групи та інших, невідомих осіб. Характерно, що автора й високопоставлених читачів доповідної в цьому випадку зацікавив не стільки сам факт й мета подібного зібрання, як бійка, вчинена після п'ятйки бійцем винищувальної групи з секретарем райкому Строною²⁰².

Підсумовуючи виклад, наважимося узагальнити розглянуті в статті випадки висновком про цілком усвідомлене й системне провокаційне використання компартійною номенклатурою представників православного й католицького кліру в збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі в 1940-х роках. Попри досягнуті домовленості й порозуміння на вищому компартійному й церковному рівнях, комуністична влада продовжувала розглядати релігійні конфесії виключно як інструмент для утвердження тоталітарного режиму.

²⁰²ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955 (Пояснювальна записка секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичу «Про лист кореспондента газети «Ізвестія» тов. Стекольнікова, 27 липня 1947 р.), арк.13.

ПОЛЯКИ ВОЛИНИ-ПОЛІССЯ І «ДРУГІ СОВЄТИ»: РЕАЛІЇ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ ВЕСНИ-ОСЕНІ 1944 Р. (НА МАТЕРІАЛАХ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Актуальність проблематики польсько-українських стосунків у період Другої світової війни, як також вплив на їх характер третьої сторони (Німеччини чи СРСР) засвідчили польсько-українські наукові історичні семінари, що відбувались у 1996-2008 рр. Серед переліку «важких питань», визначених для дослідження та обговорення на початку роботи цих семінарів, ми знаходимо тему «Політика радянської влади стосовно населення Західної України у 1939-1941 рр.: її суть та наслідки»²⁰³, однак ми не знайдемо там теми, присвяченої висвітленню радянської політики в західноукраїнському регіоні у 1944-1945 рр. В опублікованих матеріалах десяти (всього відбулося 13) польсько-українських семінарів знаходимо окремі фрагменти, які стосуються цієї проблеми, зокрема, в частині здійснення, з волі вищого керівництва СРСР, примусового «трансферу» польського й українського населення в 1944-1946 рр. Широку документальну базу щодо переселення 1944-1946 рр. оприєвлено в другому томі серійного видання матеріалів з архівів колишніх спецслужб²⁰⁴.

Переселення до Польщі етнічних поляків, здійснене відповідно до Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення, стало наслідком розв'язання польсько-українського конфлікту на Західній Волині і в Галичині «по-радянськи». Начальник УМДБ Рівненської області Ф.Цветухін доповідав у МДБ УРСР, що станом на 1 серпня 1946 р. з території області виїхало до Польщі 70.060 польських мешканців²⁰⁵.

Шостий том видання з архівів колишніх спецслужб, який має назву «Операція «Сейм». 1944-1946», подає невідомі раніше документи, що характеризують дії радянської влади, спрямовані

²⁰³Україна – Польща: важкі питання. – Т.1-2. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». – Варшава: Тирса, 1998. – С.7-8.

²⁰⁴Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2. Переселення поляків та українців. 1944-1946. – Варшава-Київ, 2000. – 1007 с.

²⁰⁵Там само. – С.866.

на знищення наявних структур Армії крайової і Делегатури уряду Речі Посполитої в Західній Україні²⁰⁶. Серед іншого, опубліковані документи дають змогу здійснювати нові інтерпретації стосовно хронологічних рамок існування «Польської підпільної держави»²⁰⁷ (до 1946 р. включно); підготовки до збройної боротьби за відновлення Речі Посполитої у довоєнних межах, як одного з напрямків її діяльності, зокрема на території західних областей УРСР у 1944-1946 рр.; взаємозв'язку між діяльністю ПСЦ-ДР (Державної цивільної служби – Делегатури уряду) та переселенням і репатріацією польського населення з УРСР до Польщі тощо.

Проте, поза увагою дослідників на сьогодні залишаються взаємостосунки основної маси польського населення з радянською владою на Волині й Поліссі, з часу її повернення туди в кінці зими (січень-лютий) – на початку весни (березень-квітень) 1944 р. до часу підписання й обнародування Люблінської угоди. Тобто до моменту оприявлення повоєнної державно-політичної стратегії СРСР на Сході Європи та початку її реалізації. Розгляд особливостей політики радянських владних структур щодо польського населення Волині-Полісся в означених хронологічних рамках є метою цієї статті.

Джерелом до вивчення питання, окрім матеріалів спецслужб, стали документи республіканського та регіонального компартійного керівництва УРСР, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Це, зокрема, інформації, довідки, спеціальні повідомлення першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова Й.Сталіну, першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У Василя Бегми М.Хрущову та Д.Коротченку щодо політико-морального стану і політичних настроїв польського цивільного населення та військовослужбовців Війська Польського в західних областях УРСР, у т.ч. в Рівненській області, впродовж лютого – першої половини вересня 1944 р. З

²⁰⁶Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.6: Операція «Сейм». 1944-1946. – Варшава-Київ, 2007. – 1356 с.; іл.

²⁰⁷Термін побутує в польській історіографії з 80-х рр. ХХ ст. на означення сукупності державних інституцій цивільного підпілля на теренах окупованої Польщі в 1939-1945 рр. В українській історіографії вжито: *Поліщук П.Я. «Польська підпільна держава» (1939-1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2008. – 17 с.*

другої половини вересня – жовтня 1944 р. походять інформації В.Бегми про реагування польського населення Рівненської області на підписання угоди між Радою народних комісарів УРСР і Польським комітетом національного визволення.

Вказані компартійні документи містили такі основні сюжети (зауважимо, що на окремих з них коротко зупиняється в своїй монографії О.Калакура²⁰⁸):

- ставлення польського населення до Червоної армії і радянської влади;
- ліквідація органами НКВС-НКДБ «контрреволюційного» польського підпілля (ПЗП – Союз збройної боротьби (на той час – АК, Армія крайова); ПСЦ – Державна цивільна служба; контингент польських поліцейних структур, що діяли під час німецької окупації);
- мобілізація польського населення для роботи в промисловості східних областей СРСР (Свердловська, Челябінська області, Донбас);
- призов поляків до Червоної армії і Війська польського;
- створення винищувальних загонів з числа поляків для боротьби з ОУН і УПА;
- надання польським населенням матеріальної допомоги Червоної армії;
- сподівання поляків на відновлення польської держави в довоєнних кордонах;
- позиція костелу щодо заходів нової-старої влади;
- реакція польського населення Волині-Полісся на підписання Люблінської угоди;
- «евакуація» поляків з території УРСР і українців з території Польщі після підписання Люблінської угоди між урядом УРСР і ПКНВ.

Довідка про морально-політичний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації фіксує: «При вступі Червоної Армії на територію [Рівненської] області після вигнання німецько-фашистських загарбників, польське населення радісно зустрічало частини Червоної Армії. Це було масовим яви-

²⁰⁸Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України в ХХ столітті / О.Калакура. – К.: Знання, 2007. – С.305-346.

щем»²⁰⁹. Підтвердженням цієї тези служать висловлювання поляків, мешканців Рівного, наведені в спеціальному повідомленні наркома держбезпеки УРСР С.Савченка першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову 24 лютого 1944 р.

Службовець Рівненської міської пошти Тадеуш Ямруз: «Ми з нетерпінням чекали Червону Армію, всі жителі зустрічали її, як свою визволительку, і від всього серця пригощали бійців, чим тільки могли, тому що вони нас назавжди позбавили від фашистів»²¹⁰. Учениця середньої школи Марина Хмелевська: «Червона Армія дійсно принесла нам звільнення й наша молодь заживе тепер по-новому. Червона Армія стала якоюсь новою, бійці й командири добре одягнуті, веселі, ввічливі, прекрасні люди»²¹¹. Робітник ковбасної фабрики Володимир Богінський: «Поляки перенесли німецький терор. Населення міста Рівного ніколи не забуде звірств, які чинили німці. [...] Більшість жителів міста з нетерпінням очікували на радянську владу. Прихід Червоної армії ніби перемінив світло й повітря»²¹². Музикант Рівненського драматичного театру Станіслав Лисиця: «Після того, як ми впродовж двох з половиною років достатньо натерпілись від гітлерівського «нового порядку», наші симпатії до Радянської влади ще більш зміцніли. Я дуже радий приходу Червоної армії»²¹³. Як бачимо, представники різних соціальних верств (службовець, школярка, робітник, творчий працівник) висловлювали подібні емоції й погляди, спільною була й мотивація їхньої оцінки: Червона армія – визволителька від німецького «нового порядку», терору і звірств нацистської окупаційної влади.

Такі настрої серед поляків зафіксовані й у багатьох інших компартійних документах. Наважимося на припущення, що вони були характерними для відносно невеликої частини польського населення. Доказом цього може служити довідка того ж С.Савченка, підготовлена 2 червня 1944 р. (тобто через три місяці

²⁰⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), арк.188.

²¹⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.890 (Спеціальне повідомлення про реагування населення міста Рівного в зв'язку з визволенням від німецьких загарбників, 24 лютого 1944 р.), арк.3.

²¹¹Там само, арк.3-4.

²¹²Там само, арк.4.

²¹³Там само.

після попереднього документа), де він, на підтвердження прихильних настроїв польського населення західних областей УРСР до радянської влади, наводить висловлювання шести місцевих мешканців, серед яких фігурують чотири вже цитованих нами²¹⁴.

Водночас, С.Савченко подає захоплене в керівника Луцького інспекторату ПЗП Свіклі («Адама») розвіддонесення від 17 березня 1944 р., в якому останній («з гіркотою», як підкреслює С.Савченко) констатує: «Польське населення на цій території вступ «Советів» сприйняло абсолютно байдуже, але не вороже». Так само, на думку Свіклі, не є ворожою стосовно поляків поведінка «советів»²¹⁵.

Оттака у ката з людьми розплата!

Сатиричний малюнок з брошури, виданої ймовірно ОУНм і вилученої в Г. Кравчук

²¹⁴ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політичні настрої польського населення Західних областей Української РСР, 2 червня 1944 р.), арк.60.

²¹⁵Там само, арк.61.

вослужбовців, серед яких «відмічено 1182 повідомлення про високий патріотизм місцевого населення й вдячність Червоній армії в зв'язку з визволенням територій районів області від німецьких загарбників»²¹⁶. З 1 по 15 серпня 1944 р. тією ж військовою цензурою УНКДБ перевірено 3152 листи військовослужбовців Війська польського та виявлено «22 листи з позитивними відгуками про службу в польській армії, що знаходиться на території Радянського Союзу»²¹⁷. В обох випадках відсоток позитивних щодо радянської влади відгуків складав мізерну частку – відповідно 2,15% та 0,7%.

Звідси слідує, що зміст проаналізованих компартійних документів вимагає критичного розгляду, врахування тієї обставини, що їх автори намагалися змалювати ситуацію у вигідному для себе світлі, як цілком контрольовану зі свого боку.

Постійно фіксувались в компартійних документах факти арештів органами НКДБ і НКВС учасників польського підпілля. Так, на початок червня 1944 р. на території Волинської області було заарештовано 75 поляків, на території Рівненської області – 35²¹⁸. До їх числа входили члени ПЗП, ПСЦ, агенти СД, гестапо, колишні активні поліцейські та ін.

Характерно, що далеко не всі затримані польські поліцейські були притягнуті радянськими органами до відповідальності. Окремі з них, як можна судити з архівно-кримінальних справ щодо учасників поліцейських підрозділів у Здолбунові та Острозі, були незабаром звільнені. Так, не зважаючи на виявлені слідством факти злочинних дій, вийшов на волю комендант польської поліції в Острозі Зігфрід Янчар. Підставою для його звільнення стала заява З.Янчара, що, здійснюючи свої повноваження коменданта поліції, в т.ч. каральні акції проти українського населення влітку 1943 р., він виконував вказівки командира радянського партизанського загону, Героя Радянського Союзу Станіслава²¹⁹.

²¹⁶ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.890 (Спеціальне повідомлення про політичні настрої громадянського населення звільнених районів Рівненської області), арк.47-50.

²¹⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Спеціальне повідомлення про політичні настрої військовослужбовців частин Польського Війська), арк.137-142.

²¹⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), арк.181,187-188.

²¹⁹ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.1251 (Архівно-кримінальна справа Янчара Зігфріда Йосифовича), арк.11,15.

Після звільнення з-під варті З.Янчар, як видно з інформації секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми, висловлював відверто антирадянські настрої, заявивши, зокрема, в присутності групи поляків: «Радянська армія дійде до Бугу, а там зустріне польську армію, яка її далі не пустить. Ця польська армія зовсім не визнає польського уряду в Москві, хоча радянські газети й розписують про нього і називають Червону Армію визволительською поляків, а визнає польський уряд, що знаходиться в Лондоні». Далі він додав: «Ми – поляки, визнаємо тільки Англію, а українцям треба було не ворогувати, а з'єднуватися з поляками, й спільно ми перемогли б більшовиків, і після цього поляки дали б українцям маленьку автономію, тому що Польща, як була до 1939 року, так і буде відновлена Англією»²²⁰.

Подиву гідно, що людина з таким послужним списком (працював також у польській поліції в міжвоєнний період) та поглядами, як у З.Янчара, змогла порозумітись з органами НКДБ, однак відмітимо інше: його прихильність до лондонського емігрантського уряду та уявлення про майбутню Польщу поділяла значна, якщо не переважна, частина польського населення Волині й Полісся. За всіх перебільшень щодо прорадянських настроїв серед поляків та замовчування протилежного, це, зрештою, змушені були констатувати представники компартійної номенклатури.

Головну відповідальність за поширення таких настроїв радянська верхівка поклала на польські підпільні структури. 29 лютого 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко видав директиву начальникам УНКДБ західних областей України (на той час це були лише Рівненська і Волинська області) про заведення оперативної справи «Сейм» щодо польських антирадянських формувань²²¹. У ході реалізації операції «Сейм», впродовж 1944-1946 рр., в західних областях УРСР ліквідовано 168 польських антирадянських організацій і груп, арештовано понад 4000 осіб, в тому числі в Рівненській і Волинській областях 1124, з них у 1944 р. – 147²²².

²²⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Інформація секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми, 2 червня 1944 р.), арк.27-28.

²²¹Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.6: Операція «Сейм». 1944-1946. – С.4-15.

²²²Там само. – С.1274.

З метою позбавлення польського націоналістичного підпілля на Волині соціальної бази відновлені органи більшовицької влади розгорнули навесні-влітку 1944 р. кампанію щодо мобілізації польського населення для роботи в промисловості східних областей СРСР та до Червоної армії і Війська польського.

До початку червня 1944 р. у Волинській області для праці в східних областях СРСР мобілізовано 141 поляків, з них тільки 6 добровольців. Заперечуючи проти виїзду на схід СРСР, жителька Луцька Абрамович заявила: «Що ж це таке, німці вивозили людей, але «совети» те ж саме роблять. Вчаться один в одного, чи що?»²²³. З 600 поляків, які отримали мобілізаційні повістки для відправлення в східні області СРСР, з'явилося тільки 214²²⁴.

У Рівненській області до 1 червня 1944 р. мобілізовано для роботи в промисловості східних областей 640 поляків, у т.ч. 400 жінок; 230 відправлено до Челябінської і Свердловської областей²²⁵. Під час зустрічі першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми з членом військової ради розташованої на Рівненщині польської армії Завадським, його заступником Притиским, офіцерами й рядовими бійцями армії їх найбільше цікавили причини мобілізації й відправки польських сімей для роботи в промисловості на Урал. Окрім того, Завадський порушив питання про відкликання з польського війська всіх українців – військовополонених 1939 р., які навмисне приписали собі польську національність²²⁶.

Під час перлюстрації цивільної кореспонденції відділ «В» УНКДБ в Рівненській області вилучив «контрреволюційний лист»

²²³ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), арк.182.

²²⁴Там само, арк.183.

²²⁵Там само, арк.189. О.Калакура подає, що «з Рівненської області за перше півріччя 1944 р. було вивезено до східних областей РРФСР 870 поляків» (*Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України в ХХ столітті. – С.327*). У документі, який послужив джерелом інформації для дослідника (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), зазначено, що в Рівненській області на 1 червня 1944 р. мобілізовано 640 поляків «для роботи в промисловості східних областей», а далі уточнено, що в Челябінську й Свердловську області відправлено 230 поляків. На наш погляд, з документа цілком очевидно, що друга цифра є складником першої, тому додавати їх, як це зробив О.Калакура, не потрібно (мобілізовані спрямовувалися також на Донбас та в інші регіони).

²²⁶ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Інформація секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми, 2 червня 1944 р.), арк.33.

мешканця м. Здолбунів Вялека Людвіка, адресований у Москву до редакції газети «Вільна Польща». Секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Бегма в своїй інформації від 17 жовтня 1944 р. вирішив за потрібне навести цей лист повністю. Л.Вялек, зокрема, писав: «Шановна редакціє! Велику радість мали поляки, коли вийшов перший номер щотижневика «Вільна Польща», його розхапали, ніби з'яву Господню, але від травня місяця він втратив свою популярність, тому що поляки зрозуміли, що це ошуканство, а не правда. В одному з тижневиків йдеться, що була переміна, на питання Андрія Вітоса і генерала Берлінга сам вождь Радянського Союзу відповів, що поляки не будуть вивезені вглибину Росії, а залишаться на місці. Все це брехня, тому що дня 17 травня була вивезена польська молодь на Урал, у Свердловськ, де працюють по 12 годин на добу, а годують їх юшкою з кропиви і хлібом з м'якушем. Пишуть, щоб їх врятувати від цієї каторги, цих білих негрів, тому що загинуть всі, як мухи. [...] Моя сусідка на прізвище Ленжинська сказала мені, що потрібно було дати дві золоті обручки, як дала я, то донька залишилася б. Я просив, щоб мені хоч останню залишили, тому що у мене трьох уже забрали, але той, який приймав людей, відповів: якби ти мав 10, то теж би забрали, можеш йти, а не то застрелю. Так що у мене зникло будь-яке бажання жити. [...] Сподіваємося на те, що Союз Польських Патріотів допоможе й полегшить долю нещасних невірників наших. Тільки турбуюся про те, чи цензура лист пропустить, а мене посадять за ґрати, що пишу правду»²²⁷.

Досить жваво, порівняно з мобілізацією в промисловість, відбувався призов польського населення Волині-Полісся до Червоної армії і, особливо, до Війська польського. На 1 червня 1944 р. в Рівненській області призвано в ряди армії 7100 поляків²²⁸. До Війська польського зголосилося 262 жінки²²⁹.

²²⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Інформація секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми про реагування польського населення Рівненської області на підписання угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення, 17 жовтня 1944 р.), арк.164-165.

²²⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), арк.190.

²²⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політичні настрої польського населення Західних областей Української РСР, 2 червня 1944 р.), арк.24.

На території Волині, зокрема в Ківерцівському, Цуманському та інших районах, навесні 1944 р. дислокувалась 3-я дивізія польської армії, яку місцеве польське населення зустріло дуже гостинно. У зв'язку з присутністю польських військ похвалились націоналістичні настрої серед поляків, які сподівалися на захист озброєних співвітчизників перед радянською владою та українською більшістю Волині. В окремих селах вояки Війська польського висловили незадоволення компартійно-урядовими заходами – третьою державною військовою позицією, хлібоздачею в фонд Червоної армії. З їх боку лунали заяви: «Для чого здавати хліб Червоній армії, коли ця територія належить польській державі»²³⁰.

Солдати польської армії в селах Ківерцівського й Колківського районів від погроз українцям («ми вас виріжемо, так як вирізали польське населення») перейшли до мародерства серед місцевого українського люду (села Городище, Томашів та ін.)²³¹. На захист селян стали червоні партизани.

За таких обставин поляки Волині-Полісся виступили з ініціативою створення з їх числа винищувальних загонів для боротьби з формуваннями УПА. Так, група поляків – працівників залізниці, склозаводу та інших підприємств містечка Рокитне, що не підлягали мобілізації, з'явилися у райкомі компартії з проханням зарахувати їх у винищувальний загін, «щоб вони могли битися з посібниками гітлерівців – українськими націоналістами-бульбівцями»²³².

Навесні – влітку 1944 р. польське населення надало значну матеріальну допомогу для Червоної армії. Тільки в Рівному ним зібрано 1500 індивідуальних пакетів-подарунків з домашнім печивом, цукерками, тютюном, конвертами, папером тощо²³³.

Сподівання поляків на відновлення польської держави в довоєнних кордонах активно підживлював католицький костел,

²³⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), арк.186.

²³¹Там само, арк.186-187.

²³²Там само, арк.192.

²³³ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політичні настрої польського населення Західних областей Української РСР, 2 червня 1944 р.), арк.24.

служби якого зайняли непримириму позицію щодо більшості заходів комуністичної влади, без огляду на її нібито союзницький характер. Дихотомію ставлення поляків до «нового-старого» режиму через призму костелу яскраво відобразила оцінка луцької домогосподарки: «Совети» є союзниками поляків... Тільки погано, що вони не визнають Бога»²³⁴.

Представники компартійної номенклатури намагалися вступити в контакт з католицьким духовенством з метою зондування його настроїв та запевнення підтримки радянській владі. Наслідки такого зондування виявилися невтішними для компартійних функціонерів. Так, в бесіді з секретарем Рожищенського райкому КП(б)У Волинської області, начальником райвідділу НКДБ і райвоєнкомом Ксьондз Ясиновський заявив від імені інших католицьких священиків району: радянську владу вони не підтримують, бо вона безбожна, Гітлер – теж безбожник, Червона армія виграє війну, бо їй допомагають віруючі Англії і Америки («просять Бога допомогти їй у військових успіхах»)²³⁵. Ксьондз Кутимський з Дедеркальського району Тернопільської області, дізнавшись про арешти членів ПЗП в Крем'янці, заявив: «Я шкодую з приводу свого виступу 8.V.1944 року з патріотичною проповіддю в Кременецькому костелі. [...] Зараз я вже з такою проповіддю не виступлю»²³⁶.

Польською твердинею на Волині став Острог, до чого у значній мірі долучився місцевий ксьондз Б.Кранц. За його посереднього сприяння офіцери Війська польського Ватранс, Новаковський та ін. вербували в Острозі групи молоді до польської армії, минаючи райвійськкомат. 11 травня 1944 р. в Острозі відбулась польська демонстрація: покликана до війська молодь на чолі з Б.Кранцом пройшла через все місто під польським національним прапором, співаючи національних пісень²³⁷.

²³⁴ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політико-моральний стан польського населення районів, звільнених від німецької окупації), арк.178.

²³⁵Там само, арк.179-180.

²³⁶Там само, арк.194-195.

²³⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Довідка про політичні настрої польського населення Західних областей Української РСР, 2 червня 1944 р.), арк.25-26.

Різно негативно відреагував костел на положення Люблінської угоди про «евакуацію польських громадян з території СРСР». 17 вересня 1944 р., через тиждень після підписання угоди, в м. Рокитне відбулась нарада щодо її обговорення за участю місцевого ксьондза Фольта, ксьондзів з Сарн, Клесова та Лівачів. Виїхавши після наради в польське село Старики Рокитнівського району клесівський ксьондз А.Хоміцький оголосив віруючим: «Скоро буде переміна. Всі поляки повинні сидіти на місцях. Це земля наша»²³⁸. Оскільки він і в подальшому закликав поляків утриматися від виїзду, 16 лютого 1945 р. А.Хоміцький був заарештований УНКДБ в Рівненській області, і 5 лютого 1946 р. засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області на 10 років таборів за «проведення антирадянської агітації серед польського населення». 27 грудня 1946 р. військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок «за недоведеністю обвинувачення» й закрила справу, підставою для чого, очевидно, послужила активна співпраця А.Хоміцького під час німецької окупації зі спецзагоном НКВС «Переможці»²³⁹.

Заклик до невиконання Люблінської угоди прозвучав також в іншому кінці Рівненської області. 23 вересня 1944 р. острозький ксьондз Б.Кранц виступив у костелі з проповіддю, в якій звернувся до поляків не виїжджати з Острога за Буг, оскільки Острог є польською фортецею²⁴⁰.

Така емоційна реакція костелу на Люблінську угоду наводить на висновок про те, що ця домовленість виявилася для польської спільноти Волині й Полісся, як і загалом усієї Західної України, цілковитою несподіванкою. Інакше кажучи, характер взаємостосунків поляків і «других советів» навесні-восени 1944 р., тобто до підписання Люблінської угоди, мав такий підтекст: одна сторона, радянська, в особі вищого партійного і

²³⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Інформація секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми про реагування польського населення Рівненської області на підписання угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення, 17 жовтня 1944 р.), арк.163.

²³⁹ГДА СБУ, Рівне, спр.П-54 (Архівно-кримінальна справа Хоміцького Антона Йосиповича).

²⁴⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.892 (Інформація секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми про реагування польського населення Рівненської області на підписання угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення, 17 жовтня 1944 р.), арк.161.

державного керівництва, знала, що буде (власноруч готувала сценарій переселенської акції), інша, польська, – ні. (В окремих випадках здогадувалася, як, до прикладу, рівненська вчителька А.Турек, яка з промови У.Черчілля, опублікованої в газеті «Правда», зрозуміла, що польсько-радянський кордон проходитиме по «лінії Керзона», і зробила висновок, що «всі поляки з території України повинні будуть виїхати в Польщу»²⁴¹).

Ностальгія за довоєнним життям, політичні фантоми лондонського уряду та ілюзії загалу щодо їх спроможності в черговий раз зле пожартували з поляків Волині й Полісся. Вже маючи досвід взаємостосунків з радянською владою в 1939-1941 рр. вони стали жертвою нового-старого обману, об'єктом для політичних маніпуляцій, як Москви, так і Лондона.

²⁴¹Там само, арк.164.

**ЗАПРОВАДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НА
РІВНЕНЩИНІ:
КОМПАРТІЙНА НОМЕНКЛАТУРА ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ
ОБЛАСТІ
(1944 – ПОЧАТОК 1950-Х РОКІВ)**

Важливість дослідження проблеми взаємосунків населення Рівненської області з місцевою компартійною номенклатурою полягає в значимості і трагічності для нього наслідків утвердження в регіоні більшовицького режиму. Вивчення реалій повторної радянзації Рівненщини, на відміну від сусідньої Волинської області, через призму функціонування інститутів компартійної влади до сьогодні практично не здійснювалося. За винятком можуть служити матеріали двох виданих томів книги «Реабілітовані історією. Рівненська область». Джерельну базу пропонованої студії склали документи компартійних владних органів Рівненської області, які зберігаються в ЦДАГОУ та ДАРО. Мета розвідки полягає в з'ясуванні характеру, перебігу і наслідків запровадження комуністичного тоталітарного режиму на Рівненщині.

Виклад матеріалу доцільно розпочати з тези, що брутальність, помножена на недорікуватість і недалекоглядність компартійної номенклатури, з якою проводилась радянзація Західної України в 1939-1941 рр., була однією з головних причин запеклого опору «другим советам», на який нашттовхнулась у західноукраїнському краї радянська влада в 1944 р. Масова «бандерівщина» стала несподіванкою навіть для тих кадрів, що працювали в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни. Звідси, як наслідок, нерозуміння, страх і його супутник – озлобленість. Багато хто, насамперед працівники НКВС-НКДБ, якщо не вважали, то досить зробили для того, щоб радянська влада стала страшною, думаючи таким чином зломити опір місцевого населення. За словами заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т.Строкача, в органах НКВС була «порядна кількість людей, які... в кожному жителеві бачили бандерівця»²⁴².

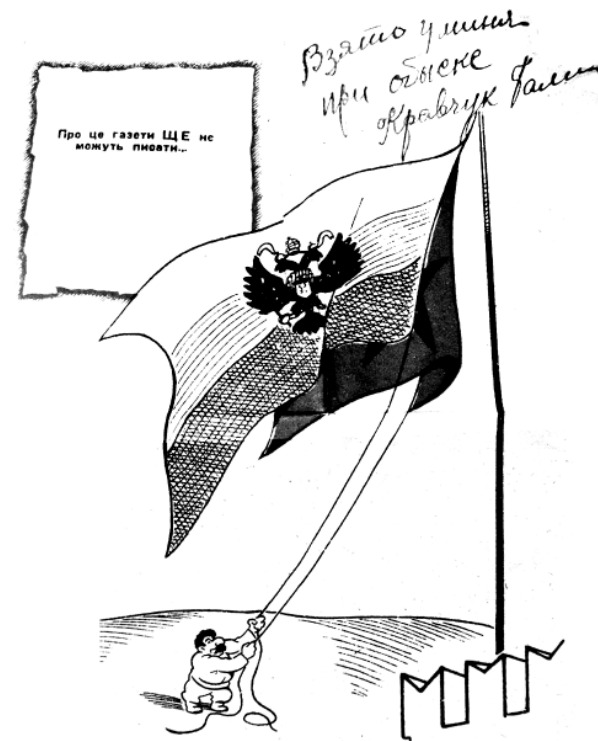
²⁴²ДАРО, ф.400, оп.1, спр.25 (Стенограма наради обласного партійного активу, 13 грудня 1944 р.), арк.63.

Симптоматичною для діагностування того стану, в якому перебувала «номенклатурна колона» на західноукраїнських теренах, особливо в 1944-1945 рр., видається застосована керівною регіональною верхівкою практика систематичних відряджень з області в райони, з районів у села тих, хто виявляв страх, щоб, за висловом секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми, «тренувати людей з активу» переборювати його²⁴³. Тобто компартія не шкодувала свій актив, гартуючи таким способом у ньому злість.

Помста і страх стали тими психологічними чинниками, що породжували крайню жорстокість представників влади щодо західноукраїнської людності в процесі «другої радянзації». Виплески патології зумовлювались, з одного боку, багаторічним попереднім існуванням їх носіїв у реаліях воєнного часу, та провокувались майже повною безкарністю з боку режиму.

«Потрібно сказати, що народ нам допомагає ме-

²⁴³ДАРО, ф.400, оп.1, спр.22 (Протокол засідання обласного партійного активу, 20 березня 1944 р.), арк.69.

**Хоч круть-верть, хо! верть-круть, —
НЕ ЗМІНЯТЬСЯ БОЛЬШЕВИЦЬКА СУТЬ!**

Сатиричний малюнок з брошури, виданої ймовірно ОУНМ і вилученої в Г. Кравчук

нше, а бандитам більше, — відверто ділився на обласному партійному активі наприкінці 1944 р. секретар Демидівського райкому КП(б)У Г.Кодак. — Ми вбивати можемо багато, а що це за люди... Питання так стоїть — бандитів потрібно ліквідувати, але потрібно знати, кого вбили, а у нас є випадки, що на сім'ї червоноармійців кажуть, що вони бандерівці, на інвалідів Вітчизняної війни кажуть, що він бандерівець... Якщо зведення не дали, що нікого не вбили, то звідси кажуть — значить нічого не робили. Партія і Уряд звернення випустили, щоб бандити з повинною йшли, а ми стараємося рахувати, скільки ми вб'ємо»²⁴⁴.

Жертвами, принесеними «на вівтар радянзації», стали майже півмільйона жителів Західної України, головне нещастя яких полягало в тому, що вони народилися і мешкали саме в цьому місці й саме в цей час. З 1944 по 1952 рр. у західних областях України було заарештовано понад 134 тис. осіб, вбито понад 153 тис., вислано з рідних місць понад 203 тис.²⁴⁵.

У свою чергу, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, в яких загинули не менш як 30 тис. представників комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів²⁴⁶.

У Рівненській області за 1944 — першу половину 1947 р. вбито вояків УПА і членів ОУН 22082, затримано 46187. Втрати радянсько-партійного активу й працівників МВС і МДБ — 3217 чол.²⁴⁷.

Спробуємо, хоча б пунктирно, окреслити «обличчя» радянської влади в західному регіоні України, зокрема на Рівненщині, починаючи з 1944 р. По-перше, майже всуціль її склали «висуванці» зі східних регіонів УРСР і СРСР. Станом на 1 січня 1947 р. із загальної кількості працюючих на номенклатурних посадах обкомів, міськкомів і райкомів партії (63060 осіб) із за-

²⁴⁴ДАРО, ф.400, оп.1, спр.25, арк.54,56.

²⁴⁵Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Редрада: В.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.Смолій, Ю.Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С.868.

²⁴⁶Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Спроба сучасного концептуального аналізу / М.Коваль. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. — С.46,47.

²⁴⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955 (Доповідні і пояснюючі записки секретаря ЦК КП(б)У тов. Кириченко і Комісії ЦК КП(б)У, секретаря обкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У тов. Кагановичу Л.М. про факти порушення соціалістичної законності в Рівненській області, 1 серпня 1947 р. — 18 грудня 1947 р.), арк.7,8.

хідноукраїнського населення працювало 30443, або 49%. Посади керівників обласних організацій посідали лише вихідці зі східних областей²⁴⁸.

На Рівненщині, відповідно до довідки оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У, підготовленої у вересні 1946 р., місцеві кадри склали на кілька порядків менший відсоток, ніж по Західній Україні в цілому. В апараті обласних організацій працювало 16,8% вихідців з місцевого населення; в органах МВС, МДБ, суду й прокуратури — 17,9%; головами міських і районних рад — 13,8%; головами райспоживспілок — 6,6%. З 14 голів обкомів профспілок не було жодного місцевого жителя; завідувачами райбібліотеками працювали 28 чоловік, з них місцевих тільки 11.

По-друге, калейдоскопічною була плинність кадрів. За 1945-1946 рр. в області змінилось 29 голів райвиконкомів (на той час до Рівненської області входило 30 районів), при чому 11 з них «як такі, що не справились з роботою» (в Клеванському районі — 3, Межиріцькому й Тучинському — по 2 та ін.). У 1946 р. з 810 голів сільрад змінилось 198, як також 235 секретарів, з них 90% з попереднім формулюванням.

По-третє, виконавча влада на Рівненщині, по крайній мірі до осені 1946 р., існувала лише формально, на папері. За період з лютого 1944 р. до осені 1946 р. сесії сільрад, райрад і міськрад не проводились, так само, як і сесії облради в 1946 р. У 23 сільрадах області не було голів, а в 29 — секретарів²⁴⁹. Колоритну замальовку з повсякденного життя місцевих органів виконавчої влади у тогочасному волинському селі запропонував делегатам другої облпартконференції голова обласного виконавчого комітету П.Васильківський: «Приміщення сільської Ради села Яневичі (Рівненський р-н) брудне, немає стола і стільців. Портретів і плакатів теж немає. Єдиною «наглядною» агітацією є ікони, які висять на стінах цієї сільради. Такий же стан і в Карпилівській сільраді»²⁵⁰.

²⁴⁸Україна: політична історія. — С.870.

²⁴⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.1604 (Довідка про практику керівництва парторганізацій роботою місцевих рад депутатів трудящих в Рівненській області, 12 вересня 1946 р.), арк.26,27,29.

²⁵⁰ДАРО, ф.400, оп.1, спр.141 (Протоколи другої Рівненської обласної партійної конференції, т. II, 28 лютого — 1 березня 1948 р.), арк.13.

Перші повноцінні вибори депутатів обласних, районних, сільських рад відбулись на Західній Україні 21 грудня 1947 р. До того часу принцип виборності місцевої влади не тільки не втілювався в життя, а навіть не імітувався. Існувала повсюдна практика затвердження партійними комітетами, а не обрання, голів і секретарів сільських рад. Як правило, на посаду голови сільради призначалась «вигідна», «своя» людина, яка не користувалася авторитетом у селі; інший випадок – призначення «поважного господаря» без його власної згоди.

Таким чином, реальна влада належала партійним комітетам КП(б)У різного рівня, які підмінили собою ради, звівши практично до нуля їх роль та ініціативу. Практично всі господарсько-політичні заходи партійні органи проводили самотужки. Рівненський обком КП(б)У за 1945 р. і 8 місяців 1946 р. прийняв 265 «спільних» з облвиконкомом рішень, серед них: про роботу лазень і пралень, про збереження декоративних насаджень та ін.²⁵¹ Секретар Млинівського РК КП(б)У Рудик у виступі на другій облпартконференції з цього приводу афористично зауважив, що «опіка господарських керівників в області привела до того, що телеграма за підписом тов. Бегми необхідна їм, як хворому кисень»²⁵². Серед причин повної узурпації влади регіональною партійною верхівкою назвемо тотальну недовіру до місцевих висуванців, з яких складався господарський актив; низький факховий рівень господарських кадрів; небажання радянського активу брати на себе відповідальність, тим паче в умовах такого гострого конфлікту, який мав місце в Західній Україні тощо.

Зіткнувшись, після проходження фронту територією Волині й Полісся, із запеклим опором «новій-старій» владі, представники радянського режиму почали вимагати від центру надзвичайних повноважень для його придушення. В листопаді 1944 р. прокурор Рівненської області І.Комолов у спецдонесенні прокуророві УРСР Р.Руденкові висловив клопотання щодо реанімації на території області системи позасудових «трійок», у складі секретаря обкому партії, облпрокурора й начальника УНКВС, та надання їм права розгляду справ й винесення рішень аж до

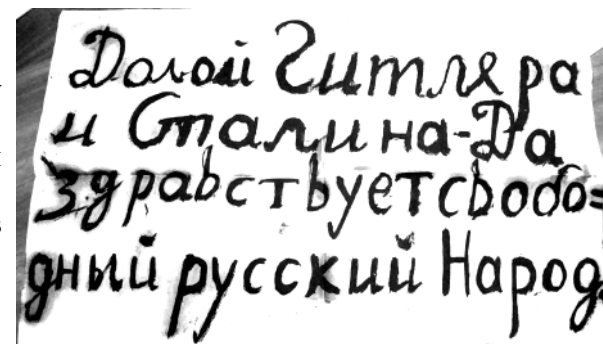
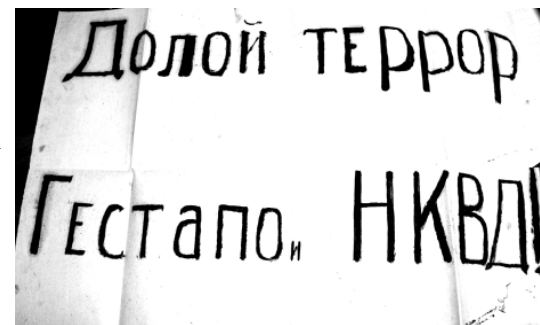
²⁵¹ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.1604, арк.31.

²⁵²ДАРО, ф.400, оп.1, спр.141, т. II, арк.64.

вищої міри покарання – розстрілу, з негайним виконанням вироку²⁵³.

15 листопада 1944 р. секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов, побувавши перед тим у Львові і Рівному, звернувся з аналогічною пропозицією до Й.Сталіна, доповнивши її сентенцією: «Вважаю необхідним ввести військово-польові суди при військах НКВС. Для залякування бандитів за вироками цих військово-польових судів засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати. Виконання вироків військово-польових судів здійснювати привселюдно у селах...»²⁵⁴.

Необхідно відзначити, що М.Хрущов, пропонуючи

Антинацистські та антирадянські гасла, вилучені під час арешту в лютому 1944 р. у жителя с. Великий Житин Єрофея Ковальчука

²⁵³ДАРО, ф.Р-688, оп.5, спр.13 (Спецдонесення прокурора Рівненської області Комолова прокуророві УРСР Руденкові, 2 листопада 1944 р.), арк.184,185.

²⁵⁴Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання. – Кн.1 / Упоряд. А.Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. – С.48.

описану ним Й.Сталінові технологію залякування, узагальнив досвід застосування подібних езекуцій, які практикувались «партійно-радянським активом», зокрема на Рівненщині, ще з літа 1944 р., без будь-яких узаконених на те актів, шляхом самосуду.

Секретар Рафалівського РК КП(б)У Рівненської області Д.Задорожний 5 серпня 1944 р., доповідаючи секретареві ЦК КП(б)У Д.Коротченкові про ситуацію в районі, повідомив, між іншим, про «відкритий процес військово-польового суду в с. Полиці» 3 червня 1944 р. над ройовим УПА М.Шепелем («Новаком»), «куди ми запросили з сусідніх сіл населення». «На суді були присутні близько 300 чоловік жінок-селянок, – продовжує Д.Задорожний. – Чоловіків було мало... Був винесений вирок, і через 10 хвилин Новак був повішений. Присутні селяни, опустивши очі, мовчали і не підтримали аплодисментами військових і радянського активу в період закінчення зачитання вироку і повішення»²⁵⁵.

21 серпня 1944 р. секретар Морочнівського райкому КП(б)У Є.Костіков зібрав збори жителів с. Железниця, на які, як зафіксовано в протоколі засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У від 30 листопада 1944 р., «були робітниками опергрупи райвідділу НКВС доставлені затримані члени «ОУН» – Ланевич і Доманець. Костіков на зборах жителів цього села об'явив, що бандити будуть прилюдно повішені, і тут же організував їм суд, в якому виступив у ролі прокурора. Після винесення вироку бандити були повішені на площі села»²⁵⁶. За іншою версією, внаслідок судилища був повішений селянин с. Железниця нібито за нездачу хліба державі²⁵⁷.

«Ініціативи» М.Хрущова та І.Комолова не були підтримані центральним керівництвом, яке, очевидно, злякалось «перегнути палку», коли місцеве населення вже не бачило виразної відмінності між одним окупантом – німецьким, та іншим – радянським. Окрім того, стратегія, планування і технологія втілення

²⁵⁵ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.889 (Доповідні записки, довідки про стан звільнених районів, політичні настрої і реагування населення західних областей на звернення українського уряду і ЦК КП(б)У, 1944 р.), арк.20.

²⁵⁶ДАРО, ф.400, оп.1, спр.20 (Протоколи №20-23 засідань бюро обкому КП(б)У, 1-30 листопада 1944 р.), арк.145,146.

²⁵⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955, арк.10.

терору завжди залишались безсумнівною прерогативою центру. Натомість, як повідомив нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія в листі до М.Хрущова від 2 грудня 1944 р., в Західну Україну відряджались дві виїзні сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР з метою прискорення розгляду справ осіб, які належали до націоналістичного підпілля²⁵⁸.

Відповідно до одних з перших рішень цих органів, була втілена в життя ідея М.Хрущова про привселюдне виконання вироків над учасниками ОУН і УПА. Шибениці з повішеними з'явилися в кінці грудня 1944 р – на початку січня 1945 р. практично в усіх районних центрах Рівненської області, а також у самому Рівному.

Зокрема, виїзною сесією в м. Корець засуджений до смертної кари через повішення «активний бандит-терорист» М.Гнатюк. Вирок виконано на площі в м. Корці 25 грудня 1944 р.²⁵⁹. Наприкінці грудня 1944 р. був прилюдно повішений у центрі Здолбунова керівник надрайону ОУН В.Ступак («Гандзя»), тіло знаходилось на площі кілька днів²⁶⁰. 4 січня 1945 р. на театральній площі м. Рівне, за великого скупчення людей, повішено 8-ох учасників ОУН та УПА²⁶¹.

«Тактика залякування» і розпалювання громадянського конфлікту не дала і не могла дати моральної переваги радянському режимові. Тому одночасно з нею розроблялись і застосовувались інші сценарії боротьби з ОУН і УПА за вплив на західноукраїнські маси. Однією з найодіозніших форм побороювання підпілля, широко практикованою каральними радянськими органами, стала «тактика провокації/компрометації».

У ході здійснення заходів щодо ліквідації підпілля ОУН і його збройних формувань органами внутрішніх справ та державної безпеки західних областей УРСР використовувалися спеціальні групи, які видавали себе під час виконання завдань за один із підрозділів ОУН і УПА та діяли від його імені.

²⁵⁸Україна: політична історія. – С.866.

²⁵⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.890 (Доповідні записки, інформації з питань роботи партійних організацій, реагування населення західних областей УРСР на заходи, що проводились радянською владою, 1944 р.), арк.214.

²⁶⁰Тищенко О., Кіреєв Ю. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. – Рівне: Видавець О.Зень, 2007. – С.131.

²⁶¹Реабілітовані історією. Рівненська область. – Кн.1. – С.48.

Листівка, вилучена під час арешту в жовтні 1947 р. у жителя с. Грабовець Володимира Мельничука

Паралельно зі спецгрупами, спочатку в кожному адміністративному районі Західної України, а пізніше в кожному з більших сіл були створені т.зв. винищувальні батальйони (групи), до складу яких, окрім колишніх учасників підпілля, толокою заганяли місцевих жителів.

Так, наприклад, в с. Суськ Олександрійського району Рівненської області винищувальний батальйон був сформований шляхом примусового озброєння громадян: приїхавши в село, голова райвиконкому Потій і оперуповноважений РВ МВС Страшко організували побиття жителів, які не бажали брати зброю. «Створений таким чином батальйон, — зазначено в постанові бюро

Рівненського обкому КП(б)У від 10 вересня 1946 р., — виявився цілком небоєздатним і незабаром розформований, як такий, що не викликає довіри». Аналогічною була історія винищувальних батальйонів в селах Забороль і Великий Житин того ж району, Стеблівка Мізоцького району тощо. Всього в 1946 р. райкоми КП(б)У і райвідділи МВС розформували 282 винищувальних батальйони, «не вірячи в їх боєздатність»²⁶².

На зміну винищувальним батальйонам з 1948 р., відповідно до спільної постанови Ради Міністрів УРСР і політбюро ЦК КП(б)У від 11 грудня 1947 р., прийшли групи охорони громадського порядку (ГОГП). Обласна нарада старших ГОГП, яких на той час нараховувалось на Рівненщині 1066, і дільничних уповноважених МВС, котрі були їх кураторами, пройшла в Рівному 27-28 липня 1950 р.²⁶³. Серед іншого, вона засвідчила незмінність

²⁶²ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2927 (Постанова бюро Рівненського обкому КП(б)У «Про факти порушення принципу добровільності при створенні винищувальних батальйонів в Олександрійському і Мізоцькому районах Рівненської області», 10 вересня 1946 р.), арк.2,3.

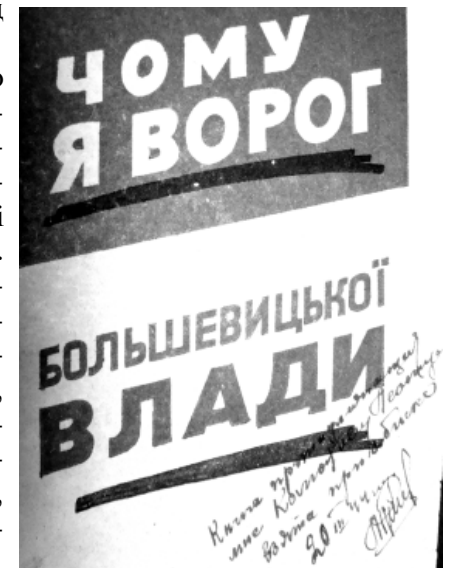
²⁶³ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.103 (Питання МВС і МДБ, 12 січня — 29 грудня 1950 р.), арк.267-274.

«традицій» в діяльності формувань подібного роду, які полягали в «перевищенні своїх прав», «втручанні в роботу виконкомів сільрад і правлінь колгоспів», «порушенні радянського правопорядку».

Не менша, ніж від учасників різноманітних озброєних комуністичною владою формувань, загроза життю, безпеці і власності населення Західної України виходила від представників компартійно-радянської номенклатури — партійних, комсомольських керівників обласного і районного рівнів, радянсько-адміністративних, промислових, транспортних, сільськогосподарських, заготівельних, фінансових, торгівельних кадрів, працівників юстиції, прокуратури, НКВС, НКДБ, НКО та ін. Нами зафіксовані десятки і сотні прикладів зловживання владою з боку тих, хто цю владу представляв і чийм безпосереднім обов'язком був захист людей від беззаконня²⁶⁴.

Кількість визнаних самою компартійною владою переступів закону з боку «радянсько-партійного активу» Рівненщини у першому півріччі 1946 р. становила 162²⁶⁵. У 1947 р. прокуратурою Рівненської області з приводу порушень соціалістичної законності («попрання прав радянських громадян», «необґрунтовані арешти», «огульні затримання» та ін.) внесено 300 протестів, 600 подань, розпочато 316 кримінальних переслідувань²⁶⁶.

Наголосимо, що поведінка «активістів» у районах Рівненської області не була чимось ви-

Обкладинка книги, вилученої під час арешту в березні 1944 р. у голови Тучинської райспоживспілки Леоніда Колохова

²⁶⁴Реабілітовані історією. Рівненська область: Науково-документальне видання. — Кн.2 / Упоряд. А.Жив'юк. — Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. — 612 с.

²⁶⁵ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.1604, арк.31.

²⁶⁶ДАРО, ф.400, оп.1, спр.141, т. II, арк.65.

нятковим, скоріше служила «візитною карткою» для будь-яких представників влади будь-якого району будь-якої області Західної України. Винятком можна вважати якраз людяне ставлення місцевих урядовців до населення.

На перепоні лавини зловживань владою і силою могли б стати органи прокуратури, чийм призначенням був і є контроль за дотриманням закону. Цього, однак, не сталось з двох основних причин: прокуратура з самого початку отримала виразний сигнал від вищого партійного керівництва республіки «не втручатись» і «не стояти на заваді» (прикриття порушень закону перетворювало працівників прокурорських органів у співучасників злочинів); друге – це надзвичайно низький фаховий, загальноосвітній, моральний рівень працівників прокуратури.

На обласній нараді в Рівному 14 січня 1945 р. секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов, почувши апеляцію окремих районних прокурорів щодо утримання під арештом громадян до діючої на той час інструкції РНК СРСР від 8 травня 1933 р., назвав їх «бюрократами» і пообіцяв «притягти до партійної відповідальності». Одночасно з вуст М.Хрущова прозвучав недвозначний сигнал стосовно повної свободи дій органів НКВС-НКДБ: «Якби я був начальником райвідділу НКВС, ви мене, напевно, арештували б, тому що я б вас не слухав». Квінтесенцією вказівок, які роздавав М.Хрущов на нараді, можна вважати його реакцію на інформацію про вбивство резидента НКВС: «Який висновок: винен – не винен, а вішати», «за це представимо до нагороди орденом»²⁶⁷.

Компартійна документація рясніє повідомленнями про злочинну діяльність і бездіяльність прокурорів різного рангу, зафіксованими в різноманітних постановках. Для прикладу наведемо констатацію в постанові бюро Рівненського обкому КП(б)У від 15 червня 1945 р.: «Райпрокурори: Демидівського району – Чернявський, Клеванського – Стрельніков, Дубенського – Мітченко, Березнівського – Лопушенко, не тільки не боролись з порушеннями радянської законності, але й самі брали в них участь, залишившись безкарними»²⁶⁸.

²⁶⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область. – Кн.1. – С.104,131.

²⁶⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2394 (Протокол засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У про факти грубих порушень радянської законності в західних областях УРСР, 18 липня 1945 р.), арк.3.

Показовими щодо якісного складу прокурорських працівників Рівненської області є висновки комісії ЦК КП(б)У, очолюваної секретарем ЦК КП(б)У К.Литвином, що працювала в регіоні в кінці 1949 р. В узагальнюючій довідці комісія визнала, що «політичний рівень ряду керівників надзвичайно низький», бесіди з ними виявили «неприглядну картину» «вражаючої неграмотності, незнання найелементарніших відомостей з області поточної політики, міжнародного становища».

«Прокурор Дубровицького р-ну т. Максименко, – читаємо в довідці, – відповідаючи на задані йому пропагандистом питання, заявив, що Чан-Кай-Ші – це головне місто в Китаї, що Гоміндан – це король чи президент Китаю, що річка Волга тече з Саратовської в Сталінську обл. і зовсім не міг показати на карті частини світу. Прокурор Козинського р-ну т. Колесниченко заявив, що «Короткий курс історії ВКП(б)» має 6 чи 8 глав, на географічній карті він не міг показати, де схід, а де захід, заявивши, що без компаса він цього не може зробити»²⁶⁹.

В іншому місці довідки знаходимо, що прокурор Рівненського району Михайлюк, розглядаючи скарги з квартирних питань, не вдається в обставини справи, «не притримується ніяких існуючих законоположень і, навіть не посилаючись на закон, виносить рішення по адміністративному виселенню людей»²⁷⁰.

Промовисті приклади для політичної, ділової, особистісної характеристики «партійно-радянського активу», працівників правоохоронних органів, у тому числі прокуратури, контингенту винищувальних загонів та ін. можна почерпнути з фондів райкомів КП(б)У.

Зокрема, прокурор Людвипільського району Ф.Афанасьєв рішенням бюро райкому партії від 30 жовтня 1945 р. був виключений з членів ВКП(б) «за моральний побутовий розклад і систематичну пиятику, за варварське ставлення до своєї сім'ї, за втрату класової пильності і зв'язок з чужим елементом, за невиконання рішень райкому КП(б)У і обман бюро обкому КП(б)У, за антипартійне ставлення до роботи щодо виконання хлібозаготівель, за нетактовну поведінку на засіданнях райкому КП(б)У,

²⁶⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4 (Матеріали комісії ЦК КП(б)У по перевірку Рівненської області), арк.26.

²⁷⁰ Там само, арк.38.

який з'явився в нетверезому стані, вигукуючи і ображаючи присутніх на засіданні райкому КП(б)У»²⁷¹.

Одним із нервів «боротьби за село», яку вели радянський режим та структури УПА і ОУН, були хлібозаготівлі. У зв'язку з їх здійсненням секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Фіалковський наголошував на обласній нараді партійного активу, що «багато з партійних, радянських працівників районів і працівників органів НКВС і війська наші» забувають, що мають справу не із «звичайними бандитами», а з «бандитами повстанського характеру». «Коли ми почали заготовляти хліб, оунівці викинули своє гасло – «Весь хліб селянам».

«Будні» хлібозаготівель виглядали так. У Вербському районі районний прокурор та інші працівники, приїхавши в село, забірали хліб, не зважаючи на те, здав селянин хліб чи ні. Зайшовши в один з дворів, прокурор здійняв стрілянину, забрав двох поросят, воза і відправив «трофеї» в районний центр. У Степанському районі секретар райкому, виїхавши в район, напився, влаштував дебош, побив селянина і закінчив «заготівлю хліба» тим, що застрелив домашню козу й поїхав назад до району²⁷².

Драматизм становища селян полягав не тільки в цих істеричних наскоках та їх наслідках. Селяни були оголошені головними і єдиними винуватцями невиконання тих чи інших хлібозаготівельних планів. Покаранням без вини було таборове ув'язнення, але частіше – виселення, разом із сім'ями, за межі України. Лише за постановою ДКО №684 від 29 жовтня 1944 р. із західних областей України було вивезено понад 30 тис. осіб в Комі АРСР, Архангельську, Молотовську та Кіровську області²⁷³. Вивозили і за рішенням місцевих органів. За «підтримку УПА» (невиконання хлібозаготівель цілком оправдувало таке визначення) дозволялося виселяти цілі села.

З 1947 р. основний фронт протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля за домінування в західноукраїнському селі проліг навколо колективізації. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший

²⁷¹ДАРО, ф.69 (Людвипільський райком КП(б)У Рівненської області), оп.1, спр.17 (Протоколи засідань райкому КП(б)У), арк.67.

²⁷²ДАРО, ф.400, оп.1, спр.25, арк.79,80.

²⁷³Україна: політична історія. – С.860.

Плакати, створені у 1946 р. мешканцем с. Миньківці Василем Олійником

розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 1 червня 1948 р. безпосереднім чином пов'язувала «зміцнення морально-політичної єдності бідняцько-середняцьких мас селянства західних областей» і утворення колгоспів з «підризом бази залишків українсько-німецьких націоналістів та їх підпілля»²⁷⁴.

Запеклість протистояння на «колгоспному фронті» між органами радянської влади і структурами націоналістичного підпілля яскраво ілюструє приклад Корецького району Рівненської області. Досвід проведення колективізації сільського господарства в цьому районі, де «партійна організація по-більшовицьки організує роботу», результатом чого стало створення 28 колгоспів, у яких об'єднано 57,1% селянських господарств, відзначався, як позитивний, у вищезгаданій постанові політбюро ЦК КП(б)У 1948 р.²⁷⁵. Такий висновок очевидно суперечив іншій постанові ЦК КП(б)У, підготовленій в квітні 1947 р., «Про порушення принципу добровільності при організації колгоспу в с. Богданівка Корецького району Рівненської області». З неї довідуємось про методи, які забезпечили здійснення «форсованої колективізації» в Корецькому районі. Зокрема, механізм «прискорення» організації колгоспу в Богданівці включав, як з'ясовано в постанові, застосування з боку «партійно-радянського активу» на чолі з секретарем РК КП(б)У такого примусового арсеналу, як залякування й побиття селян, зарахування їх до колгоспу загальним списком, без будь-яких заяв тощо²⁷⁶.

З іншого боку, в листівках-зверненнях до організаторів, членів ініціативних груп і правлінь колгоспів, поширюваних у 1947 р. серед населення Рівненщини, українські повстанці заявляли: «Якщо не покинете цю погану вислужницьку працю на користь ворога, якщо не виступите з ініціативних груп чи правлінь колгоспів, то народ буде вважати вас за найгірших злочинців. А

²⁷⁴Літопис УПА. Нова серія. — Т.3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959. — Київ-Торонто, 2001. — С.325

²⁷⁵Там само. — С.327.

²⁷⁶ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.2342 (Проект постанови ЦК КП(б)У «Про порушення принципу добровільності при організації колгоспу в с. Богданівка Корецького району Рівненської області»), арк.8-11.

до злочинців супроти народу, існує в цілім світі єдиний закон — знищувати їх всякими можливими способами». Тому, «разом із Сталіном, хрущовими, литвинами, слоняями повисните і ви, як повисли вислужники Гітлера і гестапо»²⁷⁷.

З огляду на сказане, протиборотство двох сил за панування над західноукраїнським селом неминуче перетворювалось у своєрідний кривавий «спорт», заручником без шансів на виживання в якому опинялося селянство. Яскравий приклад цьому знаходимо в одній з промов секретаря все того ж Корецького райкому партії Т.Жукова.

Виступаючи на другій обласній партконференції в лютому 1948 р., він рапортував: «Я наведу один з багатьох прикладів класової боротьби під час організації колгоспу ім. Перемоги в селі Черниця, про що казав тов. Бегма, супротив був жорсткий. Куркулі казали, що більшовикам у нашому селі колгоспу не організувати, але коли наш партійно-радянський, комсомольський актив все ж взяв 75 заяв від селян, то бандити вбивають 3-х селян цього села, які подали заяви в колгосп. У відповідь на це ми оформляємо колгосп й беремо курс на суцільну колективізацію цього села, тоді бандити знову вбивають селянина, спалюють 3 господарських будівлі, приміщення сільської Ради й правління колгоспу. У відповідь на це ми завершуємо суцільну колективізацію в цьому селі, тоді бандити знову вбивають найчеснішого колгоспника, а потім роззброюють 8 бійців винищувальної групи й спалюють приміщення винищувальної групи. Бандитів було до 40 чоловік, тобто були об'єднані 4 бандгруппи Гошанського, Межиріцького й Корецького районів»²⁷⁸.

Інакше кажучи, на кожен захід однієї сторони щодо створення і зміцнення колгоспу слідувала негайна реакція протилежної сторони щодо його руйнації. Ціною кожного такого кроку ставали селянські життя.

У випадку ж категоричної відмови з боку селян вступати до колгоспу, вони, як «куркулі, підкуркульники і вороги радянської влади», підлягали ув'язненню, а їх сім'ї — виселенню у відда-

²⁷⁷ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.5040 (Листівка-звернення до організаторів, членів ініціативних груп і правлінь колгоспів), арк.7.

²⁷⁸ДАРО, ф.400, оп.1, спр.140 (Протоколи другої Рівненської обласної партійної конференції, т. I, 28 лютого — 1 березня 1948 р.), арк.134.

лені райони СРСР. Виступаючи на другій облпартконференції в 1948 р. прокурор Рівненської області І.Комолов визнав, що в 1947 р. були допущені порушення радянської законності «в частині викривлення класової лінії: значна частина селян-середняків була зарахована до групи куркулів»²⁷⁹.

«Серйозні недоліки і помилки в колгоспному будівництві Рівненської області» мали місце аж до початку 1950-х рр., що зафіксувала відповідна постанова ЦК КП(б)У, прийнята в лютому 1950 р. на основі доповідної записки секретаря ЦК КП(б)У К.Литвина²⁸⁰.

Шляхом аналізу прийнятих ЦК КП(б)У, його політбюром, секретаріатом, оргбюром, президією впродовж лютого 1944 р. – березня 1957 р. рішень, які стосувались різних аспектів радянської західних областей України (йдеться лише про опубліковані нині документи)²⁸¹, з'ясовуємо, що кожне п'яте з них ніщо інше, як реакція на brutальні порушення «соціалістичної законності» з боку представників місцевих партійних, радянських органів, органів НКВС-НКДБ (МВС-МДБ).

Вдалося виявити також значну кількість аналогічних матеріалів засідань і закритих постанов бюро Рівненського обкому КП(б)У, які відклялись у т.зв. «особливій папці» бюро обкому. Тільки за 1945 р. їх нараховується 24, з них 5 стосуються порушень радянської законності на території області²⁸².

Влітку 1947 р. на ім'я редактора газети «Ізвестія» Л.Ільчова надійшла доповідна записка кореспондента цієї ж газети А.Стекольнікова «Про становище в Рівненській області», в якій повідомлялося про те, «що в Рівненській області мають місце факти грубого порушення радянських законів і Статуту сільськогосподарської артілі, незадовільно здійснюється боротьба із залишками банд українсько-німецьких націоналістів, керівництво сільськими Радами й колгоспним будівництвом» та ін. Допо-

²⁷⁹ДАРО, ф.400, оп.1, спр.141, т. II, арк.66.

²⁸⁰ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4, арк.65,66.

²⁸¹Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. – 652 с.

²⁸²ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2394; спр.1689 (Протокол засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У про проведення обліку робітників і службовців на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських закладах Рівненської області, 1945 р.); спр.2380 (Протокол засідання бюро Рівненського обкому КП(б)У про факти порушення радянської законності і спекуляцію мукою працівниками Вербського району, 17 серпня 1945

відна записка А.Стекольнікова, за рішенням секретаріату ЦК ВКП(б) від 9 липня 1947 р. (контроль за цим рішенням здійснював секретар ЦК ВКП(б) А.Кузнєцов), була передана на розгляд ЦК КП(б)У. «Для пояснення по суті висунутих звинувачень керівництву Рівненської області» секретар Рівненського обкому партії В.Бегма спеціально викликався в ЦК КП(б)У. Окрім того, Рівненську область, відповідно до вказівки першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, відвідала комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським з метою розслідування «фактів порушення соціалістичної законності».

На нашу думку, лист А.Стекольнікова, коли зважити на надто оперативну і надто серйозну реакцію на нього ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, був інспірований шойно присланим в Україну секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем для «прочистки» партійних кадрів, розставлених до того в республіці М.Хрущовим. Секретар Рівненського обкому В.Бегма, тісно пов'язаний з М.Хрущовим ще з 1939 р., і рівненський керівний «партизанський клан», як одне з найпотужніших такого роду утворень в Україні, виявились надто привабливою для цього мішенню. Розпочата атака на рівненську компартійну верхівку зрештою не була доведена до кінця, причиною чому могло стати зняття Й.Сталіним опали з М.Хрущова і відкликання Л.Кагановича з України.

Як би там не було, але документи, що відклялись внаслідок описаної історії, дають до наших рук ключ для аналізу і характеристики тих процесів, що відбувались на Рівненщині впродовж 1944-1947 рр. Особливо, коли зважити на узагальнюючий висновок, сформульований у проекті постанови ЦК КП(б)У, про те, що «Рівненський обком КП(б)У і його перший секретар тов. Бегма терпимо ставився до фактів порушення радянських законів, реагував на них, у ряді випадків, з великим запізненням і виявляв ліберальне ставлення до осіб, що допускали протизаконні дії... В роботі Рівненського обкому партії укорінилась неправильна практика, коли працівників, які скомпрометували себе в одному районі переводять в інший район, з однієї керівної роботи на іншу»²⁸³.

²⁸³ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955, арк.36,37.

Свідченням того, що процес радянзації Рівненщини, попри всілякі «кадрові розборки», так і не позбавився (і не міг позбавитися) своєї «родової вади» — злочинного характеру і методів, є матеріали комісії ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК К.Литвином, яка фронтально вивчала ситуацію в регіоні після усунення восени 1949 р. з посади секретаря обкому КП(б)У В.Бегми.

Підсумовуючи, приходимо до висновку, що з 1944 р. Рівненщина була перетворена керівництвом КП(б)У, республіканських силових структур на своєрідний «полігон», де відпрацьовувались технології упокорення Західної України, що обернулось гуманітарною трагедією для населення регіону.

ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1944-1952 РОКАХ: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РАДЯНСЬКИХ І НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ДАНИХ

Проблема з'ясування кількісних втрат населення Західної України в час та після Другої світової війни залишається нерозв'язаною в історіографії, що стоїть на заваді історичному аналізу та породжує політичні спекуляції. Як один з можливих шляхів вирішення питання пропонуємо узагальнення регіональної (обласної) компартійної статистики та порівняння її з даними регіональних (крайових) оунівських проводів. У пропонованому територіальному та хронологічному розрізі тема практично не відображена в історіографії, за винятком одинокої студії С.Макарчука, з якою він виступив на п'ятому міжнародному науковому семінарі «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», що відбувся 27-29 квітня 1999 р. у Луцьку²⁸⁴. С.Макарчук, однак, розглядав проблему втрат населення в розрізі не адміністративного, а історичного регіону, як також в інших за наші хронологічних рамках. Джерельну базу пропонованої студії склали документи Рівненського обкому КП(б)У, які зберігаються в ЦДАГОУ і ДАРО; документи крайового проводу ОУН на ПЗУЗ, що походять з ГДА СБУ; як також документальні публікації, котрі відображають втрати населення Рівненської області в означений період. Метою статті є з'ясування кількісних втрат (неповоротних і загальних) населення Рівненської області в 1944-1952 рр.; визначення ступеня достовірності статистики людських втрат, яку вели обком КП(б)У, органи внутрішніх справ і держбезпеки та крайовий провід ОУН на ПЗУЗ.

Для початку зауважимо, що хронологічні рамки нашого дослідження визначені від часу відновлення радянської влади на Рівненщині (лютий 1944 р.) до часу ліквідації крайової організаційної структури націоналістичного підпілля та здійснення останніх масових вислань з території області (1952 р.). Таким чи-

²⁸⁴Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр. / С.Макарчук // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. – Варшава, 1999 // <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/makarchuk.htm>

ном, поза рамками нашого розгляду залишилися жертви нацистського окупаційного режиму, жертви польсько-українського конфлікту та інші жертви, які мали місце до лютого 1944 р. (як подає С.Макарчук, у Рівненській області за час німецької окупації було вбито 175.133 особи – 15,4% від довоєнної чисельності населення)²⁸⁵.

Розгляд кількісних втрат населення Рівненщини з лютого 1944 р. варто розпочати з тих категорій, які були не прямими, а опосередкованими жертвами протистояння структур радянської влади і українських військових формувань та націоналістичного підпілля. З березня 1944 р. на території Рівненщини розпочалася масова мобілізація до Червоної армії чоловічого населення призовного віку. Окрім поповнення лав РСЧА, мобілізація мала на меті, як слідує з цілком таємної постанови ДКО СРСР, позбавлення УПА кадрового резерву з місцевого населення²⁸⁶. Восени 1944 р. ДКО СРСР пішов далі, запровадивши своєю постановою від 25 жовтня призов до Червоної армії громадян 1927 року народження, тобто 17-ти і навіть 16-літніх юнаків²⁸⁷.

У лютому 1944 – лютому 1945 рр. до РСЧА на Рівненщині мобілізовано 115.822 особи²⁸⁸. Найменше мобілізованих було в межах сучасних Здолбунівського й Рокитнівського районів, де раніше мобілізацію провели відповідно УПА та радянські партизани. За даними «Книги пам'яті Рівненської області» 25.907 мешканців області, мобілізованих у 1944-1945 рр. (22,4%, або кожен п'ятий)²⁸⁹, загинули на фронті²⁹⁰. Однак це число не вичерпує кількості втрат серед рекрутів: значна частина з них були заарештовані під час «фільтрації» в тилкових округах і загинули в ув'язненні. Окрім того, 13.517 чоловік мобілізовано й відправ-

²⁸⁵ Там само. р.).

²⁸⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. – Кн.2. – С.547,548.

²⁸⁷ ДАРО, ф.400, оп.1, спр.20, арк.46-48.

²⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т.4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. – Кн.1: 1943-1945. – Київ-Торонто, 2002. – С.326

²⁸⁹ «Книга пам'яті» в багатьох випадках не подає року мобілізації.

²⁹⁰ Підраховано за: Книга пам'яті України: Рівненська область. – Т.1: Рівне, Березнівський район, Володимирецький район, Гошанський район, Дубенський район, Дубровицький район. – Львів: Каменяр, 1994. – 696 с.; Т.2: Зарічненський район, Здолбунівський район, Корецький район, Костопільський район, Млинівський район. – Львів: Каменяр, 1995. – 640 с.; Т.3: Острозький район, Радивилівський район, Рівненський район, Рокитнівський район, Сарненський район. – Львів: Каменяр, 1995. – 648 с.; Т.4. – Львів: Каменяр, 1994. – 1998. – 164 с.

лено на роботу в промисловості²⁹¹ (в основному на Донбас), яка їх кількість померли від виснаження і хвороб, немало осіли на новому місці.

Наслідком розв'язання польсько-українського конфлікту на Західній Волині і в Галичині «по-радянськи» стало переселення, відповідно до угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення, з цієї території до Польщі етнічних поляків. Начальник УМДБ Рівненської області Ф.Цветухін доповідав у МДБ УРСР, що станом на 1 серпня 1946 р. з території області виїхало до Польщі 70.060 польських мешканців²⁹².

Навесні 1947 р., згідно чехословацько-радянського договору від 10 липня 1946 р., відбувся організований виїзд з Рівненської області до Чехословаччини чеського населення. Як інформував ЦК КП(б)У відповідальний Рівненського обкому КП(б)У за розміщення репатріантів, станом на 23 березня 1947 р. на виїзд з Рівненської області було зареєстровано 6.265 чеських господарств, що нараховували 19.663 особи²⁹³, які незабаром покинули українську територію.

Найчисельнішими виявились втрати населення Рівненської області (як вбитими, так і ув'язненими та висланими) внаслідок ліквідації радянськими каральними органами підпілля ОУН та формувань УПА, захоплення і арешту їх членів. Відомі два підсумки цих втрат, що походять від керівництва Рівненського обкому КП(б)У в особі його першого секретаря В.Бегми.

Перше узагальнення зроблене в звітній доповіді «про боротьбу з бандами українсько-німецьких націоналістів у Рівненській області за період з лютого 1944 року по 20 лютого 1945 року», поданій 25 лютого 1945 р. В.Бегмою та начальником УНКВС Рівненської обл. В.Трубніковим до ЦК КП(б)У. Очевидно, що вказана доповідь, з'явилась у висліді обласних нарад секретарів райкомів КП(б)У, начальників райвідділів НКВС і НКДБ, які

²⁹¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т.4. – Кн.1. – С.327.

²⁹² Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. – Т.2. – С.866.

²⁹³ Боршевич В. Виселення чехів з Рівненщини у 1947 році: причини, масштаби, наслідки / В.Боршевич // Друга світова війна і доля народів України: тези доповідей Третьої всеукраїнської наукової конференції. – К.: Зовнішторгвидав, 2008. – С.68-70.

відбулись у Рівненському обкомі КП(б)У з участю першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрушова 14 січня²⁹⁴ та 17 лютого 1945 р.²⁹⁵. Виступаючи на нараді 14 січня, М.Хрушов звернувся до В.Бегми з категоричною вимогою: «Тов. Бегма, ставлю перед НКВС, НКДБ – візьміться за цю справу, будете відповідати за це, далі терпіти не будемо. Партія вам довірила область, будьте добрі прозвітуватись перед партією, забезпечити керівництво і забезпечити вплив нашої партії на маси і розгром ворогів, які заважають встановленню радянського порядку»²⁹⁶.

Наступного, після подачі доповіді, дня, тобто 26 лютого 1945 р., прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 10.I.1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України», де відзначено, що «найбільш організовано й успішно» вона проходить в Рівненській обл.²⁹⁷. Такий висновок ЦК КП(б)У опирався, на нашу думку, на цифрове вираження «досягнень» рівненського керівництва, наведених у його звіті, тому ці цифри вимагають ретельної перевірки.

Іншою узагальнюючою реляцією В.Бегми про успіхи в «запеклій боротьбі з бандами УПА й оунівським підпіллям» на території Рівненської обл. в 1944-1947 рр. стало його пояснення від 27 липня 1947 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича з приводу доповідної записки кореспондента газети «Ізвестія» А.Стекольнікова, в якій викривались порушення соціалістичної законності в Рівненській обл.²⁹⁸.

Суттєвою, з огляду на достовірність наведених у пояснюючій записці В.Бегми даних, є передісторія її появи. Влітку 1947 р. на ім'я редактора газети «Ізвестія» Л.Ільчова надійшла доповідна записка кореспондента цієї ж газети А.Стекольнікова «Про становище в Рівненській області», в якій повідомлялося про те,

²⁹⁴ДАРО, ф.400, оп.1, спр.50 (Стенограма обласної наради секретарів райкомів КП(б)У, голів райвиконкомів, начальників РВ НКВС і НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У з участю тов. Микити Сергійовича Хрушова, 14 січня 1945 р.), арк.1-118.

²⁹⁵ДАРО, ф.400, оп.1, спр.51 (Стенограма обласної наради секретарів райкомів КП(б)У, начальників РВ НКВС і НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У з участю тов. Микити Сергійовича Хрушова, 17 лютого 1945 р.), арк.1-76.

²⁹⁶ДАРО, ф.400, оп.1, спр.50, арк.108.

²⁹⁷Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. – С.137.

²⁹⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955, арк.1-24.

«що в Рівненській області мають місце факти грубого порушення радянських законів і Статуту сільськогосподарської артілі, незадовільно здійснюється боротьба із залишками банд українсько-німецьких націоналістів, керівництво сільськими Радами й колгоспним будівництвом» та ін. Доповідна записка А.Стекольнікова, за рішенням секретаріату ЦК ВКП(б) від 9 липня 1947 р. (контроль за цим рішенням здійснював секретар ЦК ВКП(б) А.Кузнецов), була передана на розгляд ЦК КП(б)У. «Для пояснення по суті висунутих звинувачень керівництву Рівненської області» секретар Рівненського обкому партії В.Бегма спеціально викликався в ЦК КП(б)У. Окрім того, Рівненську область, відповідно до вказівки першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, відвідала комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським (до її складу ввійшли заступник секретаря ЦК КП(б)У О.Стоянцев, голова партійної колегії при ЦК КП(б)У С.Кравченко, заступник міністра держбезпеки УРСР М.Поперека й редактор газети «Радянська Україна» Л.Паламарчук) з метою розслідування «фактів порушення соціалістичної законності».

На нашу думку, лист А.Стекольнікова, коли зважити на надто оперативну і надто серйозну реакцію на нього ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, був інспірований щойно присланим в Україну секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем для «прочистки» партійних кадрів, розставлених до того в республіці М.Хрушовим. Секретар Рівненського обкому В.Бегма, тісно пов'язаний з М.Хрушовим ще з 1939 р., і рівненський керівний «партизанський клан», як одне з найпотужніших такого роду утворень в Україні, виявились надто привабливою для цього мішенню. Розпочата атака на рівненську компартійну верхівку зрештою не була доведена до кінця, причиною чому могло стати зняття Й.Сталіним опали з М.Хрушова і відкликання Л.Кагановича з України.

Інакше кажучи, задля свого виправдання в тій ситуації В.Бегма мав навести достатні аргументи у вигляді відповідних фактів і цифр, тому підсумкові «здобутки» перемог над націоналістичним підпіллям станом на середину 1947 р. вимагають не менш скрупульозного аналізу, ніж дані, зафіксовані на початку 1945 р. З іншого боку, вказані джерела існують і мають бути взяті до уваги, зрозуміло, що за умови їх критичного розгляду, в тому числі шляхом співставлення. Останнє уможливило структура обох

обкомівських інформацій, які подано за роками, починаючи з 1944 р. Таким чином, можна порівняти цифри за цей рік у редакціях початку 1945 р. і середини 1947 р.

У звіті про ситуацію в Рівненській області, поданому на початку 1945 р., повідомлялося, що з лютого 1944 р. по 20 лютого 1945 р. загальні втрати ОУН та УПА в Рівненській області становили вбитими 15.306 чоловік, захопленими і заарештованими – 18.066. Окрім того, захоплено і заарештовано 1.246 «бандпосібників», затримано 13.136 дезертирів і тих, що ухиляються від мобілізації, 6.913 чоловік вийшло з повинною²⁹⁹. В сумі ці цифри склали 54.667 чоловік.

Зрозуміло, що до числа «бандитів» потрапили тисячі людей, яких убили чи арештували за підозрою. «Ми вбивати можемо багато, а що це за люди..., – відверто ділився на обласному партійному активі наприкінці 1944 р. секретар Демидівського райкому КП(б)У Г.Кодак. – Питання так стоїть – бандитів потрібно ліквідувати, але потрібно знати, кого вбили, а у нас є випадки, що на сім'ї червоноармійців кажуть, що вони бандерівці, на інвалідів Вітчизняної війни кажуть, що він бандерівець... Якщо зведення не дали, що нікого не вбили, то звідси кажуть – значить нічого не робили. Партія і Уряд звернення випустили, щоб бандити з повинною йшли, а ми стараємося рахувати, скільки ми вб'ємо»³⁰⁰.

Окрім приписок у вигляді розширення «бандконтингенту» за рахунок випадкових жертв, у звіті наявні також арифметичні приписки: коли скласти наведену кількість вбитих членів ОУН і УПА за хронологічними періодами (лютий – червень 1944 р. – 6.030 чоловік; червень 1944 – січень 1945 рр. – 5.311 чоловік; січень – 20 лютого 1945 р. – 1.925 чоловік), отримуємо цифру 13.266 чоловік, тоді коли в звіті, як підсумкова, фігурує цифра 15.306 чоловік (саме цю кількість вбитих вказує у своїй статті С.Макарчук, обходячи увагою наявне в документі розходження в 2.040 людей у сторону завищення загальної кількості вбитих). Невідповідність цифр з'ясовуємо також при співставленні кількості вбитих за 1944 р.: у документі 1945 р. – це 11.341 чо-

²⁹⁹Літопис УПА. Нова серія. – Т.4. – Кн.1. – С.326.

³⁰⁰ДАРО, ф.400, оп.1, спр.25 (Стенограма наради обласного партійного активу, 13 грудня 1944 р.), арк.56.

ловік, у документі 1947 р. – 13.111 (завищення у 1947 р. на 1.770 чоловік).

У документі 1947 р. арифметичні помилки, допущені авто-рами в підрахунках даних, як це видно з таблиці 1 і приміток до неї, носять системний характер, що суттєво знижує довіру до них.

Таблиця 2

Роки	Ліквідовано банд-боївки і оунівських організацій	Частково розгромлено банд-боївки і оунівських організацій	Вбито бандитів і членів ОУН	Затримано бандитів і членів ОУН	Затримано дезертирів і нелегалів – резерв УПА	З'явилося з повинною – результат масової роботи	Всього ліквідовано	Віслано за межі УРСР
1944	66	36	13.111	15.421	11.656	3.854	44.042	3.472
1945	132	97	7.389	7.809	6.698	5.700	27.594 ¹	3.259
1946	71	103	1.252	3.644	659	957	5.903 ²	882
1947	30	58	330	150	150	203	1.203 ³	570
Всього	309 ⁴	289 ⁵	22.082	27.024	19.163	10.714	77.742 ⁶	8.183

Примітки

¹ Сума в рядку (без бандбоївки і організацій) має бути 27.596.

² Сума в рядку (без бандбоївки і організацій) має бути 6.512.

³ Сума в рядку (без бандбоївки і організацій) має бути 833.

⁴ Сума в стовпці має бути 299.

⁵ Сума в стовпці має бути 294.

⁶ Сума в рядку (без бандбоївки і організацій) і в стовпці (виправленому відповідно до приміток 1-3) має бути 78.983 (сума в стовпці невиправленому – 78.742).

Якщо скласти цифри, наведені в документі 1947 р., у Рівненській області за 1944 – першу половину 1947 р. вбито вояків УПА і членів ОУН 22.082, затримано 46.187, з'явилося з повинною 10.714 (разом 78.983 особи)³⁰¹.

17 грудня 1947 р. секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко направив секретареві ЦК ВКП(б) А.Кузнецову інформацію про реакцію ЦК КП(б)У і Рівненського обкому на доповідну записку кореспондента газети «Ізвестія» А.Стекольниково про порушення соціалістичної законності в Рівненській обл.³⁰². У ній повідомлялося, що внаслідок роботи, проведеної партійними

³⁰¹ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955, арк.7.

³⁰²Так само, арк.79-83.

організаціями та органами МДБ Рівненської обл. за останні п'ять місяців (серпень – грудень 1947 р.), арештовано, вбито і з'явилося з повинною 1.724 «бандити і члени підпільних націоналістичних організацій»³⁰³. Тобто, враховуючи попередню цифру, на кінець 1947 р. в Рівненській обл. було ліквідовано й арештовано 80.707 осіб, приналежних до ОУН і УПА³⁰⁴.

Недавно співробітником ГДА СБУ О.Іщуком опубліковані особисті записи В.Галаси-«Орлана», датовані літом 1952 р. В них В.Галаса систематизував та підсумував дані про свою роботу за період 1948-1952 рр., коли він очолював крайовий провід ОУН(б) на Північно-західних українських землях, в тому числі дані щодо загиблих підпільників. Неповний реєстр керівника крайового проводу включає 974 члени визвольного підпілля, які загинули впродовж серпня 1948 – червня 1952 рр.³⁰⁵.

Дані В.Галаси ніби продовжують хронологічний реєстр жертв (вбитих, заарештованих та тих, що склали зброю), понесених учасниками національно-визвольного руху на Рівненщині. Разом з цифрами, зафіксованими в документах Рівненського обкому КП(б)У на кінець 1947 р., вони складають 81.681 особу. Тут, однак, потрібно зауважити, що дані В.Галаси включають не лише Рівненську обл., а весь регіон Волині – Полісся, як також ту обставину, що він навів кількість лише загиблих та кількох захоплених підпільників, без більшості інших заарештованих та тих, хто вийшов з повинною.

³⁰³Так само, арк.82.

³⁰⁴Включення до загального числа втрат серед населення Рівненської обл. учасників ОУН і УПА, що вийшли з повинною, можна мотивувати таким чином. У довідці заступника начальника управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР підполковника А.Задої, підготовленої в Рівному 26 квітня 1945 р., вказано: «Бандити призовного віку, які з'явилися з повинною, після їх допиту про бандоунівське підпілля, направляються у військкомати для направлення в Червону Армію, особи непризовного віку, після відповідної їх політичної обробки, направляються за місцем проживання з взяттям на оперативний облік у РВ НКВС... Особи, які з'явилися в органи НКВС і про їх явку до нас невідомо їх оточенню, – вербуються в якості агентів... Командний склад УПА і керівний склад ОУН, який з'явився з повинною, обов'язково використовується органами НКВС для розкладницької роботи серед бандитів й націоналістично налаштованого населення... З числа бандитів, що з'явилися з повинною створені бойові групи». Таким чином, перед учасниками УПА і ОУН, які вийшли з повинною, окрім мобілізації до РСЧА, фактично було дві «перспективи»: перша і основна – це їх агентурна розробка, використання і прикриття органами НКДБ-МДБ; у разі ж, коли вони не становили (чи вже не становили) агентурного інтересу, радянські каральні органи цілком усвідомлено лишали їх напризволяще, прирікаючи майже на неминучу смерть, як зрадників, від рук СБ.

³⁰⁵Ішук О. Діяльність проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях у 1948-1952 роках / О.Ішук. – К., 2009. – С.29.

В.Галаса подає також загальну кількість жертв учасників визвольного руху від осені 1943 до серпня 1948 рр., зазначаючи, що за цей час у боротьбі з більшовиками загинуло біля 10 тис. людей, в основному учасників УПА³⁰⁶. Тобто, сумарна цифра загиблих за 1943-1952 рр. у В.Галаси складає близько 10.974 осіб, що більш, ніж вдвічі, менше за радянські дані загиблих по Рівненській обл. (понад 23.750 чоловік, враховуючи приблизну цифру за другу половину 1947 р.³⁰⁷ та цифру, наведеною В.Галасою за 1948-1952 рр.). До того ж дані В.Галаси стосуються не лише Рівненської обл., а усієї Волині та українського Полісся, та включають втрати, понесені ОУН і УПА до звільнення Рівненщини радянськими військами, що дозволяє оцінювати співвідношення двох чисел, як 1:4, а то й 1:5.

Вважаємо, що ставити під сумнів дані однієї чи іншої сторони, виходячи з непропорційності зафіксованих ними неворотних втрат немає достатніх підстав. Наявне розходження виступає, на нашу думку, свідченням лише одного: крайовий провідник ОУН(б) на ПЗУЗ В.Галаса до числа загиблих відніс виключно членів УПА і ОУН, тоді як секретар Рівненського обкому КП(б)У В.Бегма наводив цифру, що включала всіх загиблих під час проведення військових, чекістсько-військових, агентурних операцій на території Рівненщини. Звідси робимо висновок, що поруч з одним загиблим вояком УПА чи членом ОУН, у 1944-1952 рр. на території області полягло троє-четверо «симпатиків» цих структур, чи вбитих за підозрою або випадково людей.

Окрім втрат, понесених на Рівненщині підпіллям ОУН і формуваннями УПА, з її меж у 1944-1952 рр. відбувались регулярні вислання сімей членів цих структур, запідозрених у приналежності до них, та інших категорій нелояльних щодо влади осіб.

Довідка першого спецвідділу МВС УРСР від 16 травня 1947 р. про вислання сімей учасників УПА із західних областей України

³⁰⁶Там само. – С.28.

³⁰⁷За нашими підрахунками, число вбитих від загальної кількості втрат ОУН і УПА складало, виходячи з даних 1945 і 1947 рр., 38,8-38,9%. Якщо взяти ці відсотки від загальних втрат за другу половину 1947 р. (1.724 особи), то отримаємо майже 700. Разом з кількістю загиблих впродовж лютого 1944 – липня 1947 рр. – 22082 (дані Рівненського обкому КП(б)У), та впродовж серпня 1948 – червня 1952 рр. – 974 (дані В.Галаси), це складає 23.756.

станом на 15 травня того ж року в розрізі Рівненської обл. містить такі дані³⁰⁸:

Таблиця 3

Найменування УМВС	Всього виселено сімей за період 1944-1946 р.р.	Розглянуто справ Особого Нарядо при МВС СРСР	Знаходиться на розгляді Особі Наряди при МВС СРСР	Знаходиться в УМВС на дослідванні і доформуленні	Знаходиться на виванку (в прокуратурі і УББ)	Припинено УМВС (внаслідок смерті)
Рівненської обл.	2.991 – 7.345	2816	72	80	18	5

21 жовтня 1947 р. відбулась наймасштабніша акція з вислання українців, які матеріально або морально підтримували збройний опір проти радянської влади. Зі звіту першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У В.Бегми першому секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичу про наслідки проведеної операції відомо, що кількість висланих з області сімей перевищила планову³⁰⁹:

Таблиця 4

Предбачалось виселити по плану		Виселено
сімей	3.810	3.829
осіб	13.165	11.563
З них сімей засуджених	2.236	2.103
вбитих	1.003	1.215
нелегалів	571	511
В т.ч. сімей куркулів	202	614
з цієї кількості:		
чоловіків	2.935	2.644
жінок	5.791	5.096
дітей до 15 років	4.439	3.823

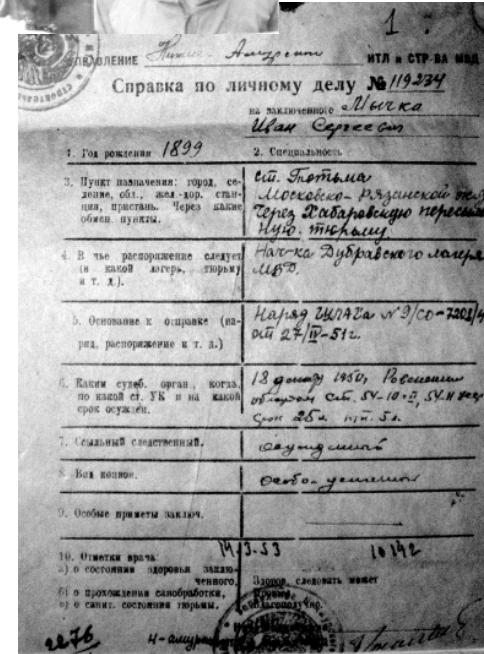
За узагальненими даними начальника Державного архіву МВС України Н.Платонової, з території Рівненської обл. за пе-

³⁰⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4963 (Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, інформації сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У, секретарів обкомів КП(б)У, міністра внутрішніх справ УРСР про порядок використання земель і майна, залишеного після виселення сімей націоналістів і бандитів, 17 березня – 22 листопада 1947 р.), арк.6-8.

³⁰⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1700 (Довідки, інформації про хід виконання рішень ЦК КП(б)У від 10.01, 26.02, 30.10.1945 р. з питань боротьби з українсько-німецькими націоналістами в Рівненській області, 1945 р.), арк.330,331.

ріод 1944-1952 рр. примусово вислано у віддалені регіони СРСР 33.975 членів сімей учасників українського національно-визвольного руху³¹⁰. Цю цифру підтверджує довідка МВС УРСР і прокуратури УРСР в ЦК КПУ про колишніх спецпоселенців від 20 травня 1971 р., деталізуючи перелік категорій осіб, що підлягали висланню. В ній зазначено, що згідно постанов Особі наради при НКВС-МВС СРСР у 1944–1952 рр. з території західних областей УРСР були вислані на спецпоселення у східні області СРСР сім'ї українських націоналістів, бандпосібники та члени їх родин, куркулі-націоналісти з сім'ями, а також сектанти-єговісти та інші. Зокрема, з Рівненської області вислано 33.975 чоловік³¹¹.

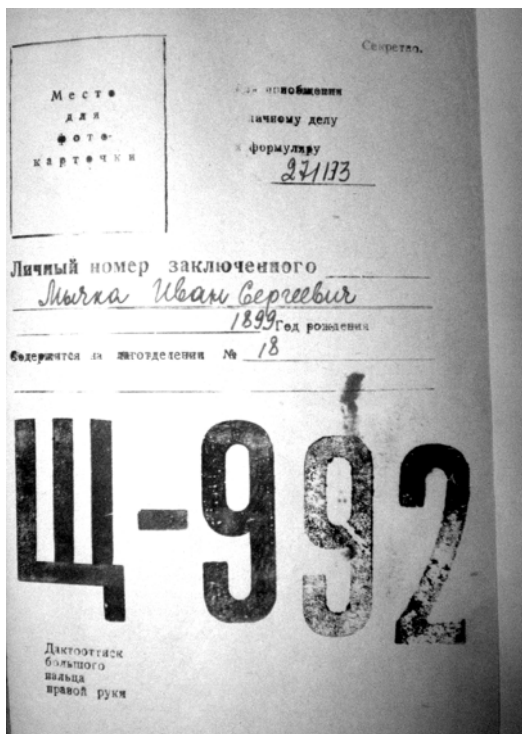

Довідка-наряд про етапування в 1951 р. у Дубравлаг Івана Мички

Таким чином, кількість висланих за межі Рівненщини в 1944-1952 рр. (33.975 людей) становить 41,6% від кількості вбитих, заарештованих та тих, що вийшли з повинною на її території учасників національно-визвольного руху (81.681 людина), а в сумі ці цифри складають 115.656 людей.

³¹⁰Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті – 60-ті роки ХХ-го ст. (за документами Державного архіву МВС України) / Н.Платонова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №1. – С.96.

³¹¹ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.637, арк.35,36.

Особистий номер ув'язненого Івана Мички

було 3.973 людини. Дані за наступні роки не виявлені.

Варто зауважити, що неповоротні радянські втрати, порівняно з втратами підпілля (за В.Галасою) — це 29,3%; порівняно з радянськими даними — близько 13,5% від втрат підпілля.

Склавши отриману цифру жертв націоналістичних структур з цифрою жертв структур радянських, отримаємо далеко не вичерпний, але від цього не менш трагічний підсумок втрат населення в Рівненській обл. — 119.629 людей. Навіть у такому вигляді він значно перевищує введене до наукового обігу «округлене» за 1944 — початок 1950-х рр. число «вбитих у ході радянських каральних акцій повстанців та підпільників УПА разом з вивезеними «бандпосібниками», а також з тими, хто не повернувся з примусових робіт у Німеччині, з вояками УПА, які

³¹²ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4955, арк.8.

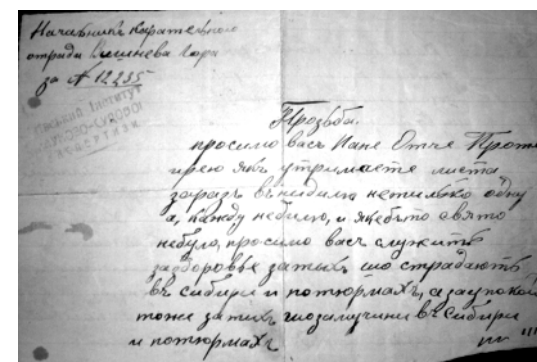
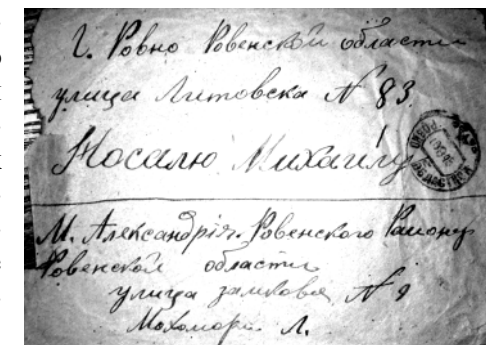
До втрат населення області внаслідок дій радянських структур потрібно додати людські втрати внаслідок ліквідації підпіллям ОУН та формуваннями УПА радянського активу. За даними Рівненського обкому КП(б)У тільки в лютому 1944 — липні 1947 рр. неповоротні втрати на території області «радянсько-партійного активу й працівників МВС і МДБ» становили 3.217 чоловік. Окрім цього, 756 осіб «радянсько-партійного активу в боротьбі з бандами» було поранено³¹² Тобто, разом вбито і поранено в 1944-1947 рр.

прорвалися у західні країни, з вбитими каральною службою УПА мирними жителями», яке по Рівненській і Волинській областях нібито складає 90 тис. чоловік³¹³. Вказані дані складно аналізувати, оскільки не оприєвлена методика їх отримання.

Додамо, що включно з виселеним польським і чеським населенням та полеглими на фронті призовниками 1944-1945 рр., але без тих, хто помер чи був ув'язнений у тилу, або став жертвою трудової мобілізації, загальна цифра втрат серед жителів Рівненщини за 1944-1952 рр. виростає до 235.259 людей (з них, як мінімум, 52.874 людини складають неповоротні втрати), що дає підстави вести мову про соціальну, або ж гуманітарну катастрофу, яку пережив регіон в означений період³¹⁴.

³¹³Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр.

³¹⁴За визначенням Вікіпедії, гуманітарна катастрофа — це стан суспільства, який характеризується загрозою його знищення в результаті міграцій, голоду, втрати моральних орієнтирів, епідемій і насильства стосовно мирного населення. Гуманітарна катастрофа може спалахнути в місцевості, де ведуться бойові дії, в такому випадку мирним жителям, які бажають залишити цю територію, надається «гуманітарний коридор». Для десятків тисяч мешканців Рівненщини цей «гуманітарний коридор» у 1944-1952 рр. закінчувався ГУЛАГом.

Анонімне звернення до протоієрея Івана Мосала щодо здійснення ним церковних служб за здоров'я ув'язнених у тюрмах і за упокій померлих

**«ДЕРМАНСЬКА ТРАГЕДІЯ»:
ДО ПРИЧИН, СКЛАДОВИХ, ТЕХНОЛОГІЇ І НАСЛІДКІВ
ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ КАМПАНІЙ НОМЕНКЛАТУРИ
КПУ І КДБ ПРОТИ «УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО
НАЦІОНАЛІЗМУ»**

Працюючи над матеріалом про «Дерманську трагедію», довелося тривалий час студіювати в Рівненській обласній бібліотеці радянські книги, газетні й журнальні публікації, що стосувалися повоєнних подій у селі. Повернувшись з книгосховища з «енним» нашим замовленням, черговий бібліотекар передала запитання, поставлене їй працівниками, які розшукували книги: що це маніяк не дає їм спокою? В першу мить подумалося, що йдеться про кількість замовлених книг. І лише за тим знайшлась відповідь: справа не в кількості, а в назвах.

Убивці, Виродки, Вирване серце, Плем'я упирів, Продай душі, Ті, що канули в пітьму, Поета розстріляли надвечір, Розстріляні ночі — це лише дециця титулів з тих книг, які ми замовляли. Класичний набір для найменування маскультової продукції жахить, така собі «лякалка по-радянськи». А ще — ключ до свідомості й підсвідомості радянської дівчорі і молоді: жовтенят, піонерів, комсомольців, учнів, студентів... Надто рясно було таких назв, щоб залишити це випадкові.

Як відомо з курсу психіатрії, маніяк — це людина з хворобливим станом психіки, для якої характерне зосередження свідомості й почуттів на якійсь одній ідеї. В нашому випадку такою ідеєю-фіксом, яку компартійна номенклатура намагалася (зазначимо — не без успіху) імплантувати в свідомість радянського загалу, найперше молоді, стала боротьба з УБН — українським буржуазним націоналізмом.

Пропагандистські кампанії, які здійснювалися компартійною номенклатурою УРСР з метою викриття злочинів українських буржуазних націоналістів у 1940-х-1980-х рр., стали іманентною складовою тодішнього правлячого режиму. Дефініція «український буржуазний націоналізм» упродовж майже як півстоліття визначала основний орієнтир для ведення пропагандистського наступу компартійною номенклатурою: українська

самостійність як ідея, українські націоналістичні сили як її оборонці, правлячі кола буржуазних країн як союзники українських націоналістів. Головний тактичний прийом, застосований радянською пропагандою, полягав у дискредитації самостійницької ідеї шляхом дискредитації її носіїв, що мало досягатися через викриття кривавих злочинів і цілковитого морального виродження націоналістів.

Ідеологічні кампанії проти «УБН» в різний час були розраховані на вирішення комплексу практичних завдань: за їх допомогою компартійна номенклатура намагалася усунути зі сфери публічного життя в УРСР своїх політичних опонентів — націоналістичні партії і групи та їх лідерів; завоювати маси, сформувавши стійку відразу до націоналізму, найперше в молодого покоління українців; розкручувати маховик «холодної війни», звинувачуючи уряди західних країн у потуранні та пособництві українській націоналістичній еміграції; створити заслін проникненню в Україну антикомуністичних ідей із сусідніх до неї країн «народної демократії».

Задля реалізації цих планів були задіяні різноманітні структури: партійні комітети, комсомол, держбезпека, преса, радіо, школа, вузи, місцеві органи влади, громадські організації, науковці. З'явився обширний пласт псевдонаукової літератури та політичної публіцистики, який до сьогодні становить безальтернативний дискурс проблеми «УБН» і продовжує жити викривальний пафос послідовників її «ідеолога» Дмитра Мануїльського³¹⁵.

Випадок Дерманя яскраво розкриває складові, специфіку, технологію викривальних пропагандистських кампаній, спрямованих проти «УБН» з боку номенклатури КПУ-КДБ. Їх натхненники використали топонім «Дермань» як знаковий у цьому контексті (історія з «дерманськими криницями» стала «символом віри» для всіх поборників буржуазного націоналізму). Зважаючи на особливості свого національно-культурного й суспільно-політичного розвитку, Дермань був приречений перетворитись на об'єкт для проведення владою життєво необхідного їй соціального експерименту шляхом конструювання нової історичної ідентичності села.

³¹⁵Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини / Д.Мануїльський. — Київ, 1946.

Отже, чому саме Дермань виявився в епіцентрі ідеологічної боротьби, яку провадила влада проти «УБН»?

Якщо не вичерпну, то посутню відповідь на це питання ми знайшли в «Довідці на села Устенське 1 і 2 Мізоцького району Рівненської області», підготовленої ще 15 червня 1950 р. заступником начальника відділу 2-Н УМДБ Рівненської області майором Журавльовим³¹⁶. У 1957 р. оригінал довідки знаходився в Мізоцькому райапараті УКДБ і, очевидно, служив для його працівників практичним керівництвом в оперативній роботі. Згаданий документ достатньо промовистий для того, щоб цитувати його дослівно:

«Села Устенське 1 і 2, які раніше мали назву Дермань, Мізоцького району до останнього часу є найбільш враженими бандоуні-вським підпіллям у Рівненській області (курсив авт.). Ці села є суміжними.

В названих селах нараховується до 1000 селянських господарств, які в своїй більшості є середняцькими. В селі Устенське 2 є жіночий монастир (до 1946 р. монастир був чоловічим - авт), за Польщі була українська гімназія, а з возз'єднанням Західних областей України з УРСР на базі гімназії створена середня школа.

Наявність гімназії в селі Дермань за Польщі, де серед учнів проводилась велика виховна робота в дусі українського націоналізму, дала значну кількість інтелігенції з числа місцевих жителів, багато з яких стали активними учасниками ОУН (курсив авт.).

У перший період окупації німцями території України, коли діяльність ОУН набула широкого розгортання, багато жителів сіл Устенське 1 і 2, в тому числі й місцева інтелігенція, пішли в бандитські формування ОУН-УПА, де зайняли керівне становище.

З сіл Устенське 1 і 2 в різний час, за далеко неповними даними, починаючи з 1941 року, пішло в підпілля ОУН і банди УПА понад 600 чол. (курсив авт.), в тому числі: з села Устенське 1 – до 300 чоловік і з Устенське 2 – 350 чоловік.

З числа жителів сіл Устенське 1 і 2 була велика кількість керівників оунівського підпілля (курсив авт.).

В селі Устенське 2 в 1941 році (тут, очевидно, описка; насправді йдеться про 1944 р. - авт.) тривалий час знаходився член Головного «проводу» ОУН – Кук під кличкою «Леміш», а також

³¹⁶ГДА СБУ, Рівне, спр.19120 (Архівно-кримінальна справа Шевчука Василя Сидоровича), т.1, арк.16-18.

систематично там знаходились т.зв. зам. командуючого південної групи УПА під кличкою «Докс», ліквідований в 1944 році. Останній був одружений з місцевою жителькою Шавронською Лідією Гаврилівною (арештована), і т.зв. командир дивізії УПА під назвою «Холодний Яр» – «Ясен» (вбитий в кінці 1944 року).

В селах Устенське 1 і 2 і в прилеглих до них Верхівському й Бушанському лісах в 1944 і 1945 роках дислокувались крупні бандитські формування УПА – дивізії «Холодний Яр» та ін., учасникам яких жителі названих сіл надавали всебічну допомогу (курсив авт.).

В результаті проведених заходів з розгрому бандформувань УПА і оунівського підпілля, дислокованих у районі сіл Устенське 1 і 2 і прилеглих до останніх лісах, з 1944 року до 1950 р. ліквідовано понад 700 активних учасників ОУН-УПА (курсив авт.).

За цей же час бандитами здійснено цілий ряд зухвалих проявів по селах Устенське 1 і 2, в результаті яких вбито до 200 чоловік з числа партійно-радянського і сільського активу, військовослужбовців і місцевих жителів (курсив авт.), які лояльно ставились до Радянської влади; знищено 2 будівлі сільрад, молочний пункт, неодноразово здійснювались напади на сільради і зазнавали пограбування сільські кооперативи».

Далі в документі наводяться конкретні приклади злочинних дій підпілля ОУН і формувань УПА, в т.ч.: вбивство секретаря Мізоцького РК КПУ Шитікової і зав. обліком того ж райкому Лебедишина; вбивство голови сільради с. Устенське Друге Василя Фридриха і трьох членів його сім'ї; вбивство заступника В.Фридриха; вбивство трьох членів сім'ї червоноармійця Олександра Гнатюка; вбивство військовослужбовців авіачастини старших сержантів Шульженка і Мрестовашвілі, які були в селі проїздом; влаштування вибуху сільради в с. Устенське Перше й підпалу сільради в с. Устенське Друге; пограбування магазину сільпа. Всі, вказані у довідці злочини ОУН і УПА, локалізовані 1944-им роком.

Наголосимо головний месидж процитованого документа: кількість і якість оунівських і упівських кадрів у Дермані – найвища в області, плюс всебічна допомога їм з боку місцевого населення. Імперативний випадок для проведення соціальної хірургії: всі покази суспільної хвороби наявні, стан суб'єкта та-

кий, що без хірургічного втручання просто не обійтись, а в разі летального випадку – туди йому й дорога. До цього варто додати ненаголошену в документі, але добре знану владі та значиму для загалу роль уродженця Дерманя, письменника Уласа Самчука.

У.Самчук став однією з головних мішеней розгорнутої кампанії: йшлося про автора знаменитих «Волині», «Марії», «Кулака» – творів надто небезпечних для комуністичної влади за своєю тематикою, ідейним спрямуванням і художньою силою. Принагідно додавалося редагування У.Самчуком у 1941-1942 рр. газети «Волинь» у Рівному, яка виходила «німецько-українською мовою», і де редактор «архілакейськи оспівував Гітлера і фашизм» (вислови Ю.Мельничука).

Компартійним ідеологам і працівникам структур МДБ-КДБ було добре відомо, що в 1930-1940-х рр. образ Волині в масовій свідомості краян незмінно пов'язувався з іменем У.Самчука та героїв його книг, що підтверджують численні свідчення учасників просвітянського та національно-визвольного рухів. Заступник командуючого УПА-Південь Лука Павлишин («Ігор»), зокрема, згадував: «Гучна незвичайними для всієї України подіями, розрекламована деякими письменниками, Волинь манила не тільки мене. Манила подолян і галичан, селян і міщан, і особливо – молодь. Всі прагнули хоч краєчком ока вздріти легендарну українську армію, куточок уже вільної, самостійної України, аби впевнитись, що справа ОУН – не фікція. Зваблювала тих, котрі зачитувались трилогією Уласа Самчука «Волинь» про пам'ятні розкуркулення й колективізацію, більшовицькі знущання й тортури. Думалось в дорозі: Як сьогодні виглядають правдиві Володьки і Хведоти?»³¹⁷ (*Володько і Хведот Довбенки – герої трилогії «Волинь» – авт.*).

Одним з основних факторів формування власної національної ідентичності визначив «безцінну «Волинь» Самчука» «сірий волиняк» Микола Сивіцький³¹⁸. Керівник крайового проводу ОУН на ПЗУЗ у 1948-1953 рр. Василь Галаса («Орлан») назвав У.Самчука «любленим автором моєї юності»³¹⁹.

³¹⁷Шеглюк В. «...Як роса на сонці» / В.Шеглюк. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова, 1992. – С.112.

³¹⁸Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М.Сивіцький. – 2-ге вид. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С.167.

³¹⁹Фонд літературно-меморіального музею Уласа Самчука в Дермані. Книга відгуків.

Широка популярність і вплив літературної творчості У.Самчука на культурно-політичний розвиток західного українства були своєрідно засвідчені радянською владою ще напередодні війни з Німеччиною, коли впродовж червня 1940 – березня 1941 р., згідно з наказами начальника Львівського облліту П.Кущинського, потрапили до реєстру забороненої літератури і підлягали знищенню романи «Волинь», «Марія», «Кулак» і навіть збірка модерністських оповідань «Віднайдений рай»³²⁰. Фактор часу не дозволив тоді поставити крапку на феномені творчості У.Самчука. В період німецької окупації популярність письменника лише зросла, що привело до надто небезпечних для комуністичної системи наслідків. З найнесподіваніших прикладів варто навести хоча б такий. На початку літа 1948 р., у товаристві молоді, яка працювала в обласному видавництві «Червоний прапор» і редакції однойменної обласної компартійної газети, та була, одночасно, пов'язана з націоналістичним підпіллям, добуваючи для нього типографське обладнання, фарбу і папір, передавалася з рук до рук Самчукова «Марія», оправлена в палітурки ...з-під книги Миколи Островського «Як гартувалася сталь»³²¹. Такої ідеологічної підміни режим допустити не міг, тому заходився рятувати ситуацію.

У 1946 р. компартійна влада вирішила, що нова історія села має розпочатися з нової назви, перейменувавши Дермань в Устенське. Перейменування повинно було дати множинний ефект, усунувши з вербального дискурсу небажані для компартійних функціонерів асоціації з Дерманським монастирем, націоналістичним підпіллям і творчістю У.Самчука.

Попри задум авторів перейменування, ефект не спрацював, оскільки в побуті дерманці продовжували вперто триматися попередньої назви. Періодично на підтримку їм приходили діячі культури. Зокрема, в 1974 р. видатний український мовознавець і перекладач Борис Тен (Микола Хомичевський), уродженець «старовинного Дерманя, якому належить таке почесне місце в

³²⁰Львівська національна наукова бібліотека імені В.Стефаника НАН України. – Накази начальника Львівського облліту. – №30(7) від 5 червня 1940 р. – С.19; №82(12) від 30 жовтня 1940 р. – С.144; №9(15) від 5 лютого 1941 р.; №16(16) від 12 березня 1941 р. – С.166.

³²¹ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.4962 (Архівно-кримінальна справа Калужної Ганни Іллівни та ін.), арк.196.

історії нашої культури», закликав «повернути історичну його назву замість нічим не виправданого Устенське»³²².

Однак, тільки 16 червня 1988 р., після численних виступів творчої інтелігенції і звернення мешканців села, вийшов указ Президії Верховної Ради УРСР №6040-ХІ «Про відновлення селам Устенське Перше і Устенське Друге Здолбунівського району Ровенської області їх колишніх найменувань»³²³. В указі села названі відповідно Дерманню Першою і Дерманню Другою, без огляду на вживану дерманцями чоловічу форму цього топоніма, і засторогу М.Хомичевського про те, що назва села «чомусь трактується в жіночому роді»³²⁴.

Упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. у Дермані-Устенському і навколишніх селах розпочалось будівництво «нового радянського життя», яке йшло поруч із «зачисткою» терену від підпілля ОУН. З метою забезпечення належного ідеологічного впливу на місцеву молодь у 1947 р. директором Устенської середньої школи призначений Андрій Демченко, випускник Харківського інституту соціального виховання³²⁵.

Новий директор негайно взявся до справи. На будівлі школи з'явилися п'ятикутна зірка і гасло «Хай живе партія!»³²⁶. За рік-два зі школи звільнено всіх учителів, хто працював там з довоєнних чи окупаційних часів. З метою демонстрації учням переваг соціалістичного способу життя А.Демченком організовано декілька екскурсійних поїздок старшокласників до Києва. В школі створено піонерську дружину імені Олександра Матросова, яку очолила Євгенія Шавронська³²⁷.

Складніше виявилось утворити шкільну комсомольську організацію – учні-старшокласники вперто не бажали до неї вступати. Навесні 1950 р. за відмову стати членами ВЛКСМ зі школи виключено 24 учні 8-10-х класів (з формулюванням «за пору-

³²²Хомичевський М. Називаймо, як зве народ / М.Хомичевський // Жадань і задумів неспокій. З творчої спадщини Бориса Тена. – К.: Радянський письменник, 1988. – С.92.

³²³Відомості Верховної Ради УРСР. – 1988. – №26. – С.614.

³²⁴Хомичевський М. Називаймо, як зве народ. – С.92.

³²⁵Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл: до 400-ліття дерманської школи та друкарні / Ф.Єфімчук. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2002. – С.54.

³²⁶Зірка. – 1951. – 10 травня. – С.3.

³²⁷Перемога. – 1952. – №13. – 14 лютого. – С.2.

шення трудової дисципліни» та «як недисципліновані і політично ненадійні»). Коли це не вплинуло, восени 1950 р. було розформовано випускний 10-й клас (у 1951 р. в Дерманській школі випуску не було, окремим з виключених учнів удалося здобути атестат у райцентрі Мізоч)³²⁸.

Як учитель біології, А.Демченко з розмахом налагодив діяльність шкільного гуртка юннатів, що дало можливість навіязати контакти учнівської молоді з ровесниками і природодослідницькими центрами в УРСР та поза її межами. Зокрема, було влаштовано зразкові пришкільні навчально-дослідні ділянки, кролеферма, пасіка, теплиці, розбито на площі 3 га фруктовово-ягідний сад, де, окрім звичних для Дерманя порід, вирощувались тутові і лимонні дерева, виноград тощо. 35 юннатів були відзначені медалями Всесоюзної сільськогосподарської виставки. На базі школи проводились семінари-практикуми для викладачів-природознавців з різних шкіл Рівненської області³²⁹. Про ці та інші здобутки дерманських школярів із захопленням повідомляла республіканська преса³³⁰.

Старшокласники склали основу гуртків художньої самодіяльності, які діяли в школі і сільському клубі. Як повідомляла в 1954 р. районна газета «Перемога», хор с. Устенське Перше під керівництвом Кіндрата Кальчука «відзначився в майстерності виконання і доборі репертуару» на районному огляді художньої самодіяльності. В репертуарі хору, що складався з 34-х осіб, були, зокрема, пісні «Мир переможе війну», «Пісня про Героя Соціалістичної Праці Анастасію Васильчук»³³¹, «Слава партії!», «Мчатся гуси вереницей»³³² та ін. На початку 1956 р. хор клубу с. Устенське Перше зайняв перше місце на обласному огляді сільської художньої самодіяльності³³³.

Водночас, намагання місцевої компартноменклатури привнести в життя Дерманя нові форми соціалістичного господарювання і співжиття до кінця 1940-х р. бажаних результатів не дали. З матеріалів комісії ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК

³²⁸Єфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл. – С.55-56.

³²⁹Перемога. – 1956. – №93. – 18 листопада. – С.2.

³³⁰Зірка. – 1951. – 10 травня. – С.3.

³³¹Перемога. – 1954. – №97. – 2 грудня. – С.2.

³³²Перемога. – 1956. – №103. – 23 грудня. – С.2.

³³³Перемога. – 1956. – №6. – 19 січня. – С.2.

К.Литвином, яка фронтально вивчала ситуацію в Рівненській області після усунення восени 1949 р. з посади секретаря обкому КП(б)У В.Бегми, впливає, що на початку 1950 р. колгосп імені Шевченка існував лише в Устенському Першому. Він був створений 19 січня 1949 р. і об'єднував 60 з 509 селянських господарств (11,7%). У доповідній записці першому секретареві ЦК КП(б)У Л.Мельникову К.Литвин зазначив: «Головою колгоспу працює 63-х річний старий Рудий Кіндрат, який у часи панської Польщі був старостою в цьому ж селі. Робота в колгоспі запущена, трудова дисципліна низька, худоба на зиму не забезпечена кормами. Прийом у колгосп нових членів відсутній». В Устенському Другому колгоспу взагалі не було³³⁴.

Керівництво Мізоцького району поспішило зняти з себе відповідальність за такий стан колективізації в Дермані. Завідувач відділом РК КП(б)У О.Користін піддав нищівній критиці в районній газеті «Перемога» партійну роботу в створеній навесні 1951 р. сільгоспартілі імені Горького (с.Устенське Друге). Зокрема, партфункціонер обурювався тим, що колгоспники користуються присадибними ділянками розміром 1-3 га, «куркульські вишкребки пролізли» на керівні посади в колгоспі та ін.³³⁵.

Паралельно із зусиллями компартійного керівництва щодо перевиховання молоді й нав'язування селянам нових форм господарювання здійснювалась «зачистка» села оперативними підрозділами МДБ. У 1949-1950 рр. у приміщенні медпункту с. Дермань базувалась оперативна група МДБ УРСР, до якої входили працівник УМДБ Київської області Ворона, працівник УМДБ Вінницької області Ятченко, працівник МДБ УРСР, учасник багатьох спецоперацій органів радянської держбезпеки О.Святогоров та ін. Разом з наданими їй солдатами внутрішніх військ, діючи, як правило, в нічний час, опергрупа проводила роботу по виявленню оунівського підпілля в селі Дермань та інших селах Мізоцького району. Опергрупою була затримана і згодом ув'язнена на термін від 10 до 25 років група дерманської молоді (в кількості 7 чоловік), яких звинуватили в поширенні у селі в 1948-1950 рр. антирадянських листівок, вивішуванні синьо-жовтого прапора, підготовці терористичних актів та ін.³³⁶.

³³⁴ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4, арк.68.

³³⁵Перемога. – 1951. – №42. – 31 травня. – С.2.

³³⁶ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.4863 (Архівно-кримінальна справа Бухала Олександра Тарасовича та ін.).

Тоді ж заарештовано і засуджено листоношу с. Дермань Другий В.Чемерчука, який нібито сприяв оунівському підпіллю в перлюстрації кореспонденції і доставляв, за його завданням, листівки антирадянського змісту на адресу вчителів місцевої школи³³⁷. Не виключено, що останнє могло бути провокацією органів МДБ з метою перевірки лояльності надісланих в Дермань педагогічних працівників.

Попри зусилля номенклатури КПУ-КДБ, їй не вдалося до середини 1950-х ідеологічно завоювати Дермань-Устенське. Докази знаходимо в Г.Саннікова, який брав участь у здійсненні органами КДБ агентурної розробки І.Довбенка («Мисливця»), уродженця Дерманя, охоронця Рівненського окружного провідника ОУН А.Маєвського («Уліяна»). 18 серпня 1955 р. І.Довбенко з'явився на станцію Здолбунів і здався представникам УКДБ по Рівненській області на чолі з керівником управління П.Арнаутенком, викривши при цьому криївку «Уліяна». У березні-травні 1956 р. спецгрупа центрального апарату КДБ у Києві провела «вилазки» по колишніх зв'язках І.Довбенка-«Мисливця» селами Рівненщини з метою пошуків йому молодого напарника для здійснення кур'єрської місії на Захід. Для цього вранці виїжджали автомобілем з Києва до Рівного, а вже увечері переодягнений «Мисливець» (звичайний сільський одяг або напіввійськова екіпіровка з його особистим автоматом, португезею з начепленими на ній гранатою і пістолетом) йшов селами. Через кілька годин або через день-два агента забирали в умовленому місці³³⁸.

Г.Санніков, який у 1950-х рр. забезпечував оперативне прикриття «Мисливця», тому претендує у своїх спогадах на досить ретельний, навіть проникливий аналіз тодішньої західноукраїнської дійсності, зі здивуванням, що не зникло за 50 років, згадує:

«Незабаром з'ясувалося, що від бажаючих піти разом з Мисливцем на Захід не було, як мовиться, відбою. Він зустрівся з десятками молодих хлопців, з яких ми вибрали декілька «канди-

³³⁷ДАРО, ф.Р-2771, оп.2, спр.5014 (Архівно-кримінальна справа Чемерчука Василя Івановича).

³³⁸Санніков Г. Операція «Рейд», или История одной любви: Спецслужбы в борьбе за Украину (1946-1956) / Г.Санніков. – М.: Детектив-Пресс, 2007. – С.275.

датів» на роль напарника-кур'єра. Ці молоді люди раніше були пов'язані з підпіллям і слугували надійними помічниками оунівців. До початку Великої Вітчизняної їм було по 10-12 років, і саме на роки німецької окупації, невиданого сплеску оунівського руху припало їх духовне і ідеологічне формування. [...] На час описуваних подій їм було по 20 та більше років. Вони відучилися в радянській школі на своїй рідній українській, багато з них стали комсомольцями. Деякі мали середню освіту, планували навчання у вузах. Майже всі пройшли службу в Радянській армії. Чесно і добросовісно працювали в колгоспах. [...] І все ж десть щось ми прогледіли, десть і щось не врахували, недопрацювали, якщо навіть така молодь, як мовиться, краща на селі, комсомольці, що пройшли армійську службу, все ще тяжіли до оунівського підпілля, все ще заражені націоналістичною ідеологією «незалежної» України. Й найнеприємніше, чого я ніяк не міг зрозуміти: *ні один з тих, з ким обговорював тему відходу на Захід Мисливець, наш агент Андрій, не повідомив, не доніс про це. Ні одного сигналу! Саме це вразило мене і моїх товаришів*» (курсив авт.). Г.Санніков додає: «Звісно, всі ці молоді люди були поставлені на оперативний облік, на них були заведені первинні матеріали»³³⁹.

Не змогла нова влада вирішити до середини 1950-х рр. й насувні соціально-побутові проблеми місцевого населення. У 1954 р. в Дермані-Устенському не можна було придбати ниток, гасу, сірників, солі³⁴⁰. Голова райспоживспілки Поліщук всіх, хто запитував про гас, спрямовував «до міста Баку і в інші місця, де видобувають нафтопродукти»³⁴¹. На одній з сесій Мізоцької райради йшлося про нестачу в торгівлі, окрім названих товарів, булочних виробів, газованої води, вугілля, заліза, скла. Села Дермань Перший і Дермань Другий з районним центром зв'язувала розбита ґрунтова дорога, рух по якій іноді припинявся³⁴².

Утворені колгоспи господарювали неефективно. У виступі на нараді передовиків сільського господарства Мізоцького району 22 березня 1955 р. головний агроном місцевої МТС Ф.Змієвський констатував: у 1954 р. в середньому по району

³³⁹Там само. — С.279.

³⁴⁰Перемога. — 1954. — №92. — 14 листопада. — С.2.

³⁴¹Перемога. — 1953. — №3. — 8 січня. — С.2.

³⁴²Перемога. — 1955. — №12. — 10 лютого. — С.2.

врожай зернових культур низький, цукрових буряків — невисокий, а надої молока — малі³⁴³.

У 1956 р. західноукраїнська компартійна номенклатура опинилась перед викликом, від адекватної відповіді на який, по суті, залежало успішне завершення процесів радянзації в цьому регіоні, а значить її подальша доля. Внаслідок звільнення з таборів, відбулося масове повернення до попереднього місця проживання засуджених за націоналістичну і антирадянську діяльність. Усього в області Західної України повернулося до 100 тис. осіб.

16 жовтня 1956 р. прокурор УРСР Д.Панасюк направив на адресу першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка документ, в якому відмічалось, що в західних областях України почастишали випадки злочинних проявів з боку осіб, у минулому засуджених за контрреволюційну націоналістичну діяльність, які повернулися з місць ув'язнення й заслання. Прокурори Львівської, Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької, Волинської і Рівненської областей спільно з УКДБ переглянули близько 200 справ на колишніх активних бандитів ОУН і терористів, нібито передчасно звільнених з місць ув'язнення. Вивчення цих справ, вважав прокурор, показало, що комісії Президії Верховної Ради СРСР і судові органи в багатьох випадках достроково звільнили з місць позбавлення волі активних бандитів і терористів, засуджених на тривалі терміни позбавлення волі — 20-25 років, з мотивів недоцільності подальшого їх утримання під вартою³⁴⁴.

Наголосимо, що піддаючи сумніву правильність звільнення ув'язнених, прокуратура УРСР чітко зафіксувала реальну, а не формальну ієрархію владних структур у державі — органи прокуратури й КДБ мали право перегляду рішень судів й комісій Президії Верховної Ради СРСР, тобто фактично були поставлені над ними. Регіональні партійні керівники вважали за необхідне внести зміни в укази від 17 вересня 1955 р. і 10 березня 1956 р. стосовно повернення звільнених в табори, якщо їх сім'ї знаходяться на спецпоселеннях, а тих, хто вже повернувся, а сім'ї ще ні, — в примусовому порядку повернути до сімей³⁴⁵.

³⁴³Перемога. — 1955. — №24. — 24 березня. — С.2.

³⁴⁴ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4307 (Доповідна прокурора УРСР Д.Панасюка першому секретареві ЦК КПУ О.Кириченку), арк.63-64.

³⁴⁵Там само, арк.67.

Восени 1956 р. бригади відповідальних працівників ЦК КПУ, прокуратури, УКДБ й УМВС вивчили в ряді областей Західної України питання про осіб з числа колишніх учасників озброєних повстанських формувань й підпілля ОУН, які повертались на місце попереднього проживання після звільнення з місць ув'язнення і вислання, а також стан роботи, у зв'язку з цим, місцевих органів.

У секретному документі, поданому до ЦК КПУ групою, яка вивчала ситуацію в Рівненській області, йшлося, що за час боротьби з озброєними бандформуваннями й підпіллям українських буржуазних націоналістів на території області було ліквідовано 20.450 бандитів, з'явилися з повинною 1.643, арештовано й засуджено – 17.299 чоловік, в тому числі: бандитів – 2.200, учасників ОУН і бандпосібників – 15.099. Крім того, було вислано у віддалені райони СРСР 9.657 сімей бандитів, учасників ОУН і активних бандпосібників в складі 32.900 чоловік. Станом на 10 жовтня 1956 р. в область повернулися 6.348 чоловік, у тому числі: колишніх бандитів – 1.088, учасників ОУН – 863, бандпосібників – 4.451. Значна частина осіб, звільнених з місць ув'язнення, повернулася в 1956 р. Тільки за останні три місяці прибуло більше 2000 чоловік, з яких 166 осіли в Рівному, 616 – у райцентрах і 5.622 – в селах.

У документі підкреслювалось, що населення області позитивно ставиться до повернення з місць ув'язнення і вислання частини колишніх учасників ОУН і бандпосібників, у той же час є багато випадків негативного ставлення місцевого населення до повернення колишніх бандитів-терористів і активних оунівців.

Автори документа зазначали, що виявлено багато фактів, коли колишні активні учасники оунівського підпілля, повернувшись з місць ув'язнення, не відмовилися від своїх націоналістичних поглядів, шляхом погроз, хуліганських дій, нанесення побоїв, підпалів і крадіжок громадського і державного майна, намагалися залякати населення, знизити його активність у політичному і громадському житті, підірвати трудову дисципліну.

В 1956 р. на території області з боку таких осіб було скоєно вбивство трьох сільських активістів, шість підпалів, 14 випадків нанесення побоїв і значна кількість погроз сільським активі-

стам, особам, які виступали свідками в судах, спроб захоплення конфіскованих будівель і майна.

У документі вказувалося, що місцеві органи влади Рівненської області до останнього часу незадовільно займалися вивченням осіб, які повернулися з місць ув'язнення. Був запущений облік прибулих і робота по їх працевлаштуванню. Маючи окремі сигнали про наміри колишніх активних учасників оунівського підпілля щодо проведення організованої антирадянської діяльності, обласне управління і уповноважені КДБ в районах не вживали дійових заходів для перевірки цих сигналів і припинення ворожих дій націоналістичних елементів. Унаслідок безвідповідального ставлення до розслідування випадків відкритих ворожих проявів, здійснених прибулими оунівцями, недостатньої злагоженості в роботі мали місце непоодинокі факти, коли злочинці тривалий час залишалися непокараними чи зовсім уникали відповідальності.

Автори наголошували, що подібні факти притуплення уваги до проявів націоналістичних елементів мали місце у Мізоцькому, Степанському, Сосновському, Млинівському, Козинському, Межиріцькому, Гошанському районах. Виконкоми і сільради, прокуратури районів, знаючи про факти самоуправних дій окремих прибулих з місць ув'язнення щодо захоплення конфіскованих у них будівель, мирилися з цим, не вживаючи належних заходів³⁴⁶.

З метою виправлення ситуації політбюро ЦК КПУ прийняло три майже ідентичні за назвою постанови – «Про перегляд справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання» від 30 листопада 1956 р., «Про питання, зв'язані з поверненням в західні області УРСР з місць ув'язнення і спецпоселення учасників оунівського підпілля та їх посібників» від 3 січня 1957 р. і «Питання, зв'язані з поверненням в західні області УРСР з місць ув'язнення і спецпоселення учасників оунівського підпілля та їх посібників» від 7 березня 1957 р.³⁴⁷.

³⁴⁶ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4307 (Інформація для ЦК КПУ про осіб з числа колишніх учасників озброєних повстанських формувань і підпілля ОУН, які повернулись на територію Рівненської області після звільнення з місць ув'язнення і виселення, а також стан роботи в зв'язку з цим), арк.25-33.

³⁴⁷Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. – С.570, 575, 580.

Міністерство внутрішніх справ СРСР у довідці про оперативну обстановку на території УРСР акцентувало увагу на зміні тактики націоналістів після поразки в збройній боротьбі: головне завдання – ідеологічна обробка «відсталого населення, і особливо молоді (в тому числі студентів) в дусі націоналізму і ворожості до радянської влади». Водночас, в Україні було нібито можливим повстання на зразок угорського³⁴⁸.

Таким чином, на початок 1957 р. сформувався комплекс причин, які вимагали від рівненської компартійної номенклатури вжиття негайних сильноточних засобів для нормалізації суспільно-політичної ситуації в області. Тоді й був запущений маховик потужної пропагандистської кампанії під назвою «Дерманська трагедія».

Як зазначено в акті, складеному 10 березня 1957 р. й підписаному головою Устенської Другої сільської ради, головним ліка-

рем Устенської сільської лікарської дільниці, головою і парторгом місцевого колгоспу, вісьмома посадовцями МВС, КДБ, прокуратури обласного і районного рівнів та двома депутатами сільради і одним учителем, 6-8 березня того ж року, під час очищення селянами колодязя на кутку Нагорянці, на глибині 60 метрів було виявлено 16 людських черепів і фрагменти скелетів, окремі з яких були нібито впізнані місцевими жителями як рештки жертв оунівського терору. В акті йдеться про жорстокість вбивць, наводяться псевдоніми керівників оунівських банд, які нібито діяли в селі і вчиняли подібні розправи. Зазначено, що людські рештки в трьох трунах поховані 10 березня 1957 р. на сільському цвинтарі в присутності трьох тисяч людей, траурна процесія з участю яких «перетворилась у демонстрацію нечуваної ненависті» до дій українських націоналістів³⁴⁹.

Водночас, акт не був засвідчений підписом жодного з селян, що брали участь в очищенні криниці, як також будь-кого з судмедекспертів чи експертів-криміналістів. Натомість, у ролі таких експертів виступили головний лікар Устенської сільської лікарської дільниці Хрипко і медсестра Хомич, які склали 8 березня 1957 р. акт про обстеження людських решток, піднятих з колодязя³⁵⁰. Постанови про затвердження Хрипко і Хомич в якості експертів у матеріалах слідства і судового розгляду в справі про «дерманську трагедію» немає. Навпаки, саме складений ними акт став однією з підстав для початку провадження слідства.

Дивує й оперативність, з якою були проведені розкопки і поховання: впродовж п'яти (!) днів знайдені й підняті людські рештки, здійснені їх обстеження та ідентифікація, організовано і проведено перезахоронення з участю представників обласного й районного компартійного керівництва, журналістів республіканських і місцевих видань, письменників, трьох тисяч мешканців з навколишніх сіл. Все це виглядає як наперед спланована і ретельно підготовлена акція.

Негайно була розпочата й пропагандистська атака на ОУН і УПА. Про викритий злочин українських буржуазних націоналістів в Устенському Другому – криницю зі знайденими рештками сім'ї

Колодязь у с. Дермань Другий, з якого 6-8 березня 1957 р. були підняті людські рештки

³⁴⁸Гончарук Г. Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954-1964 годов: Монография / Г.Гончарук, А.Нагайцев. – Ч.2. – Одесса: Астропринт, 2006. – С.166,167.

³⁴⁹ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.1, арк.19-22.

³⁵⁰Там само, арк.23-24.

Довбенків та ін. (всього — 16 чоловік) — вже в день перепоховання цих решток розповіла районна газета «Перемога». У публікації йшлося, що впродовж 1944-1949 рр. у селі оунівцями було вбито понад 450 селян, учителів, лікарів, жінок, стариків і немовлят³⁵¹.

13 березня 1957 р. розлогий нарис під назвою «Це більше не повториться» з'явився в обласній компартійній газеті «Червоний прапор»³⁵². У ньому повторювалася цифра оунівських жертв у Дермані — понад 450 чоловік, і вказувалися конкретні винуватці злочинів — комендант боївки СБ Сергій Турчин і надрайонний провідник ОУН Василь Тибенко. Автор статті А.Свистун чітко зазначив причини розгортання кампанії проти «УБН», наголосивши: «Оунівці ... заворушилися були, підняли нікчемні свої голови в дні, коли західні імперіалісти організували фашистський терористичний заколот в Угорщині і здійснили інтервенцію в Єгипті». Далі подавалася ідеологічна настанова для загалу в формі більшовицького закляття проти «УБН»: «Народ не забув і ніколи не забуде про те горе, яке несли покидьки без Батьківщини українському народу, віками проклинатиме він тих, хто вогнем і кров'ю перешкоджав приходу нового, хто в часи панування шляхетської Польщі отрутою наклепів, а в роки тимчасової німецької окупації — вогнем і мечем намагався вбити в західноукраїнських трудящих любов до Радянської держави, до великого російського народу, прагнення до нового соціалістичного життя».

Керівництво Рівненського обкому КПУ і управління КДБ тепер мало чим звітувати перед ЦК. Повідомлення про події в с. Устенське Друге секретар Рівненського обкому КПУ А.Денисенко направив секретареві ЦК КПУ О.Кириченку³⁵³. В ньому констатувалося, що вказане село «під час німецької окупації і в перші роки після визволення його від окупантів Радянською

³⁵¹ Конончук І. Народ обвинувачує / І.Конончук // Перемога. — 1957. — №21. — 10 березня.

³⁵² Свистун А. Це більше не повториться / А.Свистун // Червоний прапор. — 1957. — №51. — 13 березня.

³⁵³ ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4532 (Інформація Рівненського обкому КП України, Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Рівненській області і газета «Червоний прапор» — про похорон решток жертв бандитського терору в с. Устенське II Мізоцького району, про реагування населення у зв'язку з похоронами, 15 березня 1957 р.), арк.2-9.

Армією було одним з центрів українських буржуазних націоналістів». Під час розчищення однієї з криниць виявлено «останки приблизно 16 чоловік», «по прикметах» впізнано 2 чол., вбитих у 1944 р., «розслідуванням встановлено 8 осіб бувших мешканців села, які були вбиті і закинуті в цю криницю». Всього в селі в 1944-1948 рр. «оунівськими бандитами замучено і вбито понад 450 чол.»³⁵⁴. Зауважимо, що розслідування «Дерманської трагедії» розпочалося лише у квітні 1957 р. До того ж, у згаданій публікації в «Червоному прапорі» вона була віднесена не до 1944-1948 рр., а до 1944-1949 рр.

Однак, коректність наведених даних не надто турбувала обласне партійне керівництво. Пріоритетним завданням бачилося інше: «Обласний комітет партії надав цьому факту політичного значення, — рапортував О.Денисенко. — Було вирішено використати цю подію для викриття звірств бандерівських банд, політичного викриття українських буржуазних націоналістів, використати все це для виховання мас в дусі гніву і ненависті до українських буржуазних націоналістів і їх ідеології»³⁵⁵. У доповідній наголошувалося на «активній участі» в похороні місцевого населення, окремо відзначалося, що «багато жінок і чоловіків було з дітьми», це «надавало похорону великого виховного значення». Насамкінець О.Денисенко з'ясував, що «проведені з усіма почестями похорони і добре організований мітинг» мали, «викликаючи у населення ненависть до українських буржуазних націоналістів, цим самим зміцнити почуття дружби українського народу з великим російським народом, з усіма народами СРСР, виховувати трудящих в дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму»³⁵⁶.

Інформація начальника УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П.Арнаутенка секретареві ЦК КПУ О.Кириченку від 14 березня 1957 р. висвітлювала «реагування населення у зв'язку з похоронами решток жертв бандитського терору в селі Устенське II, Мізоцького району». Достовірність фактів, викладених у цій інформації, вже ставилась під сумнів в історичній літературі³⁵⁷, тому ми теж уважніше зупинимось на її змісті.

³⁵⁴ Там само, арк.4.

³⁵⁵ Там само, арк.4-5.

³⁵⁶ Там само, арк.5-7.

³⁵⁷ Гончарук Г. Расправа. — С.152.

Начальник УКДБ повідомляв, що шляхом перлюстрації ко- респонденції «отримано матеріали про позитивне реагування населення з нагоди похорон решток жертв, які загинули від рук українських націоналістів». На підтвердження цього циту- валися уривки з чотирьох листів жителів села. Однак троє з них не були мешканцями Дерманя, а ще один чомусь «переплутав» імена та прізвища виступаючих, в результаті чого з Євгенії Шав- ронської і Володимира Шепельчука вийшла така собі «Євгенія Шепельчук», під час промови якої «люди так кричали, що в небі було чути, й вона сама також плакала, розповідала і про вбивство нашого Колі і своїх сестер». Інший автор нібито пи- сав, що «дуже добре ховали, грав духовий оркестр, а тих, хто кидав до колодязя, забрали й арештували і вивезли, ви самі будете читати в газетах про це і в кіно будете дивитись». Ще інший автор повідомляв, що «на цій трагедії був якийсь пись- менник з Києва, напевно, буде писати книгу». Такі «обмовки» про майбутні арешти винуватців, публікації в газетах і книгах та кінозйомки мали, на нашу думку, прозондувати реакцію ЦК на сценарій наступних кроків режисерів кампанії.

Окрім того, від голови сільради співробітники КДБ довіда- лися, що незадоволеним траурною процесією виявився лише священик Афіноген Павлюк, який «заявив, що рештки трупів треба було поховати за церковним обрядом». Оперативникам КДБ місцеві жителі назвали ряд імен мешканців села, «запідоз- рених у вбивстві радянських громадян». Серед названих в інфор- мації П.Арнаутенка таких осіб знаходимо двох з тих, хто згодом постане перед судом — Василя Шевчука і Івана Бухальського. При цьому останнього по-батькові вказано як Наумовича, хоча насправді він був Романовичем, помилка ж вкралася під час його першого арешту і слідства, про що односельчани навряд чи могли знати. Окремі мешканці вимагали від влади «жорсто- кіших мір», «виявляли прагнення особисто розправитися з ак- тивними учасниками банди ОУН», а звинувачення і погрози одного з них дослівно (!) збігаються із записаним згодом за ним на слідстві і суді³⁵⁸.

³⁵⁸ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.4532, арк.10-17.

Незабаром статті про «Дерманську трагедію» вийшли у львівській «Вільній Україні»³⁵⁹ і київській «Правді України»³⁶⁰. Остання зменшила кількість оунівських жертв у Дермані до 400 громадян, разом з тим розширивши хронологічні рамки їх здійснення до 1942-1949 рр.

Впродовж квітня – серпня 1957 р. УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області провело розслідування справи про «дер- манські криниці» і віднайшло винних у масовому знищенні лю- дей. Зважаючи на вагу і розголос справи, слідчі мали працюва- ти водночас оперативно і обачно. Найкраще на роль головних підсудних годилися б останній головнокомандувач УПА Ва- силь Кук і керівник проводу ОУН на ПЗУЗ Василь Галаса, які в 1953-1954 рр. потрапили до рук органів МДБ і, до того ж, були безпосередньо пов'язані з Дерманем. Однак, їх в якості можли- вих підслідних навіть не розглядали, очевидно через потребу подальшого оперативного використання і ризикованість виве- дення на публічний судовий процес фігур такого рівня.

Аналогічні, на нашу думку, міркування змусили керівницт- во й слідчий апарат УКДБ відмовитися від використання в ході розслідування й слухань у суді двох оунівських керівників се- редньої ланки, які вийшли з підпілля з повинною в 1944 р., викривши організаційну мережу в Дермані. Внаслідок цього, як подавав нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной Лаврен- тію Берії, 13-15 листопада 1944 р. органами НКВС і внутрішні- ми військами проведено операцію, під час якої в Дермані вбито 99 і заарештовано 145 чоловік³⁶¹. Обидва колишні оунівські фун- кціонери згодом закінчили львівські вузи – університет і медін- ститут: у 1957 р. один працював викладачем в університеті, інший був лікарем у Дрогобичі. Вочевидь, слідство спочатку відводи- ло їм якусь роль у справі, тому обом надіслали виклик на до- пит. Проте незабаром пріоритети слідства змінилися, і у справі з'явилися дві подиву гідні відписки: в одній йшлося, що в адрес- ному бюро міліції м. Львів потрібний адресат не значиться³⁶²; в

³⁵⁹Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Вільна Україна. – 1957. – 25, 26 березня.

³⁶⁰Правда України. – 1957. – 20 березня, 24 жовтня.

³⁶¹«Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. Збірник документів / Упоряд. Я.Дашкевич, В.Кук. – Львів, 2010. – С.104.

³⁶²ГДА СБУ, Рівне, спр.435 (Архівно-кримінальна справа Дрозда Венедикта Дем'яновича і Кальчука Василя Івановича), т.3, арк.374.

другій повідомлялося, що адресат відбув з Дрогобича із сім'єю у відпустку і його місцеперебування наразі невідоме³⁶³. УКДБ готувало арешти також інших жителів Дерманя, зокрема Івана Кальчука³⁶⁴, однак з якихось міркувань їх не провели.

Зрештою, на роль підсудних були знайдені/«призначені» Василь Шевчук, Василь Кальчук, Венедикт Дрозд і Іван Бухальський. Вибір слідчих УКДБ можна розцінити як випадковий і не випадковий водночас. Випадковий, бо визначений склад злочину і вага справи передбачали притягнення до відповідальності зовсім не рядових виконавців, та де їх було взяти – переважна більшість вже не жила, а інші були далеко. Тому слідство змушене було задовольнитися тими, хто виявився близько. Після прочитання дев'ятитомної слідчої справи виникає стійке переконання, що якби В.Шевчук, В.Кальчук, В.Дрозд, І.Бухальський навесні 1957 р. не перебували в селі, звинуватили б інших,

Василь Шевчук

хто знайшовся б поруч. Однак зовсім випадковим вибір назвати не можна. Кожному зі звинувачених було відведено свою роль у схемі злочинної групи, сконструйованої слідством: есбіст В.Шевчук, пропагандист В.Кальчук, рядові виконавці В.Дрозд і І.Бухальський, всі уродженці Дерманя.

Василь Шевчук у 1945-1947 рр. перебував у місцевій боївці СБ. У липні 1947 р. з'явився з повинною до Мізоцького РВ МДБ, після чого три роки мешкав у селі, вступив до колгоспу, пізніше виїхав до Сталіно, повернувся, працював на цементному заводі в Здолбуніві, в Бушанському лісництві,

на момент арешту – робітник будівельної бригади в колгоспі с. Устенське Друге³⁶⁵. Зрозуміло, що весь цей час знаходився під контролем органів МДБ-КДБ й змушений був співпрацювати з ними. Важлива деталь: рідний брат В.Шевчука Йосип упродовж передвоєнних, воєнних і перших післявоєнних років учителював у Дерманській школі, звідки звільнений директором А.Демченком (Йосип Шевчук помер ще перед 1957 р.).

Василь Кальчук у 1944 р. належав до пропагандистської ланки крайового проводу ОУН, що діяла під керівництвом функціонера, який згодом опинився на викладацькій роботі в Львівському універ-

Василь Кальчук

ситеті. В березні 1945 р. В.Кальчук з'явився з повинною, через рік, «будучи секретним співробітником органів МДБ», «знову пішов на нелегальне становище»³⁶⁶. Згодом, у листі до Генерального прокурора СРСР В.Кальчук визнав: «Мені дозволяли робити все (тобто антирадянські дії), щоб тільки викрити підпілля націоналістів»³⁶⁷. Легалізувався в серпні 1947 р. Нове керівництво Мізоцького РВ МДБ запідозрило В.Кальчука в нещирості, в 1949 р. він заарештований і за вироком Особої наради ув'язнений на 10 років ВТТ «за участь в антирадянській націоналістичній банді». Покарання відбував у Степлазі, в Джекказгані, звільнився в травні 1956 р.³⁶⁸

Венедикт Дрозд затриманий як вояк УПА в листопаді 1944 р. Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області за-

³⁶³Там само, арк.376.

³⁶⁴ГДА СБУ, Рівне, спр.П-12329 (Архівно-кримінальна справа Кальчука Івана Хомича), арк.29.

³⁶⁵ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.1.

³⁶⁶ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.1, арк.83, 128.

³⁶⁷Там само, арк.132зв.

³⁶⁸Там само, т.1.

Венедикт Дрозд

суджений до розстрілу, Військова колегія Верховного суду СРСР замінила розстріл на 25 років каторжних робіт. Покарання відбував на руднику в Дзезказгані, в 1955 р. комісія Верховної Ради СРСР знизила термін покарання до 10 років. Звільнений у листопаді 1956 р., в лютому 1957 р. повернувся в Дермань³⁶⁹.

Іван Бухальський затриманий у грудні 1944 р., звинувачений у приналежності до УПА, засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області на 15 років каторжних робіт. У 1955 р.

Іван Бухальський

комісія Верховної Ради СРСР знизила термін покарання до 10 років. Звільнений із Севвостлагу в березні 1956 р., тоді ж почав оскаржувати свій вирок³⁷⁰.

Долі В.Дрозда і І.Бухальського виявилися

подібними не тільки обставинами першого арешту й ув'язнення. На лаву підсудних у 1957 р. їх привели загострене почуття

³⁶⁹Там само, т.3.

³⁷⁰ГДА СБУ, Рівне, спр.436 (Архівно-кримінальна справа Бухальського Івана Романовича), т.1.

справедливості й незговірливості з місцевою владою. І.Бухальський, окрім протестів на адресу Верховної Ради й прокуратури СРСР, «завинив» перед головою колгоспу, якого підлітком, під час війни, відлупцював по-сусідськи за небезпечні забави з вибухівкою³⁷¹. В.Дрозд наважився після повернення в село звернутися до голови сільради з вимогою «звільнити його колишне обійстя від житлової забудови», оскільки він на цьому місці хотів «проводити розкопку раніше схованого майна», що було розцінено як погроза і злісне порушення громадського спокою³⁷².

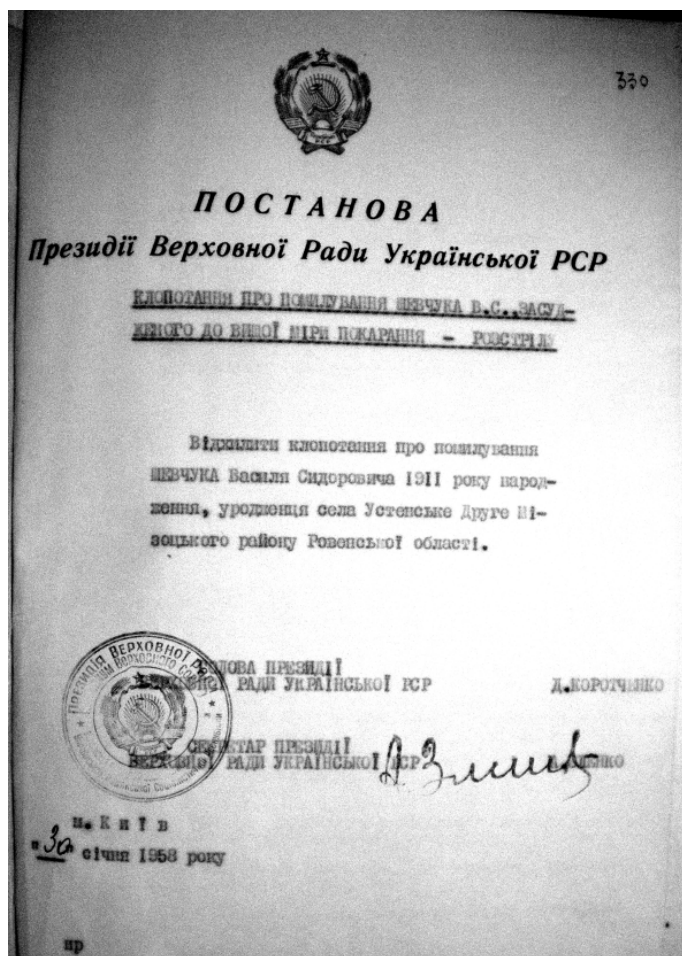
Якщо узагальнити, то слідчі мали справу з двома колишніми низовими функціонерами ОУН, які стали секретними співробітниками МДБ, та ще з двома людьми, затриманими й засудженими в час повальних арештів і розправ 1944 р., які відтоді в селі були відсутні. Проте це аж ніяк не вплинуло на результат роботи слідства – поспіхом, впродовж квітня-серпня 1957 р., «докази» вини заарештованих були зібрані і запротокольовані. Звинувачувальний висновок всуціль опирався на суб'єктивні покази односельців підслідних, які, отримавши виразне застереження від влади, всіляко намагалися відвести від себе підозру в нелояльності – вигадками, обмовами, відмовчанням. Як видається, село поринуло в страх, підозрілість і недовіру більші, ніж це було в 40-х роках.

Виїзна сесія Рівненського обласного суду під головуванням А.Симонця, яка засідала у Мізочі 28 серпня – 10 вересня 1957 р., розглянула справу «активних учасників банди ОУН» Дрозда В.Д., Кальчука В.І., Бухальського І.Р., Шевчука В.С., які «протягом 1942-1949 рр. в сс. Устенське I і Устенське II закатували 400 громадян, 28 солдатів і офіцерів Радянської Армії», заслухавши 120 свідків обвинувачення, але ні одного свідка оборони чи експерта.

Промовистими щодо характеру судового розгляду є покази свідків у справі В.Шевчука. Жодного епізоду, пов'язаного з вбивствами, які він ніби особисто здійснював, судом, по суті, доведено не було. Єдиним доказом його участі в цих вбивствах стали суперечливі і плутані покази свідків, які доводилися близькими

³⁷¹Там само, т.3, арк.252.

³⁷²ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.3, арк.444.

Постанова Президії Верховної Ради УРСР щодо відхилення клопотання про помилування В. Шевчука

родичами вбитих. Один з них показав про зустріч з В.Шевчуком: «У 1946 році, після демобілізації, до мене до хати приходив Шевчук і говорив: не бійся, я український повстанець. Казав, що треба боротися за самостійну Україну. Хотів помінятися зі мною годинником, я не захотів, і на цьому ми розійшлися». Далі, без будь-якого переходу, цей же свідок продовжував: «Я хочу запитати підсудного Шевчука, де він дів мого батька, він же вдушив мого рідного батька, а якщо не він, то нехай вкаже

хто, можливо ходять вони на волі, то їх тоже треба судити за те, що катували невинних людей»³⁷³. Інший свідок заявив: «Шевчук приходив до хати, давав мені свою зброю і говорив: на зброю, забий мене, ти ж казав, що мене заб'єш. А потім каже, коли ти нам будеш робити, ти ж робиш Сталіну»³⁷⁴. Висунуті звинувачення у вбивствах В.Шевчук заперечив, сказавши: «Я ходив до людей, їв у них, брали хліб, худобу, але брали по просьбі. Чому зараз всі свідки так говорять, я не знаю»³⁷⁵.

Виїзна сесія обласного суду обрала всім звинуваченим найвищу міру покарання – розстріл. З проханням ухвалити саме такий вирок звернулися до суду «громадяни села Устенське», які представляли правління колгоспу, комсомольську організацію, вчительський колектив, депутатів сільради³⁷⁶. 19 вересня 1957 р. районна газета «Перемога» повідомила про завершення суду, поспішивши додати, що «вирок виконано»³⁷⁷. Насправді ухвала обласного суду на той час перебувала на розгляді в судовій колегії Верховного Суду УРСР, яка залишила її в силі. 30 січня 1958 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову про відхилення клопотання засуджених про помилування. Вирок щодо В.Шевчука і І.Бухальського було виконано 11 лютого 1958 р.³⁷⁸, щодо В.Кальчука і В.Дрозда – 18 лютого 1958 р. в Києві³⁷⁹.

Додамо, що справа В.Кальчука і В.Дрозда за поданням заступника Генерального прокурора переглядалася 27 лютого 1998 р. пленумом Верховного Суду України під головуванням В.Бойка. Верховний Суд України скасував вирок Рівненського обласного суду і Верховного Суду УРСР 1957 р. у частині засудження їх за ст.ст. 54-1 а, 54-10 ч.2, 54-11 КК УРСР, а справу закрит за відсутністю в їх діях вказаних складів злочину. Водночас, звинувачення В.Кальчука і В.Дрозда за ст.54-8 (тероризм) було перекваліфіковане на ст. 56-17 (бандитизм) КК УРСР й вирішено «вважати їх засудженими до міри покарання, визначеної судом»³⁸⁰.

³⁷³ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.3, арк.275зв.

³⁷⁴Там само, арк.288.

³⁷⁵Там само, арк.298.

³⁷⁶ГДА СБУ, Рівне, спр.436, т.2, арк.241-243.

³⁷⁷Сидорук П. Викидні української землі / П.Сидорук // Перемога. – 1957. – №76. – 19 вересня.

³⁷⁸ГДА СБУ, Рівне, спр.19120, т.3, арк.333-334.

³⁷⁹ГДА СБУ, Рівне, спр.435, т.3, арк.480.

³⁸⁰Там само, арк.493-506.

Маємо парадокс: всі політичні звинувачення, висунуті радянським правосуддям, з підсудних зняті, однак перекваліфікація складу інкримінованого їм злочину на звичайну кримінальну статтю цілковито закрила можливість для їх реабілітації як жертв політичних репресій. Не зрозуміло також, яким чином залишення обраної міри покарання узгоджується з тим, що в 1957 р. вона була обрана з санкції Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 січня 1950 р. «Про застосування смертної кари до зрадників батьківщини, шпигунів, підривників-диверсантів».

Кампанія з викриття злочинів «українських буржуазних націоналістів» і перезахоронення решток «жертв оунівського терору» була продовжена в Мізоцькому районі у 1958 р. Так, 3 серпня 1958 р. газета «Перемога» опублікувала статтю О.Демиденка «Народ проклинає мерзенних виродків – українських буржуазних націоналістів». У ній повідомлялося про велелюдний похорон решток «жертв оунівських бандитів» з сіл Півче, Стара Мощаниця, Нова Мощаниця у райцентрі Мізоч. На траурному мітингові виступили голова Мізоцької райради О.Користін, секретар райкому КП(б)У Мандрик, дружина загиблого лейтенанта МДБ В.Студнева, завуч Старомощаницької семирічної школи Любименко, голова Старомощаницької сільради Клиновий, голова Новомощаницької сільради Павлюк, секретар райкому ЛКСМУ Харченко. Вони повідомили, що внаслідок терору ОУН в с. Півче загинуло 70 чол., в с. Стара Мощаниця – 100 чол., в с. Нова Мощаниця – 120 чол., як також назвали імена окремих винуватців³⁸¹.

3 жовтня 1958 р. газета «Перемога» проінформувала жителів району про те, що «терористів і вбивць покарано»: виїзна сесія обласного суду в Мізочі розглянула кримінальну справу щодо обвинувачення П.О.Мельника і М.А.Пилипчука зі Старої Мощаниці (їх імена фігурували в газетній публікації від 3 серпня), засудивши першого на 25, а другого на 10 років ув'язнення з подальшим обмеженням у правах на 5 років³⁸².

Пізніше начальник УКДБ при РМ УРСР по Рівненській області П.Арнаутенко назвав підпорядкований йому підрозділ од-

³⁸¹Демиденко О. Народ проклинає мерзенних виродків – українських буржуазних націоналістів / О.Демиденко // Перемога. – 1958. – №62-63. – 3 серпня.

³⁸²Перемога. – 1958. – №85. – 3 жовтня.

ним з першопрохідців у проведенні ідеологічних кампаній проти «УБН» і «реакційних церковників». Задля їх розгортання рівненські чекісти, очевидно, що з благословіння вищих партійних інстанцій, реалізували своє «ноу-хау» – відкриті судові процеси, які фільмувалися документалістам³⁸³. Не відзнятими на плівку виявилися лише перші такі судові процеси в Мізочі 1957-1958 рр. Проте вже в 1959 р. у кіножурналі «Радянська Україна» та окремими фільмами вийшли сюжети і стрічки кінодокументалістів – «Ось які вони, «мурашківці» (про діяльність релігійної секти «мурашківців» у с. Берестя Дубровицького району)³⁸⁴, «Про справи сектантські» (про п'ятидесятників с. Городок Рівненського району)³⁸⁵, «Народ звинувачує» (про судовий процес над колишніми вояками УПА в м. Червоноармійськ)³⁸⁶, «Піп з Голубно» (про судовий процес над священником з с. Голубно Березнівського району)³⁸⁷, «Справа отця Памфілія» (про судовий процес над священником у с. Синів Гошанського району)³⁸⁸.

Досвід рівненської компартноменклатури досить швидко поширився в інших областях Західної України: в 1960 р. відзнято документальні фільми «Низівська трагедія» (про судовий процес у Белзі Сокальського району Львівської області над членами ОУН, які в 1943 р. знищили 200 жителів с. Низи Забузького району цієї ж області)³⁸⁹, «Суд над ієговістами» (Закарпатська область)³⁹⁰, «Суд над оунівцями» (про судовий процес над членами ОУН у м. Ковель Волинської області)³⁹¹ та ін.

Загалом, як видно з доповідної записки відділу адміністративних органів ЦК КПУ «Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР», у Рівненській, Львівській, Станіс-

³⁸³Арнаутенко П. Щит і меч революції / П.Арнаутенко // Червоний прапор. – 1967. – №250. – 20 грудня.

³⁸⁴Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956 – 1965) / Упорядники: Л.Б.Пількевич, О.І.Селіфонов, Н.М.Слончак, Н.О.Топішко. Державний комітет архівів України, Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного. – К., 2003. – С.143.

³⁸⁵Там само. – С.144.

³⁸⁶Там само. – С.174.

³⁸⁷Там само. – С.176.

³⁸⁸Там само. – С.177.

³⁸⁹Там само. – С.238.

³⁹⁰Там само. – С.245.

³⁹¹Там само. – С.248.

лавській, Волинській і Тернопільській областях у цей час було проведено 14 відкритих судових процесів над 51 «колишнім оунівським терористом», з них 24 особи засуджені до вищої міри покарання. Зупинена нелегальна діяльність 150 церковно-сектантських груп, у яких брали участь понад 860 чоловік, з них близько 2000 (*так в оригіналі - авт.*) відійшли від релігії³⁹².

В українській діаспорі розгорнута з 1957 р. в УРСР ідеологічна кампанія проти «УБН» була названа «чекістською пропагандою жахить». На думку Л.Шанковського, вона включала звинувачення «бійців ОУН-УПА у підлому вислугуванні гітлерівським окупантам, а також у несамовитому садизмі: у мученні й катуванні людей, у киданні живих людей у палаючі хати, у розрізуванні людей на дві половини іржавими пилами, у вішанні дітей на піонерських галстуках, у заповнюванні трупами криниць тощо». У всіх цих обвинуваченнях у «садизмі», «мордах» і «жорстокостях» «криниці» займали особливе місце. «Для людини, яка знає українське світовідчужання, – зазначав Л.Шанковський, – мотив «криниць» у «чекістській пропаганді жахить» повністю зрозумілий. Московсько-советські пропагандисти, не без допомоги меншого українського брата, добре знають, що оспівана в українських піснях «криниця» з чистою, прозорою водою, – це для українського народу символ життя, символ святого і недоторканого. Отже советські «геббельси» стараються переконати український народ, що цей символ недоторканого життя «націоналістичні вовкулаки» з ОУН чи УПА зуміли перемінити на страхітливі братські могили»³⁹³.

Таке міркування не позбавлене сенсу, особливо коли зважити на добре відомі керівництву УРСР факти використання криниць, як місць заховання своїх жертв, співробітниками органів МДБ, зокрема в Рівненській області. Наприклад, 31 грудня 1948 р. під час допиту в приміщенні Острожецького РВ МДБ, яким керував начальник РВ МДБ, сталося вбивство секретаря Терешівської сільської ради П.Романюка. Його обезголовлений труп вкинули в криницю, що знаходилась у колишній поміщицькій садибі Лядуховського (трупи «бандитів» кидали туди й раніше).

³⁹²Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. – С.582.

³⁹³Шанковський Л. «Спогади Д.Шумука» у світлі фактів / Л.Шанковський // Визвольний шлях. – 1975. – Кн.3. – С.330-331.

За посередництва депутата ВР СРСР Г.Олійник, винуватці оформили фальшиву довідку про смерть вбитого. Факт набув розголосу через місяць, коли жінка П.Романюка знайшла в криниці і впізнала його тіло. Справа доповідалася секретарем Рівненського обкому КП(б)У В.Чучукалом, прокурорами Г.Кошарським і Р.Руденком секретарям ЦК М.Хрущову, Л.Мельникову, З.Сердюкові³⁹⁴. Винних покарали, однак скоріше через те, що цей випадок, як обурювався прокурор Г.Кошарський, «став відомий місцевому населенню, а факт заховання вбитих бандитів у колодязі» використовувався «для всяких антирадянських вигадок»³⁹⁵.

«Дерманська трагедія» набула надзвичайного розголосу завдяки зусиллям письменників, які побували на похороні 10 березня 1957 р. – головного редактора журналу «Жовтень», органу Спілки письменників УРСР, що видавався у Львові, Юрія Мельничука і поета Дмитра Павличка.

Цикл віршів Д.Павличка «Убивці» написаний і опублікований незабаром після похорону в Дермані. Як зазначала районна газета «Перемога», «під враженням баченого він написав цикл віршів, в яких викривав звіряче обличчя українських буржуазних націоналістів»³⁹⁶. Цикл включав шістнадцять віршів («На Волині, у Дермані сталося...», «Із криниць витягали побитих людей...», «Писав хлопчина вірші...», «Дівчина ішла по воду...», «Пили з криниці воду...», «Українці ми оба...», «О ви, «борці» за Україну!...», «Коли від Збруча по високі Бескиди...», «Ваша Україна – вілли...», «Між нами не лишень кордон...», «Це неправда, що за волю...», «Будеш Україно, довго пам'ятати...», «Ой у полі три криниченьки...», «Боялися плакати навіть...», «Плачуть на Волині...», «В могилі правда не згниє...»)³⁹⁷. Антинаціоналістичні викривальні інвективи, втілені в поетичних рядках Д.Павличка – «На Волині, у Дермані сталося, Із землі просочилася кров!...»; «...Як судитимуть Бандеру За його вину тяжку, З Дермані покличуть свідків»; «Будеш, Україно, Довго пам'ятати...

³⁹⁴ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.5728, арк.40-46.

³⁹⁵Там само, арк.34.

³⁹⁶Перемога. – 1958. – №4. – 12 січня.

³⁹⁷Павличко Д. Бистрина / Д.Павличко. – К., 1959; Павличко Д. Пелюстки і леза. Вибрані поезії / Д.Павличко. – К., 1964; Павличко Д. Вибрані твори / Д.Павличко. – Т.1. – К., 1979. – С.115-125.

Виколені очі, Очі-зоряниці. Будеш пам'ятати Дерманські кри-ниці» — до сьогодні використовуються на доказ злочинів ОУН³⁹⁸.

У 2011 р. в газеті «Літературна Україна» з'явилася збірка досі недрукованих поезій Д.Павличка «З різних літ», складена з речей, що їх автор «познаходив тепер у своїх паперах і вирішив опублікувати». У супровідному слові поет зазначив: «Тут двома рядками 1956 року сказане те, що жило в мені десятиліттями, як страшна правда: «Я син загиблого народу, що сам себе закатував». Ця збірка, продовжив Д.Павличко, — «моє каяття за те, що 1956 року, коли совітські танки «визволяли» Угорщину від угорських патріотів, я писав речі, що нині мені соромно за них»³⁹⁹.

Ю.Мельничук упродовж 1957 р. у різних виданнях видрукував цикл політичних памфлетів під загальною назвою «Дерманська трагедія» («Королева волинських сіл», «Криниця смерті», «В останню путь», «Над братською могилою», «Гайвороння над монастирем», «Оптимізм отця Афіногена», «Суддя народний»)⁴⁰⁰, вміщених згодом у численних книгах його політичної публіцистики⁴⁰¹. В передмові до однієї з книг Ю.Мельничука кількість оунівських жертв у Дермані виросла до 500 жителів, «між якими були старики й немовлята»⁴⁰².

В ідеологічну кампанію другої половини 1950-х рр. органічно вписалося закриття монастирів і церков, що розпочалося з 1958 р. В 1959 р. був закритий Крем'янецький жіночий монастир. Ігуменя й 53 насельниці були переселені в Корецьку обитель. Через рік закрили Свято-Троїцький Дерманський монастир, ігуменя й 45 сестер якого також були переведені в Корецький монастир. Як один з приводів до цього влада використала

³⁹⁸Дерманська трагедія // <http://novoross-73.livejournal.com/30880.html>. [11.05.2010].

³⁹⁹Павличко Д. З різних літ / Д.Павличко // Літературна Україна. — 2011. — №1(5380). — 6 січня. — С.8-9.

⁴⁰⁰Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Вільна Україна. — 1957. — 25, 26 березня; Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Жовтень. — 1957. — №5. — С.96-113.

⁴⁰¹Мельничук Ю. Вибране. Памфлети, статті, літературні портрети / Ю.Мельничук. — К., 1965. — С.210-226, 258-264; Мельничук Ю. Вирване серце / Ю.Мельничук. — К., 1966. — С.9-39, 147-157; Мельничук Ю. Під чужим порогом / Ю.Мельничук. — К., 1974. — С.128-165, 207-230; Мельничук Ю. Продай-душі / Ю.Мельничук. — Львів, 1967. — С.39-69; Мельничук Ю. Сонцю світити вічно. Статті, памфлети, нариси / Ю.Мельничук. — К., 1974. — С.50-73, 172-179, 215-237.

⁴⁰²Мельничук Ю. Плем'я упирів. Нариси, памфлети, фейлетони / Ю.Мельничук. — К., 1963. — С.6.

хресний хід «леонтіївців» (на чолі релігійного угруповання стояв уродженець с. Нова Мощаниця Мізоцького району Леонтій Грицан) від Корця до Почаєва, під час якого, за твердженням радянської преси, здійснювалася антирадянська агітація — лунали заклики не підкорятися радянським законам, не працювати в колгоспах, не брати участь у виборах. Мало місце читання «снів» «пророка» та спілкування з віруючими біля Дерманського монастиря⁴⁰³. Наприкінці квітня 1958 р. Рівненський обласний суд виніс вирок про позбавлення Леонтія Грицана волі на тривалий час⁴⁰⁴.

Пропагандистська кампанія проти «УБН» набула стрункості і завершеності після того, коли були вказані «ідейні натхненники» оунівців, які вчинили «дерманську трагедію» та інші злочини — Улас Самчук і Степан Скрипник (митрополит Мстислав)⁴⁰⁵. Щоб затерти пам'ять про У.Самчука, радянськими ідеологами створено міф про поета-комсомольця Миколу Максися, жертву оунівського терору в Дермані⁴⁰⁶. Аналіз цього міфу потребує окремого розгляду⁴⁰⁷. На противагу Самчуковій трилогії «Волинь» Борис Харчук написав однойменну тетралогію, негайно розтиражовану київськими і московськими видавництвами⁴⁰⁸. У.Самчук в інтерв'ю радіо «Свобода» з нагоди її виходу доречно зауважив, що «на цю справу треба б дивитися не конче як на бажання написати літературний твір, а скорше як на бажання заперечити мою «Волинь». Це не так творчість, як пропаганда»⁴⁰⁹.

⁴⁰³Тищенко І. Що криється під назвою «істинно-православна церква» або сектою «леонтіївців» / І.Тищенко // Перемога. — 1958. — №43. — 25 травня; №44. — 29 травня.

⁴⁰⁴Перемога. — 1958. — №115. — 17 грудня.

⁴⁰⁵Мельничук Ю. Викидні української землі / Ю.Мельничук // Жовтень. — 1957. — №6. — С.109-127.

⁴⁰⁶Максись М. Живу і буду жити / М.Максись. — Львів, 1970; Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Червоний прапор. — 1963. — 12 червня; Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Жовтень. — 1963. — №7.

⁴⁰⁷Жив'юк А. Анатомія міфу / А.Жив'юк // Молодь України. — 1995. — 23 лютого; Надюк В. Ще раз про біографію Миколи Максися / В.Надюк // Зміна. — 1990. — 10 лютого.

⁴⁰⁸Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. — Кн.1. — К., 1959; Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. — Кн.2. — К., 1961; Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. — Кн.3. — М., 1966; Харчук Б. Волинь. Роман / Б.Харчук. — Кн.4. — К., 1966; Харчук Б. Волинь: Роман: Тетралогія / Б.Харчук. — Кн.1-2. — К., 1988; Харчук Б. Волинь: Роман: Тетралогія / Б.Харчук. — Кн.3-4. — К., 1988.

⁴⁰⁹Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України, ф.195 (Самчук У.О.), од. 36.263, арк.13.

Таврування У.Самчука радянською публіцистикою з часом набрало фантазмагоричних форм⁴¹⁰. У В.Микитася знаходимо, що «натхненні писанням Самчука, націоналістичні банди разом з гітлерівцями під час тимчасової окупації вчинили жорстоку розправу і звірства над непокірним мирним населенням, втопивши понад 450 чоловік у криницях»⁴¹¹. Тобто, тут уже українські повстанці діють у спілці з гітлерівцями, причому всі 450 жертв вони топлять у криницях.

Висновки, що вочевидь випливають зі здійсненої нами реконструкції, сформулюємо так: боротьба з «УБН» була життєво необхідною, іманентною складовою комуністичного режиму; пропагандистські кампанії проти «УБН» базувалися на класичних маніпулятивних технологіях, що виразно демонструє історія з «Дерманською трагедією»; основні концепти цих кампаній продовжують слугувати інструментом для конструювання історичної пам'яті в українському суспільстві.

⁴¹⁰Войтович А. Виродки / А.Войтович // Червоний прапор. – 1967. – №228. – 14 листопада; Омельчук Ю. Змова / Ю.Омельчук. – Львів, 1967. – С.27-51; Ті, що канули в пітьму. – Львів, 1964. – С.10-28; Харчук Б. Слово про Дермань / Б.Харчук. – К., 1959; Харчук Б. Розстріляні ночі. Нариси / Б.Харчук. – К., 1979; Цмокаленко Д. Сповідь людомора / Д.Цмокаленко // Літературна Україна. – 1965. – 23 листопада.

⁴¹¹Микитась В. Заангажований фашизм / В.Микитась // Іудине поріддя: Збірка нарисів, оповідань, поезій. – К., 1975. – С.268.

КОМПАРТІЙНА НОМЕНКЛАТУРА УРСР І ЗАХІДНА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ІДЕОЛОГІЧНЕ ПРОТИБОРСТВО 40-Х – 60-Х РОКІВ ХХ СТ.

Упродовж останнього десятиліття в українській історіографії започатковано новий дослідницький напрямок – комплексне вивчення такого історичного явища як компартійна номенклатура. З'явилися праці, де з'ясовується її становище в післяреволюційний і довоєнний⁴¹² та повоєнний⁴¹³ періоди радянської історії. Автори вказаних публікацій розглядають правлячу верхівку Радянської України, здійснюючи аналіз її статусу, функцій і діяльності, спроектованих виключно на радянське суспільство. Водночас, вагомою складовою самореалізації і самоствердження компартноменклатури була боротьба, яку вона провадила з представниками української еміграційної еліти – політичної, громадської, релігійної, військової, культурної.

Форми і методи цієї боротьби були різними в міжвоєнний і повоєнний періоди. У зверненні Українського центрального ко-

⁴¹²Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія / М.Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Фролов М. Компартійно-радянська еліта в УРСР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування / М.Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 448 с.; Фролов М. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 800 с.

⁴¹³Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян (друга пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.) / В.Крупина // Український історичний журнал. – К., 2009. – №6. – С.124-135; Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика / В.Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.15(1). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С.267-275; Крупина В. Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) / В.Крупина // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип.14. – С.207-214. – С.207-214; Крупина В. Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.) / В.Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.15(1). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С.18-30; Штейнле О. «Комунізм для обраних»: привілеї та пільги номенклатурної еліти УРСР (1944-1953 рр.) / О.Штейнле // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць. – Вип.28. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – С.83-94; Штейнле О. Номенклатура в системі влади УРСР другої половини 1940-х – початку 1950-х років / О.Штейнле // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип.43. – С.262-273; Штейнле О. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945-1953 рр.: особливості формування та функціонування: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

мітету в Польщі до української політичної еміграції в справі видання в СРСР амністії для емігрантів, обнародуваному 28 вересня 1925 р., вказано: «Істнування за кордоном численної української еміграції приносило і приносить окупантській владі на Україні дуже багато поважних турбот. Народ наш знає, що колишні борці за його волю й добробут не склали зброї перед ворогом, а чекають на чужині слухного часу, аби протягнути знесиленим окупацією братам руку допомоги. І ця віра в акцію та допомогу еміграції морально підтримує народні маси на Україні. [...] Еміграція – це сіль в оці совітської влади. Обезсилює її розкласти українську еміграцію, перетягти до себе якнайбільше її представників, було і залишається для большевиків пекучою потребою»⁴¹⁴.

У міжвоєнний період зусилля радянської верхівки спрямовувалися переважно на протидію можливій військовій акції української еміграції та заохоченню її представників до повернення в СРСР-УСРР. Натомість після Другої світової війни центр ваги перенесено в ідеологічну сферу, де радянська номенклатура намагалася довести переваги комуністичного ладу й таким чином зміцнити своє панівне становище в Україні. Аналізові окремих складових і проявів ідеологічного протистояння компартійної номенклатури УРСР і західної української діаспори в 40-х – 60-х рр. XX ст. присвячена ця стаття.

Центральне місце у вказаному ідеологічному протистоянні посіла проблема «УБН». Ідеологічні кампанії, які здійснювалися компартійною номенклатурою УРСР з метою викриття злочинів «українських буржуазних націоналістів» у 1940-х-1960-х рр., стали іманентною складовою тодішнього правлячого режиму. Дефініція «український буржуазний націоналізм» упродовж майже як півстоліття визначала основний орієнтир для ведення пропагандистського наступу компартійною номенклатурою: українська самостійність як ідея, українські націоналістичні сили як її оборонці, правлячі кола буржуазних країн як союзники українських націоналістів. Головний тактичний прийом, застосований

⁴¹⁴Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.580 (Українська станція (інтернованих військ УНР), м. Каліш), оп.1, спр.86 (Звернення Українського Центрального Комітету в Польщі до української політичної еміграції в справі видання в СРСР амністії для емігрантів, 28 вересня 1925 р.), арк.1.

радянською пропагандою, полягав у дискредитації самостійницької ідеї шляхом дискредитації її носіїв, що мало досягатися через викриття кривавих злочинів і цілковитого морального виродження націоналістів.

Дослідження, які б з'ясували причини і складові ідеологічної кампанії проти «УБН» з боку компартійної номенклатури УРСР і протидії їй західної української діаспори відсутні в сучасній українській історіографії, чим зумовлена актуальність нашої студії.

Джерельну базу статті склали документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву у Львові, опубліковані документальні збірки. В якості джерела використані матеріали україномовних періодичних видань, які виходили в УРСР і в західних країнах, зі збірки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України.

За ближчого розгляду з'ясується, що проблема ідеологічного протистояння компартійної номенклатури УРСР і західної української діаспори практично не вивчена. Маємо два окремі масиви інформації (друкованої чи мовленої в ефір) – радянський і діаспорний, які подекуди зачіплюються, переплітаються, відображають реакцію як з одного, так і з іншого боку на пропагандистські закиди супротивної сторони. Однак, до сьогодні залишається невідомим закулісся цих ідеологічних герців, котре здатне пролити світло на їх істинні причини, механізми, технологію, наслідки.

Яскравим прикладом політичного, культурного, інтелектуального суперництва радянської і діаспорної сторін може слугувати історичний сюжет, пов'язаний з виданням української енциклопедії. Ще в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., паралельно з виходом у Львові тритомної «Української загальної енциклопедії» за редакцією І.Раковського, здійснено спробу створити «Українську радянську енциклопедію» (УРЕ) «як пролетарську зброю». Під головуванням М.Скрипника в Харкові створено редакційну колегію, яка підготувала три з двадцяти запланованих томів УРЕ. Друк першого тому був передбачений на початок 1933 р., але московська цензура заборонила його як націоналістичний. Того ж року М.Скрипник вчинив самогубство, і

його наступником став В.Затонський. Виготовлені матеріали були знищені, і в листопаді 1934 р. редакцію УРЕ розпущено⁴¹⁵.

Проект 10-томної УРЕ знову виринув у жовтні 1944 р., коли прийнята відповідна постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У і створена головна редакційна колегія. Однак занадто активне розгортання роботи над видавництвом УРЕ на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і в 1947 р. було припинене⁴¹⁶.

Водночас поза межами України розпочалася підготовка Енциклопедії українознавства (ЕУ) під редакцією В.Кубійовича, яка, на думку того ж В.Кубійовича і В.Маркуся, стала «здобутком вільних українців і сумлінням вільної науки»⁴¹⁷. Хоч вона була недосяжною для радянського читача, можна стверджувати, що ЕУ, перший том якої з'явився в 1955 р., відіграла роль катализатора в реанімації проекту УРЕ, що сталося в 1957 р.

18 грудня 1957 р. працю над УРЕ доручено АН УРСР. На чолі створеної головної редколегії став М.Бажан. У 1959-1965 рр. у Києві видано 17 томів УРЕ, причому 17 т. цілковито присвячений УРСР, у 1967 р. і 1969 р. видано його російську і англійську версії.

Зміст українознавчих гасел УРЕ узгоджений із заявою передмови, що УРЕ «має показати братерську єдність українського народу з великим російським і всіма іншими народами Радянської Вітчизни» і що вона спрямована проти «насамперед українського буржуазного націоналізму». На думку сучасних дослідників, коли проект УРЕ 1944-1947 рр. «міг стати дійсно українським», то через десять років «поступовий процес «канонізації» поглядів на давнє історичне минуле України було викривлено і відображено на сторінках енциклопедії УРЕ за редакцією М.П.Бажана»⁴¹⁸.

⁴¹⁵Фельбаба М. Історія проекту «Української радянської енциклопедії» у контексті політики «Українізації» (1927-1934 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 18 с.

⁴¹⁶Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: спроба відродження проекту УРЕ у 1944-1947 рр. / Т.Демиденко // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.216.

⁴¹⁷Кубійович В. Дві українські енциклопедії / В.Кубійович, В.Маркусь. – N.Y.: Prolog, 1961. – С.4.

⁴¹⁸Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики. – С.217.

Представники української діаспори, причетні до видання ЕУ, швидко відгукнулись на появу УРЕ. В першому числі мюнхенської «Сучасності» В.Маркусь порівняв УРЕ з ЕУ і УРЕ з БСЕ (Большой советской энциклопедией). Співставлення перших томів УРЕ і ЕУ привело рецензента до висновку про відсутність в УРЕ значної частини українознавчого матеріалу⁴¹⁹. Це ж, між іншим, закинули авторам УРЕ автори БСЕ в рецензії в газеті «Известия»⁴²⁰. Звернув увагу В.Маркусь, що в анонімній замітці «бандитизм» до «бандитів» віднесено, крім Зеленого, Орлика, Тютюнника, Григор'єва, Махна, ще й Мельника, Бандеру, Боровця⁴²¹. Разом з тим, рецензент відзначив позитиви УРЕ – культуру мови і стилю. У підсумку В.Маркусь назвав УРЕ «молодшою сестрою» БСЕ з огляду на однакові оформлення, систему розподілу матеріалу, зовнішню техніку, друк, додавши до цього боязнь авторів УРЕ сказати щось «зайве», наприклад висловити критику антиукраїнської політики царського уряду, чого не остерігалися автори БСЕ⁴²².

Намагання авторів ЕУ нав'язати аргументовану дискусію навколо українських енциклопедичних проектів не знайшло адекватної реакції з радянського боку. Натомість у різних виданнях, контрольованих ЦК КПУ і його номенклатурою, з'явилися лайливі інвективи на адресу українських діячів, причетних до підготовки ЕУ. Так, у львівському журналі «Жовтень», очолюваному випускником республіканської партійної школи при ЦК КПУ, депутатом Верховної Ради СРСР Ю.Мельничуком⁴²³, головний редактор ЕУ В.Кубійович був представлений як гітлерівський виступник, постачальник «гарматного м'яса» для нацистів, помічник гітлерівського гестапо в Галичині⁴²⁴. Після такої атестації обговорення достоїнств або ж недоліків ЕУ, за задумом радянської пропаганди, втрачало сенс.

⁴¹⁹Маркусь В. УРЕ в порівнянні з іншими енциклопедіями / В.Маркусь // Сучасність. – Мюнхен, 1961. – Ч.1. – С.115,116.

⁴²⁰Там само. – С.122.

⁴²¹Там само. – С.120.

⁴²²Там само. – С.121.

⁴²³Від ЦК КП України, Президії Верховної Ради Української РСР та Ради Міністрів Української РСР // Жовтень. – Львів, 1963. – С.3.

⁴²⁴Трохим Львівський. Лицарі зради і шахрайства: лист з Америки / Трохим Львівський // Жовтень. – Львів, 1958. – №7. – С.102-112.

Просто замовчати перед населенням УРСР ті або інші проекти, ініціативи, виступи української еміграції, як це практикувалося в довоєнний період, після Другої світової війни компартійна номенклатура не могла. Починаючи з кінця 1940-х рр. технічний прогрес, зокрема в засобах комунікації, позбавив її такої можливості.

12 грудня 1949 р. з Нью-Йорка уперше пролунала українською мовою програма радіостанції «Голос Америки». Впродовж наступних десятиліть «Голос Америки» доносив в УРСР інформацію, замовчувану радянською урядовою цензурою. Українська служба цієї американської медіакомпанії працювала за принципом декларації ООН про права людини, реалізуючи право кожного на отримання достовірної інформації. Ведучими першої радіопрограми українською мовою були Є.Приходько, О.Нессіна та І.Колос.

1 березня 1953 р., майже водночас зі смертю Й.Сталіна, починається мовлення радіостанції під назвою «Радіо Звільнення» (з травня 1959 р. радіостанція змінила свою назву на «Радіо Свобода», котра збереглася досі). Згідно офіційної історії РС, «Звільнення» було задумане «Американським комітетом зі звільнення від більшовизму» як емігрантське радіо, рупор «Кординаційного центру антибільшовицької боротьби для звільнення Батьківщини від комуністичної диктатури». Ця радіостанція вела мовлення мовами народів республік СРСР, а також татарською і башкирською мовами, тоді як створене приблизно у той же час «Радіо Вільна Європа» працювало на соціалістичні країни Європи.

Із самого початку фінансове і адміністративне сприяння роботі радіостанції надавав Конгрес США. Фінансування здійснювалося з американського бюджету через Центральне розвідувальне управління США, яке контролювало діяльність радіостанції. Радіопередачі велися з Німеччини: у студії в Мюнхені вони записувалися на магнітну стрічку, потім котушки доставлялися в Лампертгайм, де знаходився радіопередавач.

Українська щоденна програма «Радіо Звільнення» (РС) почала виходити від 16 серпня 1954 р. Вона подавала політичні новини, хроніку українського життя, огляди преси, коментарі про актуальні події в Україні та за кордоном, бесіди з історії

України, літературні огляди, релігійні пересилання. Керівниками українського відділу працювали М.Ковальський (1954-1955), М.Добрянський (1956-1971), А.Ромашко (від 1972 р.).

Усвідомлення небезпеки програшу в ідеологічному протиборстві, яку несло мовлення західних радіостанцій на СРСР, підштовхнуло компартійне керівництво на створення в 1955 р. і розширення мережі їх глушіння, що охоплювала найбільші міста і густонаселені райони. Однак технічні можливості, котрими володів Радянський Союз, не давали змоги ефективно протидіяти мовленню західних радіостанцій на радянські міста, не кажучи вже за сільську місцевість. Відіграв свою роль також програш у часі, допущений радянською стороною.

30 листопада 1954 р. завідувач відділом пропаганди і агітації Рівненського обкому КПУ Бербенєць звернувся з листом до завідувача сектором радіоінформації відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Яровенка. В листі йшлося про те, що «останнім часом прийняття радіопередач Львівської радіостанції на території Рівненської області, особливо в північних поліських районах – Рокитнівському, Заріччянському, Висоцькому, Володимирецькому, Клесівському, Березнівському та інших майже неможливе». Причина вказувалась та, «що на частотах, близьких до частоти Львівської радіостанції *працює декілька закордонних радіостанцій Західної Європи, які дуже прослуховуються (курсив авт.)* і створюють цим самим сильні перешкоди». Бербенєць бідкався, що «в зв'язку з цим населення значної частини області майже позбавлене [можливості] слухати передачі Ровенського обласного радіомовлення, яке здійснюється через Львівську радіостанцію», а неодноразові клопотання дирекції обласної радіотрансляційної сітки перед управлінням частот про поліпшення роботи Львівської радіостанції результату не дали. Насамкінець автор листа просив «втрутитися в цю справу і зробити відповідний вплив на УУЧ щодо вирішення цього питання»⁴²⁵.

17 грудня 1954 р. завідувач сектором радіомовлення ЦК КПУ Яровенко підготував довідку щодо листа Бербенця, в якій зазна-

⁴²⁵ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3798 (Довідки відділів ЦК КП України, постанови і довідки обкомів КП України – про поганий стан з радіомовленням в Рівненській області, про роботу Ніжинського українського драматичного театру, про діяльність Кримського відділення Союзу радянських письменників України, 20 січня – 11 грудня 1954 р.), арк.4.

чалося, що «для ліквідації перешкод з боку інших радіостанцій найбільш ефективним заходом може бути переведення Львівської радіостанції на нову хвилю». «Але в даний час Міністерство зв'язку УРСР не має можливості видати нову хвилю для Львівської радіостанції», – констатував Яровенко. – Тому Управління уповноваженого Міністерства зв'язку СРСР по УРСР вживає належних заходів, щоб обладнати радіовузли Ровенської області спрямованими антенами, що повинно забезпечити деяке поліпшення приймання передач через Львівську радіостанцію» (курсив авт.)⁴²⁶.

З наведеної переписки очевидно, що ні Бербенець, ні завідувач сектором радіомовлення ЦК КПУ Яровенко не давали собі звіту в тому, з якою саме проблемою вони зіткнулися і чим вона загрожує номенклатурній команді, як також не могли в той час вплинути на її вирішення.

Навіть після запровадження системи глушіння західних радіостанцій прослуховування їх передач практикувалося пересічними мешканцями західних областей України, становлячи серйозну загрозу ідеологічним устоям комуністичної влади. 31 грудня 1956 р. у Рівненській міськконторі Міністерства зв'язку вилучено і відкрито анонімний лист, адресований на абинований поштовий ящик у західному секторі Берліна. Автор листа писав: «Вітання з України! Вітання, дорогі браття! Ми чуємо вас, хоч і неважно, тобто, не дуже добре, але все ж чуємо. Глушіння сильне, навіть дуже сильне, лише під ранок, у годинах біля шести-семи, то можна дещо почути. Краще всього чути це радіостанцію «Голосу Америки» з Вашингтону і Європу, а також Бі-бі-сі, які знайомлять нас з поточними подіями»⁴²⁷.

Співробітники управління КДБ при РМ УРСР на Львівській залізниці встановили, що лист написаний Лапчуком Володимиром Сергійовичем, 1929 р. н., уродженцем с. Івачків Здолбунівського району, який працював чистильником топков паровозного депо станції Здолбунів. Придбавши в 1954 р. батарейний радіоприймач «Родіна-52», він з осені 1956 р. регулярно слухав передачі радіостанцій Бі-бі-сі, «Голос Америки» і «Звільнення»⁴²⁸.

⁴²⁶Там само, арк.3.

⁴²⁷ГДА СБУ, Рівне, спр.П-6655 (Архівно-кримінальна справа Лапчука Володимира Сергійовича), арк.83.

⁴²⁸Там само, арк.106.

На запит УКДБ на Львівській залізниці виконуючий обов'язки начальника Львівського обласного радіоцентру Кутейніков 30 серпня 1957 р. відповів: «Закордонні іноземні радіостанції «Бі-бі-сі», «Голос Америки» і «Звільнення» впродовж всього 1956 року, в 1957 р. і до цього часу систематично передавали і передають радіопередачі антирадянського наклепницького змісту на російській, українській та інших мовах в різний час доби, в тому числі і з 5 до 8 годин ранку. Приймати такі передачі цих радіостанцій у вказаний час налагодженим батарейним радіоприймачем марки «Родіна-52» в координатах м. Здолбунів Ровенської області можливо, якщо радіостанції Радянського Союзу, що виконують забивку, не створюють у цьому пункті належного глушіння»⁴²⁹.

Не маючи, таким чином, можливості для тотального глушіння західних радіостанцій, радянські каральні органи жорстоко карали своїх громадян за їх прослуховування: В.Лапчук був засуджений 29 вересня 1957 р. Рівненським обласним судом, відповідно до ст. 54-10, ч. II КК УРСР, на 7 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, до того ж на 5 років заслання і 5 років позбавлення політичних прав (помилуваний і звільнений постановою Президії Верховної Ради УРСР лише 30 грудня 1963 р.)⁴³⁰.

Головний акцент у пропаганді радянського способу життя за межами УРСР керівництво КПУ продовжувало робити на друковане слово, використовуючи при цьому «прогресивних» представників української діаспори, з котрими здійснювалася співпраця через Українське товариство культурних зв'язків із закордоном.

⁴²⁹Там само, арк.90.

⁴³⁰Там само, арк.140зв.

Володимир Лапчук

В одній зі своїх публікацій у журналі «Жовтень» Ю.Мельничук повідомляв про вихід у Вінніпезі заходами Канадського товариства культурних зв'язків з Україною книжки Василя Свистуна «Моя друга поїздка на Україну». «В цій книжечці автор, якого лиха доля закинула колись в еміграцію, – зазначає Ю.Мельничук, – розповідає про те, що він бачив, чув, з ким зустрічався, які враження у нього, не тільки як туриста, але й українця викликала ця подорож». «Признаюся, що я був захоплений феноменальним розвитком України за три роки від часу першої моєї поїздки (в 1954 р.), – цитує автора Ю.Мельничук, – розвитком її індустрії, сільського господарства, державної організації, культури, життєвого рівня»⁴³¹. Далі редактор «Жовтня» підкреслює, що навіть націоналістичні «Український голос» і «Українські вісті» «не могли замовчати появи книжки В.Свистуна»⁴³².

Нами не виявлено джерел щодо організації другої поїздки В.Свистуна до УРСР у 1957 р. Навряд, щоб вона суттєво відрізнялася від першої поїздки. Про те, що довелося «бачити, чути, з ким зустрічатися» під час поїздки до УРСР у 1954 р. редакторів газети «Українське життя» С.Мацієвичу і його супутникові В.Свистуну красномовно свідчать документи ЦК КПУ. Зауважимо тут, що тижневик «Українське життя» – радянське видання, яке виходило в Торонто у 1941-1965 рр. – було поширене серед українських робітників Канади, підтримувало політику СРСР, вело комуністичну пропаганду в Канаді й виступало проти української політичної еміграції.

З метою «підготовки об'єктів у зв'язку з подорожжю» до УРСР С.Мацієвича і В.Свистуна 25-31 січня 1954 р. у відрядженні в Тернопільській області побував старший редактор відділу преси і інформації ЦК КПУ А.Герасимов. У доповідній записці, поданій 4 лютого 1954 р., він інформував завідуючого відділом І.Пересаденка, що з 15 районів області відвідав 6: великі снігопади привели в незадовільний стан шосейні дороги, тому їздив саньми. Як на геть непридатне для показу А.Герасимов вказував на село Налужжя Струсівського району (колгосп імені Б.Хмельницького): в страшенно занедбаному стані тваринництво, відсутність

⁴³¹Мельничук Ю. Туми із заокеанської кошари / Ю.Мельничук // Жовтень. – Львів, 1960. – №7. – С.110.

⁴³²Там само. – С.111.

тваринницьких будівель, низька урожайність, видано на трудодень по 1 кг 150 гр. зерна і по 60 коп. грішми, село має дуже поганий вигляд»⁴³³.

У Тербовлянському районі А.Герасимов оглянув село Сорочке, «де живе брат Василя Свистуна Григорій Іванович Свистун» (курсив авт.). Г.Свистун мав біля 70 років, працював у колгоспі, виробивши за 1953 р. 150 трудоднів, матеріально жив середньо. Старший син і донька Г.Свистуна (тобто племінники В.Свистуна) були засуджені до 15 і 10 років ув'язнення «за зв'язок з бандерівцями», молодший син навчався у Львівському університеті⁴³⁴.

В цілому А.Герасимов відзначив, що «колгоспи в Тернопільській області слабкі, оплата трудоднів удвічі-втричі нижча, ніж у Чернівецькій, Станіславській, Львівській, Закарпатській областях» (від 1,1 кг хліба і 90 коп. до 2,3 кг хліба і 2 крб. на трудодень)⁴³⁵. Автор доповідної резюмував: оскільки відмовити в подорожі неможливо, «потрібно поставити питання про час. Зараз організувати поїздку найвигідніше, бо це дасть можливість без будь-яких труднощів обмежити кількість запланованих до відвідання колгоспів і сіл, мотивуючи неможливістю дістатися до них, в чому він сам переконається» (курсив авт.)⁴³⁶. Зазначимо, що у В.Свистуна виявилася додаткова «мотивація» задля захоплення радянською дійсністю – з дозволу ЦК КПУ його зарахували заочником юридичного відділу Київського держуніверситету.

«Українському життю» С.Мацієвича була відведена певна роль у кампанії з дискредитації знаного в українській еміграції письменника і журналіста У.Самчука. Його «публіцистична дуель» з Ю.Мельничуком, і ширше – з радянськими ідеологічними структурами, розгорнулася наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. У 1957 р. в УРСР розпочата широка пропагандистська кампанія з викриття злочинів «українських буржуазних націоналістів»,

⁴³³ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.3947 (Копія вихідного листа ЦК КППС по питанню зарахування В.І.Свистуна заочником юридичного факультету Київського державного університету, листи УТКЗу – про перебування іноземних делегацій в УРСР, про культурні зв'язки УТКЗ з прогресивними українськими емігрантами в США та інші питання УТКЗу, 15 січня – 25 грудня 1954 р.), арк.22.

⁴³⁴Там само, арк.23.

⁴³⁵Там само, арк.24.

⁴³⁶Там само, арк.25.

центральне місце в якій посіла «Дерманська трагедія». Серед ідеологічних натхненників «бандерівських душогубів» Ю.Мельничуком був названий уродженець цього села У.Самчук. Відповідні публікації Ю.Мельничука та інших авторів⁴³⁷ впродовж 1957-1963 рр. регулярно друкувалися на сторінках «Жовтня». Якось їх частина дублювалася торонтським «Українським життям», котре було обране, очевидно, як з огляду на заангажованість його редакції, так і через те, що У.Самчук мешкав саме в цьому канадському місті.

Перші нападки на себе У.Самчук зустрів досить болісно, про що свідчать його відповіді Ю.Мельчукові в провідній газеті американських українців «Свобода»⁴³⁸. На захист У.Самчука і митрополита Мстислава виступила редакція «Свободи», упіймавши Ю.Мельничука на вигадках і пояснивши появу його статей тривогою Москви «поширенням і поглибленням українського націоналізму в окупованій нею Україні»⁴³⁹.

У відповіді У.Самчука влучно спостережено технологію роботи компартійних «ідеологічних кілерів» на кшталт Ю.Мельничука: «Тож треба було їздити до Канади, з Канади треба було слідувати, де я мешкаю, з ким і про що розмовляю, куди й для чого їжджу, як і де мене приймають, поминаючи студіювання спеціальних, без сумніву, закритих архівів, як також перечитування всього мною написаного і виданого доробку з найдрібнішими статтями, замітками, критикою включно». Водночас, не бажаючи полемізувати з опонентом «нашими звичними, логічними, розумними засобами» він поймає того «музиком з

⁴³⁷Мельничук Ю. Викидні української землі / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1957. — №6. — С.109-127; Мельничук Ю. Дерманська трагедія / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1957. — №5. — С.96-113; Мельничук Ю. З націоналістичної каламуті / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1963. — №6. — С.73-79; Мельничук Ю. Коли кров холоде в жилах / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1959. — №6. — С.87-114; Мельничук Ю. Натє вам, панове, тертого хрину / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1958. — №10. — С.114-120; Мельничук Ю. Поета розстріляли надвечір / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1963. — №7. — С.116-129; Павличко Д. Убивці / Д.Павличко // Жовтень. — Львів, 1957. — №8. — С.85-87; Скляр Д. Націоналістичні вовулаки вийють: лист із Сполучених Штатів Америки / Д.Скляр // Жовтень. — Львів, 1958. — №12. — С.93-97.

⁴³⁸Самчук У. Про мужика з дубиною / У.Самчук // Свобода. — Нью-Джерсі, 1957. — №165 (28 серпня). — С.2-3; Самчук У. Ще про дубину / У.Самчук // Свобода. — Нью-Джерсі, 1958. — №248 (26 грудня). — С.2.

⁴³⁹Советський напад на У.Самчука й архієпископа Мстислава // Свобода. — Нью-Джерсі, 1957. — №153 (10 серпня). — С.2.

дубиною», «бідним чуком з «Жовтня»⁴⁴⁰, «невінним животним», «гряззю Москви», «клоуном, хамом і дурнем в одній подобі», а написано ним «кволим, малахольним, з браком лайки, терпцю і постави». «Нещодавно державний секретар ЗДА Джон Фостер Доллес, — підсумовував У.Самчук, — у одному інтерв'ю висловився: «вони мене лають, бо вони добре знають, що я їх знаю». Ми не займаємо таких високих становищ, як Доллес, але сміємо твердити, що знаємо вас не менше від Доллеса, а саме тому ви на нас так спазматично реагуєте»⁴⁴¹.

На початку 1960-х рр. компартійна номенклатура перенесла «бойові ідеологічні дії» на чужу територію. 6 грудня 1961 р. у Нью-Йорку відбулися збори представників «прогресивних організацій американських українців» зі штатів Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Коннектикут, Массачусетс, на яких були присутні також «представники прогресивних організацій російської еміграції і прогресивної американської громадськості». Присутній на них від імені Урядового республіканського шевченківського ювілейного комітету Ю.Мельничук, який перебував у Нью-Йорку в складі делегації УРСР на XVI сесії Генасамблеї ООН, вручив представникам Ліги американських українців пам'ятну медаль, встановлену на честь 100-річчя з дня смерті Шевченка⁴⁴².

З цієї нагоди Ю.Мельничук виголосив промову, де, між іншим, застеріг присутніх від вилазок «українських буржуазних націоналістів», котрі «прикриваючись фальшивими лозунгами людинолюбства, всіляко залицяються до української еміграції». «Вони аж впривають, шукаючи наївних, яких можна було б заманути в табір ворогів українського народу, — ідентифікував Ю.Мельничук можливих інакодумців. — Заради цих своїх підступних і ганебних намірів вони спекулюють навіть світлим ім'ям Тараса Шевченка»⁴⁴³. Закінчив свій виступ Ю.Мельничук священною максимумою української компартноменклатури: «Націоналісти одурманюють подекуди народ, а історія тим часом

⁴⁴⁰Самчук У. Про мужика з дубиною.

⁴⁴¹Самчук У. Ще про дубину.

⁴⁴²Мельничук Ю. Роботящим умам, роботящим рукам перелогі орать... / Ю.Мельничук // Жовтень. — Львів, 1962. — №2. — С.131.

⁴⁴³Там само. — С.134.

крицево ствердила, що немає другої України, крім Радянської України»⁴⁴⁴.

У тому ж 1961 р. для участі у Всеукраїнському шевченківському фестивалі в Канаді було надіслано потужний інтелектуально-пропагандистський «десант» з УРСР, куди увійшли Л.Дмитерко, П.Воронько, О.Іваненко, С.Бухтяк, Є.Корнієнко, Л.Каллаш з Києва, В.Чумак зі Станіслава, І.Вільде, Д.Павличко, Р.Братунь, Д.Цмокаленко зі Львова⁴⁴⁵.

Реагуючи на радянську «пропагандистську інтервенцію» до США й Канади, У.Самчук сформулював власну візію українства в атомну добу: «безмовні маріонетки з назвою делегації УССР» у будинку Об'єднаних Націй у Нью-Йорку *contra* «добре організована і діяльна частина того народу у вигляді свободних національних груп і спільнот без державного оформлення» в широкому світі⁴⁴⁶. Завдання діаспори – «бути максимально активними в процесі інтелектуального культуротворення». «Хочемо і мусимо догнати, і не лише догнати, але й перегнати... Америку в самій Америці» (*курсив авт.*)⁴⁴⁷, – перефразував У.Самчук відоме компартійне гасло, вперше вжите в 1917 р. В.Ленінін і повторене в 1957 р. М.Хрущовим, який закликав радянський народ «наздогнати і перегнати Америку за всіма економічними показниками», а також побудувати комунізм до 1980 р.

З квітня 1964 р. У.Самчук, на запрошення газети «Свобода», став її провідним публіцистом, періодично (2 рази на місяць) публікуючи там свої статті і коментарі. Представляючи автора, редакція «Свободи» назвала його «проникливим знавцем й аналітиком українського життя й українських відносин». Співпраця У.Самчука зі «Свободою» мала б, на погляд редакції, «збагатити українське суспільне життя й політичну думку»⁴⁴⁸.

Виступи У.Самчука на сторінках «Свободи» засвідчили його еволюцію від болісної рефлексії на радянську пропаганду, спри-

⁴⁴⁴Там само. – С.136.

⁴⁴⁵Цмокаленко Д. По той бік / Д.Цмокаленко // Жовтень. – 1962. – №3. – С.97-110.

⁴⁴⁶Самчук У. Наша доба і українство (Промова на зустрічі СУЖЕРО на фермі «Київ», Канада, 5 серпня ц.р.) / У.Самчук // Свобода. – Нью-Джерсі, 1962. – №164 (28 серпня). – С.2.

⁴⁴⁷Там само. – С.3.

⁴⁴⁸Улас Самчук знову на сторінках «Свободи» // Свобода. – Нью-Джерсі, 1964. – №81 (29 квітня). – С.1.

чинену особистими образами і порахунками, до концептуалізації бачення радянської дійсності, сконденсованої в афористичній інтерпретації ключових компартійних ідеологем: «доженемо і переженемо Америку», «боротьба/битва за хліб», «нова історична спільність – радянський народ», «союз братніх народів, братній російський народ», «справжня радянська людина», «партія – наш рульовий».

«Недостача «хліба нашого щоденного» за панування комуністичної партії, – резюмував У.Самчук у статті «Цар-голод», – стала, «парафразуючи відомий маніфест Карла Маркса, марою, яка ось уже скоро півстоліття бродить всюди там, де всевладно господарять доктрини творців тієї дивовижної системи». «*Боротьба за хліб (курсив авт.)* ставала їх другою природою, – продовжив автор, – ставала основною проблемою їх буття, яка з безнастанною послідовністю виповняла весь їх час. [...] Не допомогла баляда про кукурудзу, не допомогли цілині землі, не допомогли п'ятилітки і семилітки... На сорок п'ятому році «перемог пролетаріату» знов таки постала проблема: або «справжній син народу» Нікіта Сергійович вернеться до проклятих часів «культу особи» і змусить свій народ вмирати з голоду, прославляючи «щасливе і радісне життя», або звернеться він до тричі проклятих капіталістів за рятунок... Хрущов вибрав цей другий шлях, і сотні мільйонів тонн канадійської та американської пшениці поплили через синій океан до берегів «країни рад і соціалізму». Насамкінець письменник ставив сакраментальне питання: «Чому справді, як якесь суворе математичне правило, скрізь там, де вселяється комунізм, автоматично зникає хліб?»⁴⁴⁹.

На візит до Канади радянської сільськогосподарської делегації на чолі з міністром І.Воловченком У.Самчук відгукнувся статтею «Дядя Митяй і дядя Миняй», де міркував: «Як довго прийдеться їм оглядати господарство ЗДА, Канади, Данії, щоб прийти до висновку, що господарством мають займатися не Манілови й Собакевичі з партії, а землевласники-господарі, коли двісті мільйонів населення ССРСР хоче бути ситим»⁴⁵⁰.

⁴⁴⁹Самчук У. Цар-голод / У.Самчук // Свобода. – Нью-Джерсі, 1964. – №103 (2 червня). – С.2.

⁴⁵⁰Самчук У. Дядя Митяй і дядя Миняй / У.Самчук // Свобода. – Нью-Джерсі, 1964. – №163 (1 вересня). – С.2.

У 1961 р., виступаючи на XXII з'їзді КПРС, М.Хрущов проголосив: «У СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси — радянський народ». Термін миттєво був перетворений партноменклатурою в ідеологічне кліше. У.Самчук зреагував: «Партійний з'їзд виносить постанову про злиття націй в одну *«советську» націю (курсив авт.)*, і справа вирішена. Українська мова поза законом, видана на розтерзання, засуджена на небуття». «Чи воля партії (читай Хрущова) справді аж така всемогутня? — запитував оглядач і стверджував. — Ніяка Україна — русифікована чи «українізована» — не буде «братньою» в союзі республік, як довго вона не буде рівноправною. [...] Хто знає, чи і цей дев'ятий вал русифікації не спричинить ще більшого гону «союзних» народів до відокремлення і незалежності»⁴⁵¹.

Не обійшов увагою У.Самчук і вислів Л.Троцького «союз братніх радянських республік», який у тексті гімну СРСР 1943 р. трансформувалася в «союз непорушних вільних республік». Однак у цьому союзі «братніх» і «вільних» республік не всі виявилися рівними: «Засадничо, за К.Марксом, «пролетаріят не має батьківщини», але в конкретному випадку «рідній Москві» зроблено маркантний виїмок і названо її «столицею батьківщини світового пролетаріату» з її «рідною мовою Леніна»⁴⁵². Що ж до українського народу, то «народ, який історично і довготривало входив у склад імперії, — провадив уявну полеміку оглядач «Свободи», — який ту імперію спітворив, який вклав до того діла величезну кількість своєї енергії, свого генія, своєї крові й майна, і якому відмовляється права на рівні привілеї з тієї праці, — такий народ ніколи не може бути *«народом братнім» (курсив авт.)*, а лиш підвладним, а тим самим потенційно небезпечним»⁴⁵³.

По-власному реконструював У.Самчук історію виникнення типу «радянська людина»: «Господаря змінили. Його випекли гарячим залізом до сьомого покоління. Його місце всевладно зайняв наймит у тих його різних виглядах — кар'єрист, лінух,

⁴⁵¹Самчук У. Дев'ятий вал русифікації / У.Самчук // Свобода. — Нью-Джерсі, 1964. — №100 (27 травня). — С.2.

⁴⁵²Самчук У. Моторошна тінь ході / У.Самчук // Свобода. — Нью-Джерсі, 1964. — №112 (16 червня). — С.2.

⁴⁵³Самчук У. Зміна чи не зміна / У.Самчук // Свобода. — Нью-Джерсі, 1964. — №81 (29 квітня). — С.2.

бюрократ і взагалі *справжня советська людина (курсив авт.)*, яка, однак, як вогню, уникала колгоспу, а як попадала до нього, то виключно на тепле місце якогось «представника партії». Що ж до самої «партії — нашого рульового» (вислів з'явився у пісні «Зовет на подвиги советские народы Коммунистическая партия страны», написаний до XIX з'їзду ВКП(б) у 1952 р.), то й тут письменник віднайшов альтернативний афоризм: «Партія — це те слово, яке зачарувало, заморозило землю і обернуло її в невразливий камінь»⁴⁵⁴.

Висновок нашої ретроспекції щодо ідеологічного протиборства компартійної номенклатури УРСР і західної української діаспори зведемо до ключового положення: в цьому протистоянні діаспорна сторона вважала за потрібне акцентувати на принципових, засадничих розходженнях з радянською ідеологією і практикою, піддаючи їх аналітичній препарації; натомість улюбленим прийомом ідеологів з-під «залізної завіси» було, уникаючи дискусії по суті, очорнення і дискредитація конкретних носіїв супротивних поглядів. І ще: радянська ідеологічна машина, хоч і завзято, проте часто навздогін, заледве реагувала на внутрішні (повернення із ув'язнення та вислання сотень тисяч українців) і зовнішні (вихід «Енциклопедії українознавства», здійснення радіомовлення на територію УРСР, спорудження пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні тощо) політико-ідеологічні виклики.

⁴⁵⁴Самчук У. Цар-голод.

Бібліографія вміщених текстів

Формування і функціонування компартійної номенклатури Західної України в довоєнний період (на прикладі діяльності Василя Бегми)

Публікація тексту: Актуальні проблеми вітчизняної та все-світньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. — Вип.17. — Рівне: РДГУ, 2010. — С.22-29.

Театр як складова політичного маніпулювання комуністичної номенклатури: рівненський випадок

Публікація тексту: Актуальні проблеми вітчизняної та все-світньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. — Вип.19. — Рівне: РДГУ, 2010. — С.142-147. У книзі «За московським часом» текст подано з доповненнями.

Між евакуацією і «доцільним розстрілом»: доля в'язнів тюрем Рівненщини на початку радянсько-німецької війни

Публікація тексту: Українське державотворення: проблеми і сучасність: Збірник наукових праць, присвячений 65-й річниці перемоги у Другій світовій війні. — Випуск IV / Ред. кол.: Р.П.Карпюк, О.І.Кушпетюк [та ін.]. — Луцьк: ЛІРоЛ, 2010. — С.66-78. У книзі «За московським часом» текст подано з доповненнями.

«Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр.

Публікація тексту: З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К., 2009. — №2(33). — С.7-21.

Поляки Волині-Полісся і «другі совети»: реалії взаємостосунків весни-осені 1944 р. (на матеріалах Рівненської області)

Публікація тексту: Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки». — Вип.9. — Рівне: РІС КСУ, 2010. — С.10-17.

Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 — початок 1950-х років)

Публікація тексту: Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. — Вип.2. — Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. — С.35-42.

Втрати населення Рівненської області у 1944-1952 роках: характеристика та порівняльний аналіз радянських і націоналістичних даних

Публікація тексту: Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — 2010. — №1. — С.106-113.

«Дерманська трагедія»: до причин, складових, технології і наслідків пропагандистських кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму»

Публікація тексту: Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острозьк: Національний університет «Острозька академія», 2010. — Вип.16. — С.249-262. У книзі «За московським часом» текст подано з доповненнями.

Компартійна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протиборство 40-х — 60-х років ХХ ст.

Публікується вперше.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абакумов С. 6
Абрамович 80
Алексій (Сіманській) 63
Андреев С. 8
Анікін М. 70.
Анненков Ю. 27
Арендт Г. 26
Арнаутенко П. 127, 135, 136,
144, 145
Арсен 40
Артізов А. 27
Афанасьєв Ф. 70, 71, 97

Б

Багдасаров 46, 47
Бажан М. 154
Бажан О. 68
Бандера С. 147, 155
Бевзюк 46, 47, 48
Бегма В. 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11,
12, 13, 15, 16, 17, 18, 22, 24,
25, 29, 64, 66, 67, 68, 72, 74,
75, 79, 80, 81, 84, 87, 90, 101,
103, 104, 107, 108, 109, 113,
114, 126, 168, 170
Бегма Я. 15
Безецний В. 52
Бербенець 157, 158
Беренштейн Х. 43
Берія Л. 38, 137
Берлінг 81
Бжезинський З. 26
Білас І. 38, 47, 48, 58, 106
Богінський В. 76
Богомолів М. 29
Бойко В. 143

Бойко В.М. 10
Бондар В.І. 56
Боровець 155
Борщевич В. 107
Братунь Р. 164
Бубновський 19
Булан 58
Бурмістров А. 6
Бухало О. 126
Бухальський І. 136, 138, 140,
141, 143
Бухтяк С. 164

В

В'ятрович В. 40
Васильківський П. 89
Васильчук А. 125
Ватранс 83
Ващук І. 42, 45, 46
Верстюк В. 39
Винокур Я. 40
Вікторський В. (Роземблум)
28, 35, 36
Вільде І. 164
Вісин В. 24
Вітос А. 81
Владимирець С. («Борсук»,
«Котусь») 52
Вознюк М. 95
Вознюк Ф. 42, 43
Войтович А. 150
Войтюк І. 42, 43
Войтюк Ф. 41
Войчук Г. 43
Воловченко І. 165
Волошин А. 59

Ворона 126
Воронько П. 164
Вялек Л. 81

Г

Гаврилук Ф. 44
Гайдабура В. 26, 32, 33, 35, 36
Галаса В. («Орлан») 112, 113,
116, 122, 137
Ганна 3
Гелленталь 52
Герасимов А. 160, 161
Гецько Т. 58
Гімбаржевський О. 51, 53, 58,
59
Гітлер А. 26, 32, 33, 35, 36,
83, 122
Гладков Т. 31
Гнатюк М. 93
Гнатюк О. 121
Голованов Н. 27
Гончарук Г. 132, 135
Гончарук Я. 51
Гоньчук О. 41
Горбатенко І. 21
Гордійчук П. 36
Гофман Я. 32
Грабець О. 40
Гребенюк 20, 21
Гребінка М. 64, 66
Гриб Я. 24
Григор'єв 155
Грицан Л. 149
Грищук Л. 13
Груленко М. 13
Грушевський М. 15
Гуменюк О. («Орлик») 63
Гуревич 6

Д

Дамаскін І. 62
Даниленко В. 10
Дашкевич Я. 49, 137
Дегтярев І. 21
Демиденко О. 144
Демиденко Т. 154
Демо-Довгопільський А. 33, 34
Демченко А. 124, 125, 139
Демчук А. 51, 52
Денисенко А. 134, 135
Дегтярев 55
Дзюба О. 39
Дмитренко Л. 164
Дмитрук В. 51
Добрянський М. 157
Добужинський М. 27
Довбенки 134
Довбенко І. («Мисливець»)
127, 128
Довгопільська О. 34
«Докс» 121
Докунін 47
Долецький М. 19
Доллес Д. 163
Доманець 92
Дорошко М. 6, 8, 28, 151
Драгоманов М. 151
Дрозд В. 137, 138, 139, 140, 141,
143
Дрозд П. 42
Дядюк М. 15

Є

Єфимчук-Дячук І. 24
Єфімчук Ф. 124, 125

Ж

Жарін С. 65
 Жив'юк А. 33, 91, 95, 149
 Жилінський І. 26, 28, 32, 33
 Жуков Т. 101
 Журавльов 120

З

Заборовська В. 42
 Забужко Г. 54, 55
 Забужко Н. 54, 55, 56
 Забужко Я. 55
 Завадський 80
 Загуменна Н. 48, 49
 Задорожний Д. 92
 Задоя А. 112
 Заріцький Д. 19
 Затонський В. 154
 Зафран 29
 Збанацький Ю. 4
 Зелений 155
 Зень О. 26, 63, 93
 Змієвський Ф. 128

І

Іваненко О. 164
 Івончик 71
 Ільїчов Л. 71, 102, 108
 Іоанн 64
 Ішук О. 112

К

Кабашний Г. 38
 Каганович Л. 9, 72, 88, 103,
 108, 109, 114
 Калакура О. 75, 80
 Калинович М. 32
 Каллаш Л. 164

Калюжна Г. 123.
 Кальчук В. 137, 138, 139, 141,
 143
 Кальчук І. 138
 Кальчук К. 125
 Каплюк Т. 45, 46
 Карпюк Р. 168
 Касьянов 44
 Кентій А. 68
 Керзон 85
 Кизя Л. 4
 Кириченко О. 88, 129, 134, 135
 Киричук Ю. 53
 Кисіль А. 14
 Кілярська С. 42
 Кіреєв Ю. 93
 Кірзнер Л. 31, 32
 Кір'янов 71
 Клейст 38
 Климов 39
 Клиновий 144
 Клоков В. 4
 Клячківський Д. («Клим Са-
 вур», «Охрім») 63
 Коваль М. 88
 Ковальський М. 157
 Ковальчук В. 42
 Ковальчук Є. 91
 Ковренський М. 65
 Кодак Г. 88, 110
 Кокуман 58
 Колесниченко 97
 Колесов А. 62
 Колос І. 156
 Колюхов Л. 95
 Кольчинський Б. 29, 30, 31
 Комолов І. 90, 91, 92, 102
 Кондерев Є. 21

Кондрацький М. 50
 Конончук І. 134
 Корж В. 65
 Користін О. 126, 144
 Корнелюк В. 34
 Корнієнко Є. 164
 Корнійчук О. 28
 Коротченко Д. 6, 11, 92
 Корпан 58
 Корчев М. 64, 65, 67
 Косіор С. 11
 Косма Р. 65
 Костіков Є. 92
 Котленко В. 32
 Кочетков В. 57, 69, 70, 74
 Кошарський Г. 147
 Кошель П. 62
 Кох Є. 66
 Кравцов Л. 4
 Кравченко С. 109
 Кравчук Г. 60, 77, 87
 Кранц Б. 83, 84
 Крашаниця А. 4
 Кривичун Г. 40
 Кривичун М. 42
 Кримус І. 51, 52
 Крип'якевич І. 13
 Кругонкіна Л. 32
 Крупина В. 154
 Кубійович В. 154, 155
 Кудикін П. 71
 Кузнецов 47
 Кузнецов А. 71, 103, 109, 111
 Кузнецов Н. 31, 70
 Кузнецова О. 45, 46
 Кук В. («Леміш») 49, 120, 137
 Кулаковський П. 38
 Кульчинська Г. 3

Куницький 68
 Курас І. 151
 Курганов Б. 34
 Курінна О. 44
 Кутейніков 159
 Кутимський 83
 Кухарук І. 50, 51
 Кучер Н. 52
 Кучер Ф. 50, 51
 Кучерепа М. 24
 Кушпетюк О. 168
 Кущинський П. 123

Л

Лазо С. 65
 Ланевич 92
 Лапчук В. 158, 159
 Лебедишин 121
 Левенець Ю. 16, 88
 Левкович В. («Вороний») 40
 Ледянський С. 36
 Ленжинська 81
 Ленін В. 27, 164, 166
 Лепешкевич (Крешенко, Мед-
 вецька) Вал. 31, 32, 33, 36, 41,
 42, 43
 Лепешкевич Віт. 31
 Лесечко М. 6
 Леся Українка 169
 Лисаковський В. 69, 70
 Лисиця С. 76
 Литвин В. 16, 88
 Литвин К. 97, 102, 104, 126
 Литвин М. 13
 Літвінов В. 19
 Лозицький В. 68
 Лопушенко 96
 Луцький О. 13

Любименко 144
Любутов П. 44
Лядуховський 146

М

Маєвський А. («Уліян») 127
Майстренко Я. 36
Макарчук С. 105, 106, 110, 117
Максименко 97
Максись М. 149
Малишевський О. 41
Мальцев Є. 5, 11
Мандрик 144
Манилюк В. 38
Мануїл 65
Мануїльський Д. 72, 103, 109, 119
Маріан 67
Маркс К. 165
Маркусь В. 154, 155
Марчук І. 63
Матвійчук О. 42, 43
Матросов О. 124
Махно Н. 155
Мацієвич С. 160, 161
Мацко М. 13
Мельник А. 155
Мельник М. 50, 51
Мельник П. 144
Мельников Л. 126, 147
Мельничук Ю. 122, 137, 147, 148, 149, 155, 160, 161, 162, 163
Меркулов В. 37, 54
Медведев Д. 57, 70
Микитась В. 150
Мисечко А. 34
Мичка І. 115, 116
Михайлов 45

Михалюк 97
Мишенцев Н. 62
Мітченко 96
Молотов В. 137
Монкевич В. 15
Морозов 19
Мрестовашвілі 121
Мстислав 149, 162

Н

Навроцький В. 64, 66
Нагайцев А. 132
Нагірняк 41
Надюк В. 149
Намчук А. 44
Намчук М. 44
Науменко К. 13
Наумов О. 27
Нессіна О. 156
Нищий П. 50, 51
Ніколай (Ярушевич) 61
Новаковський 83
Новіков 54
Носаль І. 117

О

Овчаренко 25
Одинець Б. 19
Олександр (Іноземцев) 65
Оленицький І. 51
Олійник Г. 147
Олійник В. 99
Ольховський В. 42, 43
Омельчук Ю. 150
Орлик 155
Орловська О. 42
Осецький І. 31
Островський А. 28

Островський М. 123
Охрімчук С. 51, 53

П

Павличко Д. 147, 148, 162, 164
Павлишин Л. («Ігор») 122
Павлюк, голова сільради 144
Павлюк, селянин 41
Павлюк А. 136
Паламарчук Л. 109
Панасенко О. 4
Панасюк Д. 129
Парамонов 46
Пастушок С. 41
Пацула Й. 49, 59
Перегида О. 32
Пересащенко І. 160
Петренко 41
Петрина Ф. 42, 45
Петрова К. 32
Петровський Г. 6, 7, 12
Пилипчук А. 51
Пилипчук М. 144
Пількевич Л. 145
Платонова Н. 114, 115
Погородний 54
Полікарп (Сікорський) 65
Поліщук 128
Поліщук М. 42
Поліщук П.О. 42
Поліщук П.Я. 74
Поліщук С. 41
Поліщук Т. 19
Поперека М. 109
Посельський П. 44
Поспеловський Д. 61
Постишев П. 8
Потічний П. 40

Походзей Ф. 51, 53
Прибитковський А. 42
Прилуцький В. 8, 9
Притиский 80
Приходько Є. 156
Пулковнікова 42
Пшеничний Г. 145
Пшеничний М. 42
Пясецький Ф. 50

Р

Радчук М. 51
Радько Д. 21
Раковський І. 153
Репринцев В. 39
Рибак Г. 45
Ридзевський В. («Кобус») 69
Рожанович І. 63, 64
Романюк П. 146, 147
Ромашко А. 157
Рудакова Л. 42
Руденко Р. 90, 91, 147
Рудий К. 126
Рудик 90
Рясной В. 137

С

Савченко С. 76, 77, 79
Самолук А. 49, 50
Самсонов А. 38
Самчук У. 122, 123, 149, 150, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167
Санніков Г. 127, 128
Сатановський Р. 68
Сафонов М. 24
Сацюк О. 41, 43
Сварник І. 13
Светозарській А. 61

Свистун А. 134
Свистун В. 160, 161
Свистун Г. 161.
Свікля («Адам») 77
Святогород О. 126
Селіфонов О. 145
Сергієнко 38, 46, 47
Сергійчук В. 13, 14, 15
Сердюк З. 147
Сергеєв 18
Сергій (Страгородскій) 61, 65
Сивіцький М. 122
Сидорук П. 143
Сидорчук А. 56
Симонець А. 141
Синевич О. 42
Синяк М. 49
Сікорський Ю. 32
Скляр Д. 162
Скорбатьок В. 50, 51
Скрипник М. 153
Скрипник С. 149
Слончак Н. 145
Смолій В. 4, 16, 88
Сталін Й. 13, 17, 25, 26, 27,
32, 33, 35, 36, 61, 72, 74, 91,
92, 101, 103, 109, 137, 143, 156
Станіслав 78
Станішевський І. 50, 52
Степчук Й. 45
Стефанік В. 3, 123, 153
Стекольніков А. 71, 72, 102,
103, 108, 109, 111
Стехов О. 70
Столярчук Б. 26
Сторожук І. 41
Стоянцев О. 109
Страшко 94

Стрельніков 96
Строкач Т. 86
Строна 72
Студнева В. 144
Ступак В. («Гандзя») 93
Суворов К. 33
Суворова І. (Гринчук) 33, 34,
35, 36
Судоплатов П. 70
Сунічук Ф. 52

Т

Тарнавський М. 65
Ташенко П. 30
Теліга О. 122
Теодорович М. 51, 52
Тибенко В. 134
Тимошук І. 42
Тищенко І. 149
Тищенко О. 93
Тищук І. 42
Тищук М. 42
Тімофеєв В. 66
Ткач О. 68
Токар Ф. 50
Топішко Н. 145
Траутман Т. 42
Треньов К. 28
Трищук В. 42, 45, 46
Трохим Львівський 155
Троцький Л. 166
Трубніков В. 107
Турек А. 85
Турчин С. 134
Тхоржевський 64
Тютюнник 155

У

Угланов Н. 7

Ф

Федоров 65
Федоров І. 122
Фельбаба М. 154
Фенюк О. 43
Фіалковський В. 98
Філіпов А. 38, 47, 48
Фольт 68, 84
Фомін 64
Фридрих В. 121
Фролов М. 28, 151

Х

Харченко 144
Харчук Б. 149, 150
Хасевич 58
Хасевич Н. 14
Хватов 32
Хмелевська М. 76
Хомич 133
Хомич М. 45, 46
Хомичевський М. (Борис Тен)
123, 124
Хоміцький А. 57, 58, 68, 69,
70, 84
Хрипко 133
Хрущов М. 11, 13, 61, 72, 74,
76, 91, 92, 93, 96, 103, 108, 109,
147, 164, 165, 166

Ц

Цветухін Ф. 73, 107
Цибульський М. («Чорний»)
49, 50

Цимбаліст П. 45

Цмокаленко Д. 150, 164

Ч

Чалей Н. 65
Чан-Кай-Ші 97
Чапаєв В. 34
Чемерчук В. 127
Черкасов С. 38
Чернишов В. 38
Чернявський В. 21, 96
Черчілль У. 85
Чирва П. 41
Чумак В. 164
Чучукало В. 147

Ш

Шабаровський В. 45
Шавронська Є. 124, 136
Шавронська Л. 121
Шанковський Л. 146
Швидкий П. 34
Шевченко М. 19
Шевченко Т. 3, 126, 163, 167
Шевчук В. 120, 136, 138, 139,
141, 142, 143
Шевчук Й. 139
Шеканов С. 34
Шепель М. («Новак») 92
Шепельчук В. 136
Шершень 29, 30, 31
Шинкаревський 46
Шинцин 54
Шитікова 121
Шитов 34
Шихайло В. 21
Шкаровський М. 61
Шмідт 6

Шпарага Ф. 50
Штейнле О. 151
Штефан 67
Шульженко 121
Шухевич Р. 14

Щ

Щеглюк В. 122
Щуко В. 27

Я

Яковлєв А. 27

Якунін В. 62, 64, 65, 67
Ямруз Т. 76
Янишевська Н. 58
Янковська І. 34
Янчар З. 78, 79
Яровенко 157, 158
Ярослав 55
Ясен 121
Ясиновський 83
Ясяк М. 68
Ятченко 126

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Америка 9, 83
Англія 79, 83
Архангельська область 98
Астрахань 51, 59

Б

Баку 128
Балхаш 43
Белз 145
Березини 41
Березнівський р-н 96, 106, 145, 157
Березне 41
Берестя 145
Берлін 14, 53, 158
Білорусія 37
Білостокська обл. 68
Близнюківський р-н 10
Бобруйськ 64
Богданівка 100
Боремель 50
Броди 35, 38
Буг 79, 84
Бугрин 63
Буща 33

В

Варшава 14, 69, 73, 74, 105
Вашингтон 158
Велика Україна 16
Велика Харуча 56
Великий Житин 91, 94
Вельбівне 46, 47
Верба 39
Вербський р-н 98, 102
Висоцьк 64

Висоцький р-н 157
Вишкінський р-н 68
Вінницька обл. 11, 126
Вінніпег 160, 167
Водяне 10
Волга 97
Волинська губ. 63
Волинська обл. 22, 28, 30, 32, 48, 78, 79, 80, 83, 86, 117, 129, 145, 146
Волинь 13, 15, 24, 49, 59, 73, 74, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 93, 105, 112, 113, 117, 122, 147
Владимир 58
Володимир-Волинський 38, 53
Володимирецький р-н 106, 157
Воркута 44, 69

Г

Галичина 73, 107, 155
Голубне 145
Горинь 21
Городище 82
Городок 145
Гошанський р-н 63, 101, 106, 131, 145
Гута Степанська 67

Д

Данія 165
Дедеркальський р-н 83
Демидівський р-н 49, 50, 52, 96, 110
Деражне 21

Деражненський р-н 19, 21
Дермань 14, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 126, 127, 128,
134, 136, 137, 138, 140, 147,
148, 149
Дермань Другий 60, 128, 132
Дермань Перший 128
Джезказган 139, 140
Дніпропетровська обл. 7, 9, 10
Дніпропетровщина 10, 15
Донбас 75, 80, 107
Дрогобицька обл. 53, 129
Дрогобич 137, 138
Дубенський р-н 41, 42, 44, 52,
96, 106
Дубно 22, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 46, 49, 53, 59
Дубровицький р-н 63, 97, 106,
145
Дюксин 14

Е
Естонія 37

Є
Європа 74, 156, 158
Єгипет 134

Ж
Железниця 92
Житомирщина 16

З
Забороль 94
Забузький р-н 145
Закарпатська обл. 145, 161
Запоріжжя 28, 151
Зарічненський р-н 70, 72, 106,
157

Західна Волинь 60, 62, 72, 73,
107, 168, 170
Західна Європа 157
Західна Україна 3, 4, 5, 13, 14,
15, 18, 23, 25, 28, 32, 33, 36,
53, 73, 74, 77, 84, 86, 88, 89,
90, 93, 94, 95, 96, 104, 105, 129,
130, 137, 145, 168, 170
Здолбунів 22, 23, 78, 81, 93,
127, 138, 158, 159
Здолбунівський р-н 14, 33, 106,
124, 158

І
Івачків 158

К
Казахстан 43
Каліш 152
Камишин 51, 58, 59
Канада 14, 160, 162, 164, 165
Карелія 37
Карпилівка 41
Каховка 35
Київ 6, 15, 16, 21, 26, 28, 36,
38, 39, 48, 53, 58, 63, 68, 69,
73, 74, 75, 100, 106, 107, 112,
119, 124, 127, 136, 143, 148,
151, 154, 164
Київська обл. 11, 126
Київщина 15
Китай 97
Ківерцівський р-н 82
Кіровська обл. 98
Клеванський р-н 89, 96
Клесів 42, 45, 46, 57, 58, 68,
69, 70, 84
Клесівський р-н 57, 69, 157

Ковель 35, 53, 145
Козинський р-н 41, 97, 131
Колківський р-н 82
Комі АРСР 98
Коннектикут 163
Конотоп 59
Корачі 59
Корець 93, 149
Корецький р-н 55, 100, 101,
106
Костопільський р-н 14, 45, 106
Костянець 41, 42
Крем'янець 83
Крути 58

Л
Лампертгайм 156
Латвія 37
Ленінградська обл. 37
Липки 63
Листвин 44
Лівачі 68, 69, 70, 71, 84
Лондон 79, 85
Луцьк 24, 38, 53, 80, 105, 168,
169
Луцька обл. 13
Луцьке воєв. 13, 24
Любачівщина 40
Людвипільський р-н 21, 70, 97
Львів 13, 15, 40, 49, 91, 106,
122, 137, 147, 148, 150, 152, 53,
155, 160, 162, 164
Львівська обл. 13, 53, 129, 145,
161
Львівщина 40

М
Массачусетс 163
Межиричі 54, 55

Межирицький р-н 21, 54, 63,
89, 101, 131
Миколаївська обл. 35
Миньківці 99
Мирогоща 42
Мізоцький р-н 22, 94, 120, 126,
128, 131, 134, 135, 144, 149
Мізоч 125, 141, 144, 145
Млинівський р-н 52, 106, 131
Могиляни 48, 49
Молдавська АРСР 16
Молотовська обл. 98
Монреаль 14
Мордовія 51
Морочне 64, 66
Морочнівський р-н 64
Москва 3, 11, 12, 27, 31, 37,
38, 58, 61, 62, 65., 79, 85, 127,
162, 166
Муравин 66
Мурманська обл. 37
Мюнхен 155, 156

Н
Налужжя 160
Нерчинськ 58
Низи 145
Ніжин 58
Німеччина 37, 52, 73, 116, 123.
156
Нова Мощаниця 144, 149
Новогригорівка 9
Нью-Джерсі 162, 163, 164, 165,
166
Нью-Йорк 156, 163, 164

О
Одеса 5, 132
Олександрійський р-н 19, 94

- Омськ 58
Острог 37, 46, 47, 48, 49, 53, 78, 83, 84, 169
Острозький п-т 63
Острозький р-н 46, 48, 106
- П**
Павлоградський р-н 10
Панталія 40
Пересип 5
Петроград 27
Петропавлівський р-н 10
Півче 144
Пінськ 65
Полиці 92
Полісся 60, 62, 64, 72, 73, 74, 75, 79, 81, 82, 84, 85, 90, 112, 113, 168, 170
Польща 3, 13, 30, 69, 73, 74, 75, 79, 81, 85, 105, 107, 120, 126, 152
Почаїв 149
Прага 14
Привитівка 66
- Р**
Радивилівський р-н 41, 106
Радянська Україна 5, 6, 8, 28, 29, 151, 164
Радянський Союз 35, 65, 78, 81, 157, 159
Рачин 40, 42, 43
Рівне (Ровно) 3, 14, 15, 20, 22, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 49, 52, 53, 56, 59, 63, 68, 76, 82, 84, 91, 93, 94, 95, 96, 112, 120, 122, 124, 127, 130, 133, 137, 138, 139, 140, 143, 168, 169
Рівненська (Ровенська) обл. 14, 16, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 42, 46, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 134, 135, 137, 145, 146, 157, 159, 168, 170
Рівненський р-н 14, 89, 97, 145
Рівненщина 3, 4, 5, 12, 15, 17, 22, 26, 28, 32, 33, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 63, 64, 80, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 100, 103, 104, 106, 107, 112, 113, 115, 117, 127, 168, 169, 170
Річ Посполита 3, 74
Рокитне 68, 82, 84
Рокитнівський р-н 68, 84, 106, 157
Російська Федерація (РРФСР) 37, 38, 39, 59, 80
Росія 59, 81
- С**
Самара 62
Самбір 53
Самолкі Великі 68
- Самостріли 54, 55
Саратовська обл. 97
Сарненський п-т 45
Сарненський р-н 106
Сарни 22, 68, 84
Сварицевичі 63
Свердловськ 75, 81
Свердловська обл. 80
Синів 145
Сокальський р-н 145
Сороцьке 161
Сосновський р-н 131
СРСР 7, 8, 10, 13, 14, 20, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 68, 69, 73, 74, 80, 88, 93, 96, 102, 106, 114, 115, 129, 132, 135, 152, 156, 157, 160, 165, 166
Сталінградська обл. 59
Сталіно 138
Сталінська обл. 97
Станіслав 164
Станіславська обл. 13, 53, 129, 145, 161
Стара Мошаниця 144
Старики 68, 84
Стеблівка 94
Степанський р-н 19, 98, 131
Стрий 53
Струсівський р-н 160
Суськ 94
Сухівці 14
США 33, 41, 156, 161, 162, 164
- Т**
Теребовлянський р-н 161
Тернопільська обл. 13, 53, 83, 129, 146, 160
- Томашів 82
Топча 56
Торонто 40, 100, 106, 160
Тучинський р-н 19, 89
Тюмень 58
- У**
Угорщина 134, 148
Україна 5, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 20, 22, 26, 28, 30, 37, 38, 39, 47, 48, 51, 58, 59, 66, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 113, 114, 115, 116, 120, 122, 123, 126, 127, 131, 132, 134, 136, 142, 145, 147, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 166
УРСР 11, 14, 15, 21, 22, 27, 29, 31, 38, 46, 47, 48, 55, 56, 63, 68, 73, 74, 75, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 100, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 124, 125, 126, 129, 131, 132, 137, 143, 146, 151, 152, 153, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 169, 170
УСРР 8, 9, 10
Устенське Перше 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 141, 143
Устенське Друге 120, 121, 124, 126, 133, 134, 135, 139, 141

Х	
Харків	153
Херсон	6, 12
Ц	
Цуманський р-н	82
Ч	
Челябінська обл.	75, 80
Червоноармійськ	145
Черниця	101
Чернівецька обл.	161

Чехословаччина	107
Чорніводи	63
Чортків	53
Ш	
Шепетівка	48
Ю	
Юр'ївський р-н	7, 9, 10
Я	
Яневичі	89
Яцкевичі	71

ЗМІСТ

Від автора	3
Формування і функціонування компартійної номенклатури Західної України в довоєнний період (на прикладі діяльності Василя Бегми)	4
Театр як складова політичного маніпулювання комуністичної номенклатури: рівненський випадок	26
Між евакуацією і «доцільним розстрілом»: доля в'язнів тюрем Рівненщини на початку радянсько-німецької війни	37
«Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у збройній боротьбі на Західній Волині й Поліссі у 1940-х рр	60
Поляки Волині-Полісся і «другі совети»: реалії взаємостосунків весни-осені 1944 р. (на матеріалах Рівненської області)	73
Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років)	86
Втрати населення Рівненської області у 1944-1952 роках: характеристика та порівняльний аналіз радянських і націоналістичних даних	105
«Дерманська трагедія»: до причин, складових, технології і наслідків пропагандистських кампаній номенклатури КПУ і КДБ проти «українського буржуазного націоналізму»	118
Компартійна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протистояння 40-х – 60-х років ХХ ст.	151
Бібліографія вміщених текстів	168
Іменний покажчик	170
Географічний покажчик	179